

תורה מסיני

השתלשלות התורה בכתב ובעל פה

מאת

יהודה איזנברג ועמירם דומוביץ

ספריית השכל

תשע"א

מהדורה עברית ראשונה – תשכ"ז
מהדורה רוסית ראשונה – תשמ"ד
מהדורה רוסית שנייה מתוקנת – תש"ן
מהדורה עברית חמישית מורחבת – תשנ"ד

עיצוב: שלומית רוזנברג; עטיפה: אביגיל דורה; עריכה לשונית: דליה לאופר;
ייעוץ למהדורה ראשונה: הרב ש' מן ההר.

(c) כל הזכויות שמורות למחברים 1995

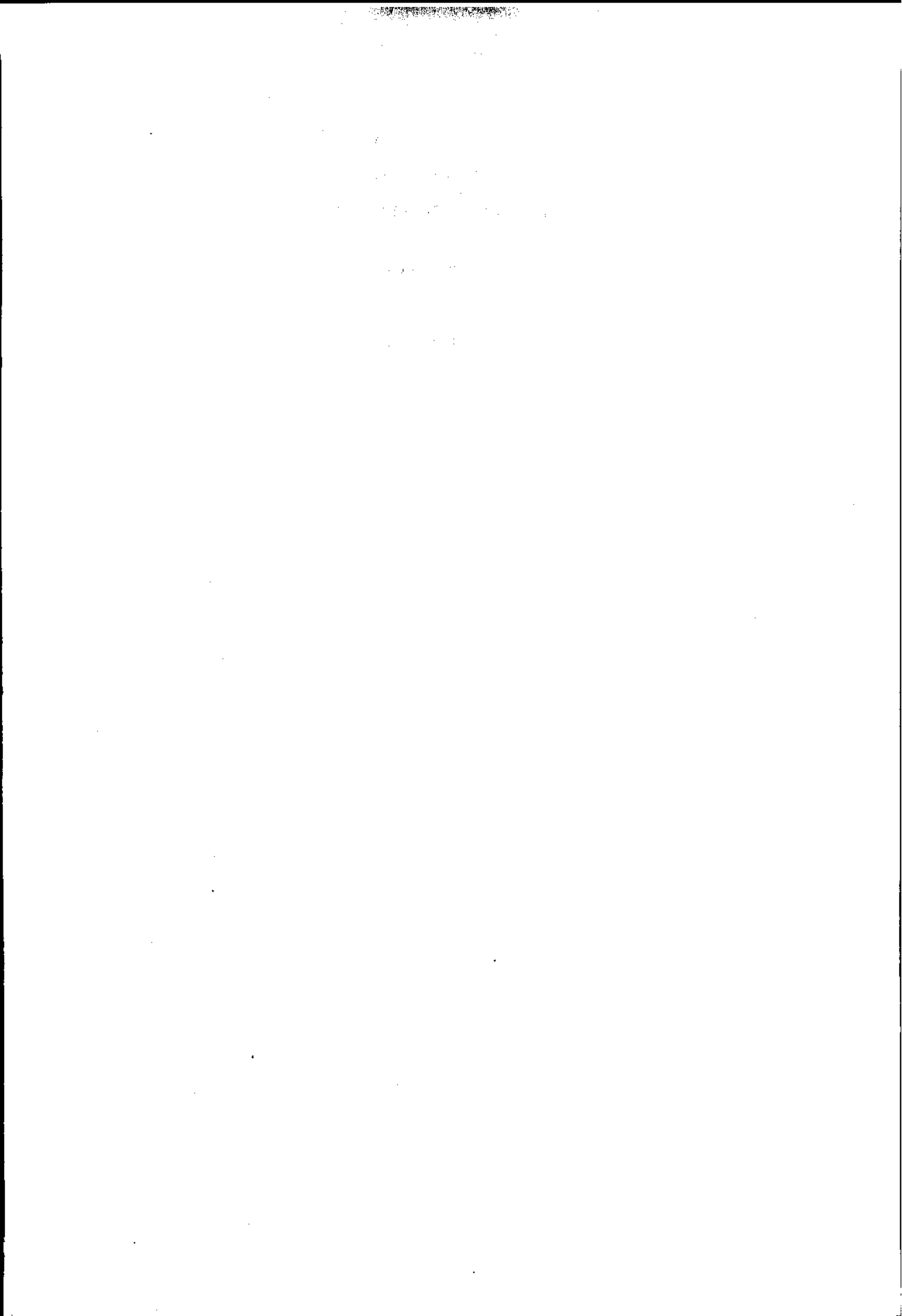
אין לצלם או להעתיק קטעים בלא אישור מראש ובכתב

המפיצים בע"מ, יגאל 1 פינת ירושלים 28 בני ברק

טלפון 03-5176049 פקס 03-5100782

לזכרם המבורך של
ד"ר מרדכי ורחל לבנשטיין
ובתם רות

חסד-ואמת נפגשו
צדק ושלום נשקו

התוכן

התורה שבכתב

7	תוכן מפורט
9	תורה מן השמים
14	סדרן של נביאים וכתובים
15	המסורה
25	טעמי המקרא
29	נצחיות התורה

מתורה בכתב לתורה בעל פה

31	תוכן מפורט
33	תורה מתפרשת על ידי תושבע"פ
38	סוגי ההלכות בתורה שבעל פה
41	תקפן של מצוות דרבנן
43	סמכות הנביא
45	מחלוקת והכרעת דין
51	סמכות בית הדין
55	מידות שהתורה נדרשת בהן
	אסמכתא

תנאים אמוראים וגאונים

73	תוכן מפורט
77	תקופת המשנה והתלמוד
91	היצירה בתקופת התנאים
100	שישה סדרי משנה ותוכנם
104	התלמוד הבבלי
110	נוסח התלמוד
112	מונחים השכיחים בתלמוד ופירושים
114	התלמוד הירושלמי
116	הגאונים

מפרשים פוסקים ומשיבים

121	תוכן מפורט
123	ספרי ההלכה לסוגיהם
128	ספרי הפירושים והחידושים
135	הפוסקים הראשונים
137	רבי יצחק אלפסי, הרי"ף
138	רבי משה בן מימון, רמב"ם
143	רבנו אשר בן יחיאל, הרא"ש
144	רבי יעקב בעל הטורים
147	רבי יוסף קארו
	הפוסקים האחרונים
155	שולחן ערוך הרב
155	חיי אדם וחכמת אדם
156	קיצור שולחן ערוך
157	ערוך השולחן
159	בן איש חי
159	משנה ברורה
162	ספרות השאלות והתשובות
169	טבלה מסכמת לדורות ההלכה
	האגדה
173	תוכן מפורט
175	האגדה
176	הגישות השונות לאגדה
178	הרמזים באגדות
180	הדגמה לדרך פתרון אגדת חז"ל
181	מספרי האגדה העיקריים
183	קטע לדוגמה ממדרש רבא
185	הקבלה מהי?
191	מפתח העניינים

התורה שבכתב

9 תורה מן השמים

הכופר בתורה משמים / גם תושבע"פ מפי הגבורה / כתיבת התורה / טעם לכתיבת התורה בגוף שלישי / רמזים וסודות שבתורה / התורה – שמותיו של הקב"ה

14 סדרן של נביאים וכתובים

מסכת בבא בתרא דף יד / ומי כתבן?

15 המסורה

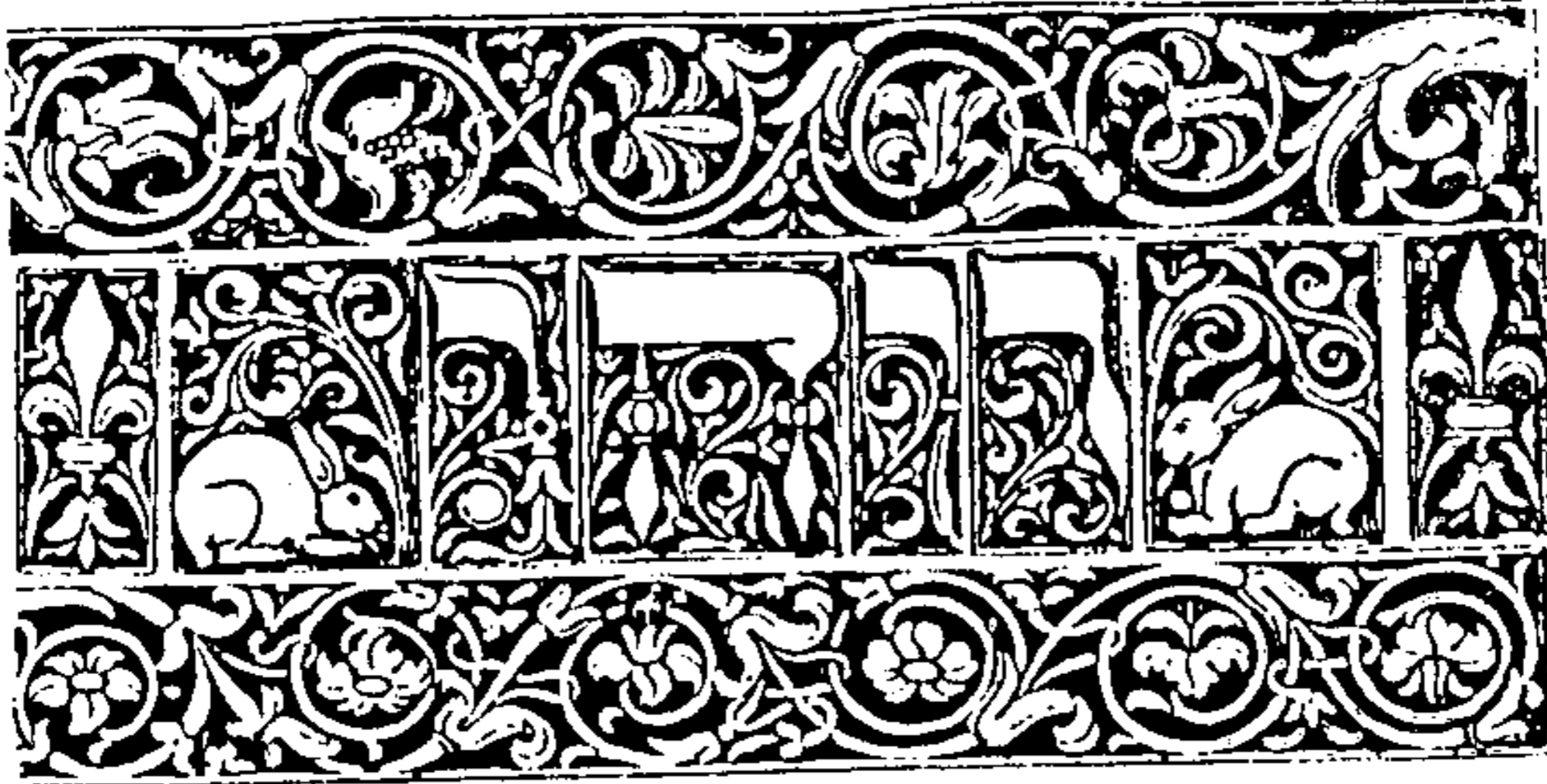
פרשה פתוחה וסתומה / אותיות גדולות וקטנות / דרך הקריאה וההגייה / כתיב מלא וחסר / קרי וכתוב / נקוד על אותיות / אותיות תלויות / נ' הפוכה / תיקוני סופרים / חלוקת המקרא לפרקים / הספרות העוסקת בענייני מסורה / דוגמה לפענוח סימני המסורה / סימני המסורה הנפוצים

25 טעמי המקרא

תפקידי הטעמים / הטעמים בדברי חז"ל / רישום הטעמים / הטעמים וחלוקתם

29 נצחיות התורה

נצחיות התורה בקבלה / נצחיות התורה במקרא / תפקיד הנביא

מי יעלה לנו: לבנוס את הארץ אשר נשאלה להבט
 ומצא את ארצי בוק חלבים וינם ארצי בוק חלבים
 ארצי בוק חלבים ויהי נוספת כל ארץ בוק וכן ארצי
 בוק ארץ בוק: בהמות מן כהן זה וזה ויהי חלבים
 אלא ויהי חלבים: סוף לשונות האל הארבע הנג
 סכאבנות: ולחמו בני יהודה פיהו וכבר כל
 נלוחם כי ביה יאשע לבח דמלם כיה
 עמיהת כספר יאשע כי כלל חלב סען אשר הסי י
 יאשע הא חלב דמלם: וכן חלב יהודה אל הבנני פי
 וכבר חלב כי ביה יאשע לבח חרן ויהי ויהי עתה
 עתה אל פיהו כספר יאשע: וסם דכדי וכן
 וכבר חלב כי כלמן פיהו יך
 דכדי: נלתי עלתי נלתי תחית: וכספר יאשע נלתי ע
 עלתי ונלתי תחית עלתי ותחית אחי על הנלתי ע
 עלתי ותחית אחי על חלקת השדה שהי בה הנלתי: ו
 וכן יש טעם אחרים כי כספר יאשע תנה לי נכוח הבה
 לי תחית סוף וסם עדה וכוח האות: ויהי פיהו
 ויהי עדה פיהו ונתי השדה והאשע:

אחרי מות ידוע ויסאל בני ישראל כדוח לאמר
 מי יעלה לנו אל הבנעני בתעלה להחם בו: וי
 ויאמר יזה יהודה יעלה ודגח נתי את הארץ
 ביה ואם יהודה לסמען אדון עלה אתי בגרל
 ונלחם בכנעני והלכתי גם אני אתך בגרלך וי
 חלך אתו סמען: ועל יהודה ויהי יזה את רכנ
 הבנעני והפריזי בידם וינם בבוק עשרת אלפים
 אים: ומצא את ארצי בוק בבוק ולחמו בו ויכו
 את הבנעני ואת הפריזי: ותם ארצי בוק וידפו א
 אחרי ויאחז אתו ויקצע את כהנת דין ורגליו:
 ויאמר ארצי בוק סכעיס מלכים בועת ידדם ו
 ורגלדם סקנצים היו סלקים תחת שלחני כא
 כאסר עשיתי כן שלם לי יזה אלקים ויבאו י
 יד ושלם וימת סם: ולחמו בני יהודה
 ביה ושלם ולכח אתו ויכוח לפי חרב ואת העיר
 שלח באש: ואחר ירח בני יהודה להחם בכנ
 בבנעני ויטב בהר והעגב והסעלה: ויהי יהודה
 אל הבנעני היוטכ בחכרן וסם חכרן לפנים קר
 קרית ארבע ויכו את ססי ואת אודמן ואת תלמי:
 ויהי כסם אל ישבי דביר וסם דביר לפנים קרית סמר:

ויאמר כלב אשר יבח את קרית סמר חלכוח ו
 ונתתי לו את עכסח כתי לאסח: ולכוח עתניאל בן קנו אחי כלב דקנן כסע ויהן לו את עכסח כתי ל
 לאסח: ויהי בבאח ומסיתהו לסאל סאת אבחה הסדה ומענן סעל דחסר ויאמר לוח כלכ כוח דך: ות
 ותאמר לו הכה לו כרכח כי ארץ דגב טעתי ונתתי לו גלות סים ויהן לוח כלב את גלת עלית ואת גלת
 תחתית: ובי קני

תורה מן השמים

וכל העם רואים
את הקולות ואת הלפידים
ואת קול השפר ואת ההר עשן;
וירא העם וינעו ויעמדו מרחוק.
ויאמרו אל משה:
דבר אתה עמנו ונשמעה
ואל ידבר עמנו אלהים, פן נמות.
ויאמר משה אל העם:
אל תיראו, כי לבעבור נסות אתכם בא האלהים,
ובעבור תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו.
ויעמד העם מרחק,
ומשה נגש אל הערפל אשר שם האלהים.
ויאמר ה' אל משה:
כה תאמר אל בני ישראל:
אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם.

(שמות כ)

מסכת ברכות דף ה:א

ואמר ר' לוי בר חמא, אמר ר' שמעון בן לקיש: מאי דכתיב (שמות כד:יב) "ויאמר ה' אל משה עלה אלי ההרה והיה שם ואתנה לך את לחות האבן והתורה והמצווה אשר כתבתי להורותם?" "לחות" – אלו עשרה הדיברות; "תורה" – זה מקרא; "והמצווה" – זו משנה; "אשר כתבתי" – אלו נביאים וכתובים; "להורותם" – זה תלמוד. מלמד שכולם ניתנו למשה מסיני.

מסכת סנהדרין דף צ:א

כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, שנאמר (ישעיהו ס:כא) "ועמך כלם צדיקים, לעולם יירשו ארץ, נצר מטעי מעשה ידי להתפאר". ואלו שאין להם חלק לעולם הבא: האומר אין תחיית המתים מן התורה ואין תורה מן השמים ואפיקורוס.

מסכת סנהדרין דף צט:א

"כי דבר ה' בזה" (במדבר טו:לא) – זה האומר אין תורה מן השמים. ואפילו אמר כל התורה כולה מן השמים חוץ מפסוק זה, שלא אמרו הקב"ה אלא משה מפי עצמו – זהו

"כי דבר ה' בזה". ואפילו אמר: כל התורה כולה מן השמים, חוץ מדקדוק זה, מקל וחומר זה, מגזרה שווה זו – זה הוא "דבר ה' בזה".

רמב"ם, הלכות תשובה ג:ו-ח.

ואלו הן שאין להן חלק לעולם הבא, אלא נכרתים ואובדים על גודל רשעם וחסאתם לעולם ולעולמי עולמים: המינים והאפיקורסין והכופרים בתורה...
שלושה הן הכופרים בתורה:

- (א) האומר שאין התורה מעם ה'; אפילו פסוק אחד, אפילו תיבה אחת – אם אמר: משה אמרו מפי עצמו, הרי זה כופר בתורה.
(ב) וכן הכופר בפירושה, והוא תורה שבעל פה; והמכחיש מגידה, כגון צדוק ובייתוס.
(ג) והאומר שהבורא החליף מצווה זו במצווה אחרת, וכבר בטלה תורה זו, אף על פי שהיא הייתה מעם ה' – כל אחד משלשה אלו כופר בתורה.

בהקדמה לפירוש המשנה לפרק "חלק" שבמסכת סנהדרין מונה הרמב"ם את עיקרי האמונה. חמשת העיקרים הראשונים עוסקים באמונה בבורא, העיקרים השישי והשביעי – בנבואה, והעיקר השמיני קושר את שני הראשונים לאחד: אמונה שהתורה ניתנה על ידי נבואה מאת ה'.

רמב"ם, פירוש המשנה, הקדמת "חלק"

תורה מן השמים

היסוד השמיני: היות התורה מן השמים. והוא: שנאמין כי כל התורה הזאת המצויה בידינו עתה, היא הנתונה על ידי משה רבנו ע"ה – שהיא כולה מפי הגבורה. כלומר: שהגיעה אליו כולה מאת ה' יתברך, בעניין שנקרא על דרך השאלה "דיבור". ואין ידוע היאך הגיעה, אלא הוא, משה עליו השלום, שהגיע לו. וכי הוא היה כמו סופר שקוראין לו והוא כותב כל מאורעות הימים, הסיפורים והמצוות, ולפיכך נקרא "מחוקק". ואין הפרש בין "ובני חם כוש ומצרים ופוט וכנען" (בראשית י:ו), "ושם אשתו מהיטבאל בת מטרד" (שם לו:לט), "ותמנע היתה פילגש" (שם יב), ובין "אנכי ה' אלהיך" ו"שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" – כי הכול מפי הגבורה, והכול תורת ה' תמימה, טהורה וקדושה, אמת.

הכופר בתורה מן השמים

וזה שאומר שכמו אלה הפסוקים והסיפורים משה ספרם מדעתו – הנה הוא אצל חכמינו ונביאנו – כופר ומגלה פנים יותר מכל הכופרים, לפי שחשב שיש בתורה לב וקליפה, ושאלה דברי הימים והסיפורים אין תועלת בהם, ושהם מאת משה. וזה עניין

"אין תורה מן השמים", אמרו חכמינו זיכרונם לברכה: "הוא המאמין בכל התורה מפי הגבורה חוץ מפסוק זה, שלא אמרו הקב"ה אלא משה מפי עצמו – וזה 'כי דבר ה' בזה'". אלא כל דיבור ודיבור מן התורה יש בהם חכמות ופלאים למי שמבין אותם, ולא תושג תכלית חכמתה, "ארוכה מארץ מידה ורחבה מני ים" (איוב יא:ט). ואין לאיש אלא להלך בעקבות דוד משיח אלהי יעקב שהתפלל "גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך" (תהלים קיט:יט).

גם תורה שבעל פה מפי הגבורה

וכמו כן פירוש התורה המקובל – גם כן מפי הגבורה. וזה שאנו עושים היום מתבנית הסוכה ולולב ושופר וציצית ותפילין וזולתם – הוא בעצמו התבנית אשר אמר השם יתברך למשה, והוא אמר לנו, והוא המגיע שליחות – נאמן בשליחותו. והמאמר המורה על היסוד השמיני הזה הוא מה שנאמר "ויאמר משה: בזאת תדעון כי ה' שלחני לעשות את כל המעשים האלה, כי לא מלבי". (במדבר טז:כח).

רבי יוסף אלבו קובע שלושה עיקרים, והם: מציאות השם, תורה מן השמים, שכר ועונש, (מאמר א:ד). אף הוא ייחד חלק שלם מספרו "העיקרים", את החלק שלישי, להסברת העיקר של תורה משמים.

רמב"ן, הקדמה לפירוש התורה

כתיבת התורה

משה רבנו כתב הספר הזה [בראשית] עם התורה כולה מפיו של הקב"ה. והקרוב, שכתבו בהר סיני, כי שם נאמר לו "עלה אלי ההרה, והיה שם, ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצווה אשר כתבתי להורותם" (שמות כד:יב). כי "לוחות האבן" יכלול הלוחות והמכתב, כלומר עשרת הדברות. "והמצווה" – מספר המצוות כולם, עשה ולא תעשה. אם כן "והתורה" – יכלול הסיפורים מתחילת בראשית, כי הוא מורה האנשים בדרך בעניין האמונה.

ועל כל פנים היה נכון שיכתוב בתחילת ספר בראשית "וידבר ה' אל משה את כל הדברים האלה לאמר", אבל היה העניין להיכתב סתם, מפני שלא כתב משה רבנו התורה כמדבר בעד עצמו, כנביאים שמזכירים עצמם, כמו שנאמר ביחזקאל תמיד "ויהי דבר ה' אלי לאמר, בן אדם". וכמו שנאמר בירמיהו "ויהי דבר ה' אלי לאמר" (ירמיהו א:ד). אבל משה רבנו כתב תולדות כל הדורות הראשונים וייחוס עצמו ותולדתו ומקראו כשלישי המדבר. ולכן יאמר "וידבר אלהים אל משה ויאמר אליו" (שמות ו:ב), כמדבר בעד שניים אחרים. ומפני שהעניין כן, לא נזכר משה בתורה עד שנולד, ונזכר כאילו אחר מספר עליו. ואל יקשה עליך עניין משנה תורה שמדבר בעד עצמו, "ואתחנן אל ה'" (דברים

ג:כג), "ואתפלל אל ה'" – כי תחילת הספר ההוא "אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל" (דברים א:א), והנה הוא כמספר דברים בלשון אמרם.

...
...
...

מה טעם לכתובת התורה בגוף שלישי?

והטעם לכתובת התורה בלשון הזה (בגוף שלישי), מפני שקדמה לבריאת העולם, אין צריך לומר ללידתו של משה רבנו, כמו שבא לנו בקבלה, שהייתה כתובה באש שחורה על גבי אש לבנה. והנה משה כסופר המעתיק מספר קדמון וכותב, ולכן כתב סתם. אבל זה אמת וברור הוא, שכל התורה מתחילת ספר בראשית עד "לעיני כל ישראל" הגיע מפיו של הקב"ה לאוזנו של משה... הודיעו תחילה עניין בריאת השמים והארץ וכל צבאם, כלומר בריאת כל נברא, העליונים והתחתונים, וגם כן כל הנאמר בנבואה ממעשה מרכבה ומעשה בראשית והמקובל בהם לחכמים.

רמזים וסודות שבתורה

וכל הנמסר למשה רבנו בשערי הבינה, הכול נכתב בתורה בפירוש או ברמיזה בתיבות או בגימטריאות או בצורת האותיות, בכתובות כהלכתן או המשתנות בצורתן, כגון הלפופות והעקומות וזולתן, או בקוצי האותיות ובכתריהן. כמו שאמרו: "כשעלה משה למרום, מצאו להקב"ה שהיה קושר כתרים לאותיות. אמר לו: אלו למה? – אמר לו: עתיד אדם אחד לדרוש בהם תלי תלים של הלכות. אמר לפניו: רבש"ע, הראהו לי! אמר לו: חזור לאחורידך. הלך וישב בסוף שמונה שורות, ולא היה יודע מה הן אומרים. תשש כוחו. כיוון שהגיע לדבר אחד, אמרו לו תלמידיו, רבי, מניין לך? אמר להם: הלכה למשה מסיני." כי הרמזים האלו לא יתבוננו אלא מפה אל פה, עד משה מסיני.

התורה – שמותיו של הקב"ה

עוד יש בידינו קבלה של אמת, כי כל התורה כולה שמותיו של הקב"ה. שהתיבות מתחלקות לשמות בעניין אחר. כאילו תחשוב, על דרך משל, כי פסוק בראשית (א:א) יתחלק לתיבות אחרות, כגון "בראש יתברא אלהים". וכל התורה כן, מלבד צירופם וגימטריאותיהם של שמות.

וכבר כתב רבי שלמה בפירושו בתלמוד (סוכה מה.) עניין השם הגדול של ע"ב באיזה עניין הוא בשלושה פסוקים "ויסע" "ויבוא" "ויט".¹ ומפני זה ספר תורה שטעה בו באות אחת במלא או בחסר – פסול, כי זה העניין יחייב אותנו לפסול ספר תורה שיחסר בו ו' אחת ממלת "אותם" שבאו מהם ל"ט מלאים בתורה. או שיכתוב ו' באחד

1. רש"י מסביר שם כי השם המפורש של 72 אותיות רמוז בפסוקים הנזכרים, וכל אחד מן הפסוקים הוא בן 72 אותיות. רמב"ן מסביר כי כל התורה היא שמותיו של הקב"ה, ולכן חיסור אות או ייתור אות, דבר שלכאורה אינו משנה את תוכן הפסוק, משבש את שמות האלהות המוסתרים בתורה.

משאר החסרים. וכן כיוצא בזה, אף על פי שאינו מעלה ואינו מוריד, כפי העולה במחשבה.

זהו העניין שהביא גדולי המקרא למנות מלא וחסר בכל התורה והמקרא, ולחבר ספרים במסורת, עד עזרא הסופר הנביא שנשתדל בזה, כמו שדרשו מפסוק "ויקראו בספר תורת האלהים מפרש ושום שכל, ויבינו במקרא" (נחמיה ח:ח). ונראה שהתורה הכתובה באש שחורה על גבי אש לבנה, בעניין הזה שהזכרנו היה, שהייתה הכתיבה רצופה, בלי הפסק תיבות, והיה אפשר קריאתה שתיקרא על דרך השמות ותיקרא על דרך קריאתנו, בעניין התורה והמצווה. וניתנה למשה רבנו על דרך חילוק קריאת המצווה, ונמסר לו על פה קריאתה בשמות. וכן יכתבו השם הגדול שהזכרתי כולו רצוף, ויתחלק לתיבות של שלוש-שלוש אותיות ולחילוקים רבים אחרים, כפי השימוש לבעלי הקבלה.

סדרן של נביאים וכתובים

מסכת בבא בתרא, דף יז

סדרן של נביאים וכתובים

תנו רבנן: סדרן של נביאים: יהושע ושופטים, שמואל ומלכים, ירמיהו ויחזקאל, ישעיהו ושנים עשר.

סדרן של כתובים: רות וספר תהלים ואיוב ומשלי, קהלת, שיר השירים וקינות, דניאל ומגילת אסתר, עזרא ודברי הימים¹.

ומי כתבן?

משה כתב ספרו ופרשת בלעם (רש"י: נבואתו ומשליו, אע"פ שאינן צרכי משה ותורתו וסדר מעשיו), ואיוב.

יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים [אחרונים] שבתורה.

(ובהמשך הגמרא: והכתיב [ביהושע כד:כט] "וימת יהושע בן נון עבד ה'?" – דאסקיה [=סיימו] פינחס).

שמואל כתב ספרו ושופטים ורות.

(ובהמשך הגמרא: והכתיב [בשמואל א כח:ג] "ושמואל מת ויספדו לו כל ישראל ויקברו ברמה ובעירו"? [ואיך יתכן ששמואל כתב את ספר שמואל אם מתואר בו מותו?] – דאסקיה [=שסיימו] גד החוזה ונתן הנביא).

דוד כתב ספר תהלים על ידי עשרה זקנים: על ידי אדם הראשון, על ידי מלכיצדק, על ידי אברהם, על ידי משה, על ידי הימן, על ידי ידותון, על ידי אסף, על ידי שלושה בני קורח (ראה גם את דברי מלבי"ם בהקדמתו לתהלים).

ירמיהו כתב ספרו וספר מלכים וקינות (=איכה).

חזקיהו וסיעתו כתבו ישעיה, משלי, שיר השירים וקהלת.

(מדרש רבא: אמר רבי יודן: מניין אתה אומר שכל מי שאומר דברי תורה ברבים זוכה שתשרה רוח הקודש עליו? – משלמה. שעל ידי שאמר דברי תורה ברבים זכה ששרתה עליו רוח הקודש ואמר שלושה ספרים: משלי, קהלת ושיר השירים).

אנשי כנסת הגדולה (רש"י: חגי, זכריה ומלאכי, זרובבל ומרדכי וחבריהם) כתבו יחזקאל ושנים עשר, דניאל ומגילת אסתר.

עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד לו (רש"י: עד שייחס עצמו). ומאן אסקיה? (=ומי סיימו?) – נחמיה בן חכליה.

1. בספרים שלנו סדר ספרי המקרא שונה מן הכתוב בגמרא.

המסורה

לפיכך נקראו ראשונים סופרים: שהיו סופרים כל האותיות שבתורה, שהיו אומרים: ו' דגחון (ויקרא יא:מב) חציין של אותיות של ספר תוחה. "דרש דרש" (שם י:טז) חציין של תיבות. "והתגלה" (ויקרא יג:לג) - של פסוקים. "יכרסמנה חזיר מיער" (תהלים פ:יד) - ע' שביער חציין של תהלים. (קידושין ל)

דור מסר לדור את ספר התורה, וכל דור מסר את נפשו על דיוקה של המסורת שבידו. פעולתם של הסופרים, כותב רבי יוסף אלבו, היא לאות כי התורה "שמורה בידם כמו שניתנה למשה, בלי שינוי. והראיה: שהיא נמצאת היום ביד כל ישראל המפוזרים בכל העולם מקצה מזרח עד סוף המערב על נוסח אחד בלי שינוי" (עיקרים ג:כב).

דינים חמורים נקבעו כדי למנוע את השתרשותם של שיבושים בספר התורה. "יזהר באותיות הגדולות ובאותיות הקטנות ובאותיות הנקודות ואותיות המשונות... כמו שהעתיקו הסופרים איש מפי איש. ויזהר בתגים ובמניינם" (רמב"ם הלכות ספר תורה ז:ח). נוסף לדרישות הזהירות לכתחילה נמנעה אפשרות של השהיית ספר שאינו מוגה: "ספר תורה שאינו מוגה אסור להשהותו יותר על שלושים יום, אלא יתקן או יגנוז. ספר תורה שיש בו שלוש טעויות בכל דף ודף - יתקן. ואם היו ארבע - יגנוז" (שם ז:יב).

את ספרו של המלך הגיהו מתוך ספר התורה שבעזרה, וכך מנעו אפשרות של טעות: "המלך מצווה עליו לכתוב ספר תורה אחד לעצמו לשם המלך, יתר על ספר שיהיה לו כשהוא הדיוט. שנאמר "והיה כשבתו על כסא ממלכתו וכתב לו" (דברים יז:יח) ומגיהים אותו מספר העזרה על פי בית דין הגדול" (רמב"ם, הלכות ספר תורה ז:ב; הלכות מלכים ג:א).

והנה כמה מן התופעות בהן עוסקת המסורה:

פרשה פתוחה וסתומה

חלוקת התורה לעניינים לפי תוכנם היא החלוקה לפרשות פתוחות וסתומות. הצורה של פרשה פתוחה וסתומה מפורטת בשלחן ערוך:

"בצורת פתוחה וצורת סתומה... ירא שמים... יעשה בעניין שבפרשה פתוחה יסיים פרשה שלפניה באמצע שיטה, וישתייר בסופה חלק כדי תשעה אותיות, ויתחיל לכתוב בראש שיטה שתחתיה. ובפרשה סתומה - תמיד יסיים פרשה שלפניה בתחילת שיטה, ויניח חלק כדי תשעה אותיות, ויתחיל לכתוב בסוף אותה שיטה עצמה. ולא ישנה לעשות צורות אחרות, לא לפתוחה ולא לסתומה" (שולחן ערוך, יורה דעה, רעה:ב).

----- ----- ס ----- ----- סתומה	----- ----- פ ----- ----- פתוחה	הצורות של פתוחה וסתומה הן אלה:
---	---	--

בחומשים מודפסים מסומנת פרשה פתוחה פ', וסתומה - ס'. פרשה פתוחה מסמנת הפסק גדול, וסתומה - הפסק קטן.

חז"ל דרשו את הפרשיות הפתוחות והסתומות: על הפסוק בבראשית מז:כח "ויחי יעקב בארץ מצרים שבע עשרה שנה, ויהי ימי יעקב שני חייו שבע שנים וארבעים ומאת שנה" כותב רש"י: "למה פרשה זו סתומה? לפי שכיוון שנפטר יעקב אבינו, נסתתמו עיניהם ולבם של ישראל מצרת השעבוד, שהתחילו לשעבדם. דבר אחר: שביקש לגלות את הקץ לבניו ונסתם ממנו". (אמנם פרשת "ויחי" אינה סתומה כפרשיות סתומות; אין בה הפסק כלל בין הפסוקים, ואפילו הפסקה של פרשה סתומה אין בה).

אותיות גדולות וקטנות

בכמה מקומות במקרא יש אותיות קטנות מהרגיל - אות זעירה. כגון: "ויקרא אל משה וידבר ה' אליו" (ויקרא א:א), ב"ויקרא" א' זעירא; או אותיות גדולות מהרגיל - אות רבתי - כגון "בראשית ברא אלהים" - ב' רבתי; "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" ע' וד' רבתי.

במסורה קטנה, המודפסת בתנ"ך מקראות גדולות בתחילת דברי הימים, מצויה רשימה לפי סדר א"ב של האותיות הגדולות שבמקרא. (א': אדם שת אנוש; ב': בראשית ברא אלהים; ג': והתגלח ואת הנתק לא יגלח; ד': שמע ישראל... ה' אחד; ה': הלה תגמלו זאת עם נבל; ו': גחון...; ת': תמים תהיה עם ה' אלהיך).

במסורה גדולה, (המודפסת ב"מקראות גדולות" אחרי ספר דברי הימים), במערכת אות א', מצויה רשימה בסדר א"ב של האותיות הקטנות שבמקרא: א': ויקרא; ב': לעלוקה שתי בנות הב (משלי ל:טו); ג': וגוש לבש בשרי...; ת': פרמשתא.

דרך הקריאה וההגייה

העניין המקיף ביותר במסורה הוא המסורת בדרך קריאת המלים והגייתן. ספר התורה שכתב משה, אין בו ניקוד וטעמים, ואילו לנו מסורת ברורה איך לקרוא בו. "אמר רב יצחק: מקרא סופרים... הלכה למשה מסיני" (נדרים לז:). ומסביר מהר"ל מפראג, כי מה שקוראים כאשר באה המלה "ארץ" בהפסק בקמץ במקום בסגול; וכן "שמים", כאשר בא בהפסק קוראים בשני קמץ, ולא קמץ פתח, הכול הלכה למשה מסיני. וממילא כל שאר הניקוד בכלל "מקרא סופרים", והוא הלכה למשה מסיני. (תפארת ישראל, פרק סו).

ויסעו ויאמר משה לחבב
 בן רעואל המדיני זהו משה נסעים אנונו אל
 המקום אשר אמר יהוה אתו אתן לכם לכה אתו
 והטבנו לך כי יהוה דבר טוב על ישראל ויאמר
 אליו לא אלך כי אם אל ארצי ואל מולדתי אלך
 ויאמר אל לא תעזב אתנו כי על כן ידעת חזנתנו
 במדבר והיית לנו לעינים והיה כי תלך עמנו
 והיה הטוב ההוא אשר יטיב יהוה עמנו והטבנו
 לך ויסעו מהר יהוה דרך שלשת ימים וארון
 ברית יהוה נסע לפניהם דרך שלשת ימים לתור
 להם מנוחה וענן יהוה עליהם יומם בנסעם מן
 המדבר ויהי בנסע
 הארץ ויאמר משה קומה יהוה ויפצו איביך וינסו
 משנאיך מפניך ובגזזה יאמר שדבה יהוה
 רבבות אלפי ישראל ויהי
 ויהי העם כמתאננים רע באזני יהוה וישכח
 יהוה ויחזר אפן ותבער במ אש יהוה ותאכל בקצה
 המדבר ויצעק העם אל משה ויתפלל משה אל
 יהוה ותשקע האש ויקרא שם המקום ההוא
 תבערה כי בערה במ אש יהוה והאספסוף אשר
 בקרבן התאוות אזה וישבו ויבנו למני ישראל
 ויאמרו מי יאכלנו בעיר זכרנו את הדגה אשר

דף מתוך ספר תורה

הפרשות המסתימות ב"ויסעו" ו"המחנה" הן פרשות סתומות. הפרשה המסתיימת
 ב"ישראל" היא פרשה פתוחה. שים לב לשתי נ' הפוכות הכתובות לפני פרשת
 "ויהי בנסוע הארון" ואחריה. שתי נ' אלה נכתבות על פי המסורת.

ואין הכוונה – מוסיף מהר"ל שם – על צורת הניקוד, שנתנו צורה לקמץ ולפתח ולשאר הנקודות, שוודאי אין זה רק סימן בלבד לקריאה, ואינם בכלל כתב, רק הם סימן לבלתי בקיאים בלשון. ועל הנקודות שהם סימנים אין דברינו כלל, ולא דיברו בהם חכמים מעולם. אבל דברינו על קריאת המלים, באיזה עניין קריאתה בקמץ או בפתח או בצירה, וכן כולם. דבר זה ניתן עם התורה.

את רשימת הסימנים לשמירת הקריאה הנכונה הכינו "חכמי המסורה" שמאחרונייהם נתפרסם במיוחד ר' אהרן בן משה בן אשר (חי בטבריה במאה ה-9), מפני שהרמב"ם הזכירו בהלכות ספר תורה כבר-סמכא בענייני מסורה (הלכות ס"ת ח:ד).

כתיב מלא וחסר

"כתב המלא חסר או החסר מלא... פסול, ואין בו קדושת ספר תורה כלל, אלא כחומש מן החומשים שמלמדים בה התינוקות" (רמב"ם הלכות ס"ת ז:יא; שולחן ערוך, יורה דעה רעה:ו).

חז"ל דרשו את הכתיב המלא והחסר. במסכת סנהדרין ד:ב לומדת הגמרא כי ארבע פרשיות בתפילין של ראש: "לטטפת לטוטפות – הרי כאן ארבע, דברי רבי ישמעאל. (רש"י: בפרשת "שמע" ובפרשת "כי יביאך" כתיב "לטטפת" חסר וי"ו; אבל בפרשת "והיה אם שמוע" כתיב "לטוטפות" מלא, הרי כאן ארבע בתים לתפילין של ראש'). רבי עקיבא אומר: אינו צריך [את הדרשה], "טט" בכתפי שתיים; "פת" באפריקי שתיים. (רש"י כתפי – שם מקום, כשרוצים לומר שתיים אומרים "טט". ואפריקי – נמי מקום, וקורין לשתיים "פת"). גם את מספר הדפנות שבסוכה לומדים מצורת הכתב "בסכת בסכת בסוכות" (סנהדרין, שם).

קרי וכתיב

את הצורה הכתובה אנו מכנים "כתיב", ואילו דרך קריאת המלה קרויה "קרי". תופעה קבועה של קרי וכתיב יש בשם הוי"ה: הצורה הנכתבת – כתיב – אינה נהגית בגלל האיסור להגות את השם באותיותיו. שם הוי"ה נקרא בדרך כלל כשם אדנות, והוא מנוקד בספרינו בניקוד של שם אדנות: שוא (במקום חטף של א' באדנות) חולם, קמץ. אך כשם הוי"ה סמוך לשם אדנות הוא נקרא אלהים, ואז ניקודו חטף סגול, חולם וחיריק – כניקוד "אלהים". כן מצוי קרי וכתיב דרך קבע בשם "יששכר" שבו ה-ש' השנייה אינה נהגית ועל כן אינה מנוקדת. השם "ירושלים" נכתב בדרך כלל חסר: ירושלם, אך מתחת ה-ל' מסמנים גם פתח וגם חיריק.

1. המלה "טטפות" כתובה פעמיים חסר: "טטפת", – וזה עולה לשתי טוטפות. פעם כתובת המלה מלא "טוטפות", והכתיב המלא נחשב לשנים: שתי טוטפות, שני אלה, בצרוף שתי הטוטפות הכתובות במלים החסרות, נותן ארבע – אלה ארבע הטוטפות בתפיליו.

במסכת נדרים (דף לז:) נאמר: "אמר רבי יצחק... קריין ולא כתיבן וכתיבן ולא קריין – הלכה למשה מסיני". להלכה נקבע כי "כל תיבה שהיא קרי וכתוב – הלכה למשה מסיני שתהא נכתבת כמו שהיא בתורה ונקרית בעניין אחר. ומעשה באחד שקרא כמו שהיא כתובה בפני גדולי הדור, רבי יצחק אבוהב ורבי אברהם ואלאנסי ורבי שמואל ואלאנסי בנו זיכרונם לברכה, והתרו בו שיקרא כפי המסורה, ולא רצה, ונידוהו והורידוהו מהתיבה" (שולחן ערוך, אורח חיים קמא:ח).

לפי חשבוננו של ר' אליהו בחור (מדקדק במאה ה-15) בספרו "מסורת המסורת" יש במקרא 848 מקרים קרי וכתוב.

בשבעה מקומות במקרא מצוי "קרי ולא כתיב", דהיינו קוראים תיבה שאינה כתובה כלל. כגון: "ועצת אחיתפל אשר יעץ בימים ההם כאשר ישאל [איש] בדבר האלהים" (ש"ב טז:כג) התיבה "איש" אינה כתובה. המקומות הם: ש"ב ח:ג; טז:כג; ירמיהו לא:לח; נ:כט; רות ב:יא¹; ג:ה; ג:יז.

בחמישה מקומות מצוי "כתיב ולא קרי": מ"ב ח:יח; ירמיהו לב:יא; נא:ג; יחזקאל מח:טז; רות ג:יב.

הסברים רבים ושונים ניתנו לעניין קרי וכתוב. עניין זה נדון בין השאר במקומות אלה: הקדמת מלבי"ם לספר ירמיהו; מהר"ל, תפארת ישראל, פרק סו; רבי יעקב מקלנבורג, הכתב והקבלה לויקרא כה:ל; אברבנאל בהקדמתו לספר ירמיהו; רד"ק בסוף הקדמתו ליהושע ובפירושו לשמואל ב טז:כא; מלכים א יז:יד; ריכוז מקורות בנושא ראה: תורה שלמה לרב כשר, פרשת משפטים, עמוד 374 ואילך.

נקוד על אותיות או על מלים

בחמישה עשר מקומות במקרא מצויות מלים או אותיות מנוקדות.

בספרי במדבר ט:י נאמר:

"או בדרך רחוקה" (במדבר ט:י) נקוד על ה-ה, שאפילו בדרך קרובה והוא טמא לא היה עושה עמהם את הפסח...

"וַיִּשְׁקְהוּ" (בראשית לג:ד) [נקוד עליו] – שלא נשקו בכל לבו. רבי שמעון בר יוחאי אומר: הלכה, בידוע שעשו שונא ליעקב, אלא נהפך רחמיו באותה שעה ונשקו בכל לבו. הרשימה המובאת בספרי כוללת את הפסוקים האלה: ; בראשית טז:ה; יח:ט; יט:לג; לג:ד; לז:יב; במדבר ט:י כא:ל; ג:לט; כט:טו; רברים כט:כח. הנקוד שבנביאים הוא בפסוקים אלה: שמואל א יט:כט; ישעיהו מד:ט; יחזקאל מא:כ; מו:כב; תהלים כז:יג.

אותיות תלויות

בארבעה מקומות במקרא מצויות אותיות מעל לשורה.

ארבע מלים אית בהון (= יש בהן) אות תלויה. וסימנך:

1. "את כל אשר עשית" – ובספרים שלנו חסר "את" לחלוטין.

- (1) "רשעים" – "לאחז בכנפות הארץ וינערו רשעים ממנה" (איוב לח:ג).
 (2) "מרשעים" – "וימנע מרשעים אורם וזרוע רמה תשבר" (שם לה:טו).
 (3) "מנשה" – "ויקימו להם בני דן את הפסל ויהונתן בן גרשם בן מנשה הוא ובניו היו כהנים לשבט הדני" (שופטים יח:ל).
 (4) "מיער" – "יכרסמנה חזיר מיער" (תהלים פ:יד) (מסורה גדולה לשופטים יח:ל).
 פרשנו בעקבות חז"ל פירשו את הסיבות לאותיות התלויות. רש"י בשופטים מציין: "בן מנשה" – מפני כבודו של משה כתוב נו"ן, לשנות את השם. ונכתב תלויה, לומר שלא היה מנשה אלא משה". כן נתנו טעמים לשאר האותיות התלויות (בספר "מנחת שי" לפסוקים המצוינים).

ג' הפוכה

בשני מקומות במקרא מופיעים תשעה נו"ן הפוכות. לפני "ויהי בנסוע הארץ" ואחריו – במדבר י:לו; ועוד שבעה בתהלים קז.
 על פרשת "ויהי בנסוע הארץ" נאמר במסכת שבת קט:ב "תנו רבנן: ויהי בנסוע הארץ ויאמר משה' – פרשה זו עשה לה הקב"ה סימניות מלמעלה ולמטה, לומר שאין זה מקומה. רבי אומר: לא מן השם הוא זה, אלא מפני שספר חשוב הוא בפני עצמו".

תיקוני סופרים

בשמונה עשר פסוקים מונה המסורה "תיקון סופרים". בהסבר מושג זה כותב בעל "מנחת שי" בהערותיו לזכריה ב:יב: "עיקר הפירוש כמו שכתב הרשב"א, שהסופרים והחכמים דקדקו ומצאו לפי עניין כל אחד ואחד מן הכתובים ההם, שעיקר הכוונה לא הייתה כמו שנראה מן הכתוב בספר, אלא צד כוונה אחרת. ולא היה לו לכתוב כן, אלא כן, אלא ששינה הכתוב. ולא קראוהו תיקון סופרים, אלא שהם דקדקו ופירשו שהם כינויים, והכתוב עצמו כינה כן".

המכילתא בפרשת בשלח, פרשה ו' מונה את רוב המקומות, ומנחת שי לזכריה ב:יב משלים את שמונה עשר המקומות.

– "ואברהם עודנו עומד לפני ה'" (בראשית יח:כב) במקום "וה' עודנו עומד לפני אברהם". (בגלל כבוד ה' שינתה התורה).

"שולחים את הזמורה אל אפס" (יחזקאל ח:יז) במקום "אל אפי".

"איש לאהליך ישראל" (ש"ב כ:א; מ"א יב:טז; דהי"ב י:טז) במקום "לאלהיך".

והנה הרשימה במלואה: בראשית יח:כב; במדבר יא:טו; במדבר יב:יב; שמואל א ג:יג;

שמואל ב טז:יז; שמואל ב כ:א; מלכים א יב:טז; דברי הימים ב י:טז; ירמיהו ב:יא;

יחזקאל ח:יז; הושע ד:ז; חבקוק א:יב; זכריה ב:יב; מלאכי א:יב; תהלים קו:כ; איוב ז:כ;

איוב לב:ג; איכה ג:כ.

חלוקת המקרא לפרקים

חלוקה זו היא מעשי ידי הגמון נוצרי במאה ה-13, ורבים בה השיבושים: לפעמים עניין נקטע באמצעו, ולפעמים שני עניינים שונים מצורפים לאחד. (לדוגמה: פרשת "ויכולו" מופרדת מששת ימי המעשה; פרשת בלק ופרשת מטות מתחילות בפסוק ב'; וראה גם בראשית לב; שמות יג; שמות ל; ויקרא כו; ועוד). חלוקה לשנים של הספרים שמואל, מלכים ודברי הימים – אף היא נעשתה בידי אותו הגמון.

בהקדמה לספר יהושע כותב אברבנאל: "ראיתי לחלק כל ספר וספר מהם (מנביאים ראשונים) אל פרשיות. אבל לא יהיו ארוכות וגדולות כמו שעשאו רלב"ג ז"ל, שכלל כל ספר יהושע בארבע פרשיות וספר שופטים בחמש פרשיות וספר שמואל בחמש פרשיות; וגם לא יהיו קטנות וקצרות כמו שעשאו החכם גירונימו, אשר העתיק ספרי הקודש לנוצרים, שעשה בספר יהושע כ"ד פרשיות ובספר שופטים כ"א פרשיות ובספר שמואל ל"ה. אבחר דרכם בהבדל הפרשיות, ולא אהיה מתכוון לא למעלה ולא למטה, אלא בדרך אמצעי מתייחס כפי חומר הדרושים והבדל הסיפורים".

החלוקה של אברבנאל לא נתקבלה, ואילו חלוקת הנוצרים נתקבלה בגלל העובדה שהקונקורדנציה הראשונה השתמשה בה כציון למקראות. היהודים נדרשו להתווכח עם הנוצרים, ושליטה מהירה בתנ"ך היתה הכרח בויכוחים אלה. (הקונקורדנציה הלועזית הראשונה נתחברה על ידי הכומר ארלוטוס בשנת 1270. הקונקורדנציה העברית הראשונה "מאיר נתיב" נתחברה על ידי מרדכי נתן, בתחילת המאה ה-15, ונדפסה בשנת 1524.)

הספרות העוסקת בענייני מסורה

להלן כמה מן הספרים היסודיים העוסקים במסורה:

- (1) מסכת סופרים, מן המסכתות הקטנות שנחתמו לאחר חתימת התלמוד. המסכת עוסקת בדיני כתיבת ספר תורה ובענייני מסורה. לדוגמה: בפרק שמיני של מסכת סופרים נמנים ההבדלים בין שירת דוד הכתובה בשמואל ב כב ובתהלים יח.
- (2) מסורה גדולה ומסורה קטנה, מסודרת בידי יעקב בן חיים, המהדיר הראשון של מקראות גדולות בדפוס ונציה. מסורה זו מודפסת על הדף בדפוס המקראות הגדולות. דוגמה לפענוח סימני המסורה ניתנה בהמשך פרק זה.
- (3) מערכת המסורה – סיכום ענייני המסורה מסודרים לפי עניינים – ערוכה אף היא בידי יעקב בן חיים. היא ניתנת בסוף תנ"ך מקראות גדולות.
- (4) אור תורה, מאת הרב מנחם די לונזאנו ב"ר יהודה, על כל פתוחות וסתומות וחסר ומלא בתורה, להגהת ספרי תורה ולכותבי סת"ם (=ספרים, תפילין, מזחות).
- (5) מנחת שי, מאת רבי ידידיה שלמה רפאל בן אברהם מנורצי, על דקדוק הנקודות והטעמים וחסר ומלא בכל ספרי הקודש. נדפס בהוצאות שונות של התנ"ך.
- (6) מסורת המסורת, מאת ר' אליהו בחור – מפתח ללימוד המסורה. בראשו שלוש הקדמות, ובסופו שער שברי לוחות, על דרכי המסורה ולשונה וסימניה וביאור כל ראשי התיבות ותיבות קצרות ונוטריקון.
- (7) משפטי הטעמים, דקדוקי הטעמים, לר' וולף היידנהיים (הרוו"ה), ובו כל דיני נגינות הטעמים. הרוו"ה הוציא גם חומש "עין הקורא" ובו דיון בענייני מסורה.

דוגמא לפענוח סימני המסורה

המסורה הקטנה מודפסת בין המקרא לתרגום אונקלוס, באותיות רש"י, ואילו המסורה הגדולה מודפסת באותיות מרובעות, מתחת לפירוש רש"י. אין שתי המסורות זהות: לפעמים מטפלת כל מסורה בעניינים אחרים, ולעתים יש חפיפה בנושאים.

שיטת הסימון של המסורה הקטנה היא זו: עיגול קטן מעל למלה מציין את המלה אליה מתייחסת המסורה. מול העיגול, בין המקרא לתרגום, מובאים דברי המסורה המתייחסים למלה. ברשימה שלהלן נפענח את סימני המסורה המופיעים בעמוד הבא לפי סידרם.

(1) פסוק טז: "את מזבח העולה ואת מכבר הנחושת". המסורה הקטנה מציינת: "סימן: לחמי ומימי צמרי ופשתי שמני ושקויי". כלומר: סדר המלים "את" "ואת" – עם ו' החיבור או בלעדיו – הוא כסדר המלים בפסוק "לחמי ומימי..." (הושע ב:ז) דהיינו: המלה ראשונה בלא ו' חיבור, השנייה עם ו' חיבור, השלישית בלא ו', הרביעית ב-ו' וכו'.

(2) פסוק יז: "את קלעי". המסורה הקטנה מציינת: "ג' פסוקים בספרא את את ואת ואת". דהיינו: שלושה פסוקים בספרנו (=בספר שמות) יש בהם 4 פעמים המלה "את", שתיים ראשונות בלא ו' ושתיים אחרונות ב-ו'. שני הפסוקים הנוספים על פסוקנו הם שמות לט:לז ו-מ:ט ("את המנורה הטהורה את נרותיה נרות המערכה ואת כל כליה ואת שמן המאור").

(3) פסוק יח: "את יתדת המשכן ואת יתדת החצר". במסורה הקטנה: "י"א זוגין מן ב"ב, חד את וחד ואת". דהיינו: 11 פעמים במקרא מצויים פסוקים בהם זוג מלים שהראשון "את" והשני "ואת". את רשימת הפסוקים מביאה המסורה הגדולה, (שורה ראשונה): "י"א זוגין בחד פסוק, קדמא "את" תניין "ואת". (= 11 זוגות בפסוק אחד, הראשון "את" השני "ואת"). וסימנך: "את המאור הגדול" (=בראשית א:טז: "את המאור הגדול לממשלת היום ואת המאור הקטן לממשלת הלילה"); המסורה הגדולה ממשיכה למנות את 11 הפסוקים בהם מופיע "את" "ואת".

(4) פסוק יט: "ואת בגדי". במסורה הקטנה: "ז". שבע פעמים מופיע במקרא הצרוף "את בגדי": שמות לא:י (שם הצרוף "את בגדי" מופיע 3 פעמים), פסוקנו, שמות לט:מא; ויקרא י:ל; יחזקאל כו:טז.

(5) פסוק כ: "מלפני משה" במסורה קטנה: "ב' ובעניין". פעמיים מופיע הצרוף, ושניהם בפרשתנו. המקור השני: שמות לו:ג "ויקחו מלפני משה את כל התרומה".

(6) פסוק כא "אשר נשאו לבו". במסורה קטנה: "ג". המלה "נשאו" מופיעה גם בפרק לו:ב; ובמלכים ב ב:טז.

(7) פסוק כא: "ולבגדי הקדש". במסורה קטנה: "ל". דהיינו: ליתא. צרוף זה אינו מופיע עוד במקרא.

אבן עזרא שמות לה ויקהל רשי

המשפחה וקטרת הממים יסוד נכונים כי הם
 תשן : (עו) את הכיור . הנה אן לכיור ולכנו
 זאים . (יו) את קלעו כהלך את עמודיו ואת
 זק תכלכו אש לא נוסח : (יע) את כגדו

בהם סופי היריעות בארץ שלא
 ינועו כרות : מיתרובם . חבלים
 לקשור : (יע) כגדו כשרד .
 לכסות הארון והשלחן המנורה
 והמזבח . כשפת סילוק מסעות :
 (ככ) על הכשים . עם הכשים
 וסמוכין אליהם (ומה שהתרגום
 הביא על כפשוטו משום דלא
 מתרגם וכלו האנשים ואתו
 גבריה כמו שמתרג' לעול מיני
 רק מתרגם ומיומן ורלב לומר
 שהביאו חו ומוס כעודן על
 הכשים כמו שכבז רש"י על
 טו ואת העמים : חת הוא תכשיט
 של זהב פגול נקון על הזרוע
 והוא הלמוד : וכמו . כלי זהב
 הוא נקון כנגד לוחו מקום לאש
 ורכותיו סורשו שם כומו כלן
 מקום זמח : (כג) וכל איש
 אשר תמלא . תכלת או ארגמן
 או

המשכן : טו את מזבח העלה
 ואת מכבד הנחשת אשר לו
 את בניו ואת כל בניו את
 הביר ואת כנו : י את קלעי
 החצר את עמדי ואת ארניה
 ואת ססד שעד החצר : יח את
 יתרת המשכן ואת יתרת החצר
 ואת מיתריהם : יט את בני
 השרד לשרת בקדש את בני
 הקדש לאהרן הבתן ואת בני
 בניו לכהן : כ ויצאו כל ענת
 בני ישראל מלפני משה : שני
 כא ויבאו כל איש אשר נשאו
 לבו וכל אשר נדבה רוחו אתו
 הביאו את תרומת יהוה
 למלאכת אהל מועד וקב
 עבדתו ודבני הקדש :
 כב ויבאו האנשים על הנשים
 כל ו נדיב לב הביאו תחונותם
 וטבעת ובומז כדלל זהב וכל
 איש אשר הניף תנופת זהב
 ליהוה : כג וכל איש אשר נמצא
 אתו תכלת וארגמן ותולעת
 שני ושש ועוים ועלת איהם
 מאדנים וענת תחשים הביאו :
 כד כדמרים תרומת כסף
 ונחשת הביאו את תרומת יהוה
 וכל אשר נמצא אתו עצי שטים
 לכל מלאכת העבודה הביאו :

משיבא : טו ית מדבקה
 דעלתא וית סרדא דנחשא
 דיליה ית אריתיהו ית כל
 מגוהי ית פיוקא ית
 בסיסיה : י ית סרדי דרתא
 ית עמידוהי ית ססקהא ית
 פרסא דתרע דרתא : יח ית
 סבי זשכנא וית סבי
 דרתא וית אמגיהון :
 יט ית לבושי שמושא
 לשמשא בקודשא ית לבושי
 קידשא לאהרן כהנא וית
 לבושי בנהו לשמשא :
 כ ונסקי כל בנשקא דבני
 ישראל מן קדש משה :
 כא ואתו כל גבר דאתרעי
 קביה וכל די אשלמת
 רוחיה יתיה איתואו ית
 אפרשיתא קדם יי לעבדת
 משכן זמנא ולכל פולחניה
 וללבושי קודשא : כב ומיתן
 גבריא על נשוא כל
 דאתרעי לקבי איתואו
 שירין ושכבין ועוקן וקחוק
 כל סאן דדהב וכל גבר
 דארים ארמזת דהבא קדם
 יי : כג וכל גבר דאשתכח
 עמיה תכלא וארגנא וצבע
 דהרי ובנין ומעו ומשכי
 דדברי ססקי ומשכי
 ססגנא איתואו : כד כל
 דארים ארמזת כסף ונחש
 איתואו ית אפרשיתא קדם
 יי וכל דאשתכח עמיה
 אצי שטין לכל עבדת

י"א זונין בחר ספר קדם' את
 חנין ואת וס' את המאור הגדול .
 את יתרוח המשכן ואת . את בכור
 האדם . את ססלכת עוג . את
 ארבעים היום . את החצי לאות .
 את אליהו כספו . את ידי אנשי
 המלחמה . את מקום כסאי .
 את ארץ סואב ואת ארץ בני
 עמון . ותלושיתון ב' מסו' ואת
 את וס' ואת הבסה נתן . וישרף
 את הבסה . ואת גחון את גזון :
 כלי וכלי י"ח בלישנ' וס' ויבאו
 האנשים על הנשים . וכל כלי
 שתוח אשר . לא יהיה כלי גבר .
 ויקח מקלו בידו . והבית
 בהבנותו . בשלם הבשר . אך לא
 יעשה בית ה' . ב' כו . ומביא
 כלי למעשהו . והביאו את כל
 אחיהם . שאנן סואב סנעוריו .
 ונשחה הכלי אשר הוא עושה .
 אבלני הסמני נבוכד נצר . ואתה
 קח לך חסין . ויקרא באזני קול
 גדול . והנה ששה אנשים . לא
 יערכנה זהב . יש זהב ורב פניג' .
 וכל יוצר יוצר ורש הפץ חסדה
 רכנו' כסא כלי וס' ויהי לתוקיהו
 עשר וכבוד הרבה . וכל תורת
 כהנים מן יצאו משה ואמר
 הכהן עד סוף סיפרא דכו' כלי
 וכלי וכל תרים ותהלות דכו' כלי
 וכלי כס"ב הפורטים על פי
 הנכל . ולו הכן כלי סח :
 סרים ג' וס' כל סרים תרומת
 כסף . כבוד חכמים יתחלו ארץ
 אפים ורב תבונה . וחד וסרים
 רגש . וס' בלשון ארמי כספא
 אשמיאו חכמיא וראשיא ו
 מלאכת העבודה ב' וס' כל סרים
 תרומת כסף . ושלוס בן קורא :

- (8) פסוק כב: "הביאו חח ונזם" במסורה קטנה: "ל' וחד הה". פירוש: המלה "חח" היא יחידאית במקרא, אבל פעם אחת נזכר "הה" – ביחזקאל לב: – "ואמרת כה אמר ה' אלהים, הילילו הה ליום". בארץ ישראל החליפו את ההיגוי של ה' ג-ח', ועל כן מדגישה המסורה את הכתיב המדויק של כל מלה.
- (9) פסוק כב: "וכומז" – "ב". המלה מופיעה במקרא פעמיים, כאן, ובבמדבר לא:ג.
- (10) פסוק כד: "כל מרים תרומת כסף". במסורה הגדולה (שורה 7 מלמטה) "מרים ג' וסימנך "כל מרים תרומת כסף ונחשת" (שמות לה:לד) "כבוד חכמים ינחלו [וכסילים מרים קלון]". (משלי ג:לה) "ארך אפיים רב תבונה [וקצר רוח מרים אולת]" (משלי יד:כט). וחד (=פעם אחת מופיע) ומרים, "ואתה ה' כבודי ומרים ראשי" (תהלים ג:ד). כדי לזכור את ארבעת הפסוקים שבהם מופיע המלה "מרים" "ומרים" נתנה המסורה סימן לזיכרון: "וסימנך בלשון ארמית כספא אשטיו חכימיא וראשיא" דהיינו ארבעת המלים מזכירות את ארבעת הפסוקים. "כספא" – "מרים תרומת כסף"; "אשטיו" (לשון שטות, איולת) – "כסילים מרים קלון". "חכימיא" – "כבוד חכמים ינחלו"; "וראשיא" (=וראשים) – "כבודי ומרים ראשי".

סימני המסורה הנפוצים

אית – יש. ארמ – ארמית, לשון ארמית, מלה ממוצא ארמי. ב', ג'... – מספר הפעמים שצורה מסוימת מופיעה. געי, געיה – מתג. זעיר, זעירא – אות קטנה, חו, חול – לשון חול, כמו צורת "אדוני" במובן "אדונים שלי". חסר – כתיב חסר. יחידאין – צורה המופיעה פעם יחידה. יתי – יתיר, אות מיותרת. כות' – כוותיה, כמוהו. כת – כתיב, הצורה הכתובה. כת' ולא קר' – כתיב ולא קרי, מלה הנכתבת ואינה נקראת. ל', לי' – לית, הצורה אינה מופיעה עוד במקרא. ל"ק – לית קרי, המלה כתובה ואינה נקראת, כתיב ולא קרי. ליש', לישנ' – לישנא, באותו משמעות; מאותו שורש; מאותה קבוצת מלים (פועל, שם). מדנ', מדנח – מדנחאי, צורת ניקוד מזרחית, על פי הניקוד הבבלי. מל', מ"ל – מלא, כתיב מלא. מע' – מעיל. מלד' – מלרע. מנוקד – מלה או מלים שיש עליהן נקודות. מער' – מערבי, צורת ניקוד מערבית (ראה מדנ'). ס', סיפ' – ספר. בספרא – בספר הנדון. ס"פ – סוף פסוק. ק', קר' – קרי, צורת הקריאה של המלה. קרי ולא כת' – קרי ולא כתיב, צורה הנקראת ואינה כתובה.

טעמי המקרא

תפקידי הטעמים

בספרי המקרא, המנוקדים על פי המסורה, מסומנות התיבות לא רק בסימני התנועות, אלא גם בסימנים נוספים הבאים מעל לתיבה או מתחתיה. אלו הם הטעמים או טעמי הנגינה. שלושה תפקידים לטעמים.

א. אלו הם סימני נגינה בקריאת המקרא, ובייחוד לקריאה בציבור (קריאת התורה, הפטרות, מגילות). כל אחד מסימני הטעמים מורה על גוון מיוחד בנעימת הקריאה. הנעימה עצמה שונה היא בעדות השונות בישראל, אבל קיים דמיון ביחס שבין טעם לחברו בניגונים השונים. וכן מבדילות עדות שונות בין הניגון בקריאת התורה לבין הניגון בקריאת הפטרות. ושוב ניגונים אחרים מקובלים ונוהגים בקריאת מגילת אסתר או איכה או שאר המגילות הנקראות בציבור. במנהגי האשכנזים ניגון מיוחד לקריאה בתורה בראש השנה וביום הכיפורים.

ב. הטעמים מראים את ההברה המוטעמת שבמלה. הם רשומים בדרך כלל מעל האות או מתחת לאות של ההברה המוטעמת במלה. יוצאים מכלל זה הטעמים "זרקא", "סגול", "פשטא" ו"תלישא קטנה", הרשומים תמיד מעל האות האחרונה בתיבה, והטעם "תלישא גדולה", הרשום תמיד מעל האות הראשונה בתיבה¹.

ג. הטעמים מציינים את יחס הקרבה שבין המלים או בין חלקי הפסוק מבחינת התחביר וההיגיון, וכך הם קובעים את מקומות הפסק ואת מקומות החיבור בקריאה. לפי זה המנגינה מותאמת לקישור ההגיוני שבין המלים, וסימני הטעמים חשובים גם לפירושו והבנתו הנכונה של הכתוב.

הטעמים בדברי חז"ל

הטעמים נזכרים בדברי חז"ל, ועל המסופר בקריאת התורה של עזרא הסופר "ויקראו בספר בתורת האלהים מפרש ושום שכל ויבינו במקרא" (נחמיה ח:ח), דרשו חז"ל: "ויבינו במקרא – אלו פסקי טעמים" (מגילה ג:א), ופירש רש"י: "הנגינות קרויין

1. למשל: ויאמר^א, המלך^ב, השקיפה^ג – בכל אלה הטעם מלעיל (בהברה שלפני האחרונה) והסימן רשום מעל האות האחרונה. הטעם "פשטא", בבואו במלה שטעמה מלעיל – נכתב כפול: תהו^א. בקצת ספרים נהוג כך גם לגבי "זרקא", "סגול" ו"תלישא קטנה".
התיבה העם טעמה מלרע, והסימן "תלישה גדולה", רשום מעל האות הראשונה. בקצת ספרים דושמים אותו כפול: העם^ב.

טעמים".¹ אף נחלקו חז"ל בפירושים של כתובים, וההכרעה תלויה שם בפיסוק הטעמים:

בעי רב חסדא: האי קרא היכי כתיב, "וישלח את נערי בני ישראל ויעלו עולות" – כבשים, "ויזבחו זבחים שלמים לה' פרים" (שמות כד:ה)? או דילמא אידי ואידי פרים הוו? למאי נפקא מינה? מר זוטרא אמר: לפיסוק טעמים (חגיגה ו:)

ופירש רש"י:

לפסוקי טעמים – בנגינות. אם תאמר שני מינין – צריך אתה לפסוק הטעם של "ויעלו עולות" באתנחתא, כמו שאנו קורין אותו, או בזקף קטן, טעם שמפסיק הדיבור ממה שלאחריו. ואם מין אחד היה (שהכול היו פרים, גם השלמים גם העולות) – צריך אתה לקרותו באחד משאר טעמים שאין מפסיקין, כגון פשטא או רביע.

רישום הטעמים

הטעמים לא נרשמו בימי קדם בגוף הספר, כשם שלא נרשם גם הניקוד, כלומר סימני התנועות, ובספרי התורה ובמגילות המיועדים לשימוש בקריאה בציבור אסור לשים ניקוד וטעמים גם היום. הטעמים היו חלק מן התורה שבעל פה. התלמידים למדו מפי רבותיהם את המקרא בניגון, ואסור היה לשנות מן הניגון, וכך מסרו לתלמידיהם ולתלמידי תלמידיהם. אחרי דורות, כשהותר לכתוב את התורה שבעל פה, הותר לכתוב גם את הטעמים, ושיטות שונות היו ברישום הטעמים: שיטה אחת נהגה בארץ ישראל, ואחרת בבבל. הטעמים שאנו קוראים בהם בספרינו הם הטעמים לפי שיטת חכמי המסורה והדקדוק בטבריה בתקופת הגאונים.

בשיטת הטעמים שבידינו שתי מערכות של טעמים:

- א. טעמי כ"א ספרים – הטעמים המצויים בחמישה חומשי תורה, בכל ספרי הנביאים וברוב ספרי כתובים (חוץ משלושה ספרים).
- ב. טעמי אמ"ת – הטעמים שבשלושת ספרי אמ"ת (איוב, משלי, תהלים). זו מערכת טעמים אחרת, וברוב ישראל לא ידוע היום ניגונם. רק עדות מעטות שמרו על מסורת נגינה של טעמים אלה.

1. במקום אחר שיבחו חכמים את יד ימינו של אדם, "שמראה בה טעמי תורה" (ברכות סב:ב), ורש"י מפרש, שהכוונה שם להולכת הידיים לפי טעם הנגינה, "כמנהג קוראים רבים הבאים מארץ ישראל".

2. שני הפרקים הראשונים של ספר איוב והקטע המסיים של ספר זה מוטעמים במערכת הטעמים של כ"א ספרים.

הטעמים וחלוקתם

ואלו הם הטעמים של כ"א ספרים¹:

אֶ	קרני פרה	אֶ	סוף פסוק
אֶ	תלישא גדולה	אֶ	אתנחתא
אֶ	גרש	אֶ	סגול
אֶ	גרשיים	אֶ	שלשלת
אֶ	לגרמה	אֶ	זקף קטן
אֶ	מונח	אֶ	זקף גדול
אֶ	מהפך	אֶ	טפחא
אֶ	מרכא	אֶ	רביע
אֶ	מרכא כפולה	אֶ	זרקא
אֶ	דרגא	אֶ	פשטא
אֶ	קדמא	אֶ	יתיב
אֶ	ירח	אֶ	תביר
אֶ	תלישא קטנה	אֶ	פזר

הפשטא והקדמא דומים בצורתם, אלא שהפשטא רשום מעל סוף האות האחרונה בתיבה (ליבשה), ואם הטעם מלעיל הריהו כתוב כפול (ואלה); ואילו הקדמא רשום מעל לאות המוטעמת (ויקרא, ואלה).

הטעם "יתיב" צורתו כצורת הטעם "מהפך", אלא שהיתיב רשום לפני האות המוטעמת (אלה), ואילו המהפך מתחתיה (אלה).

הטעמים מתחלקים למפסיקים ולמשרתים (או "מחברים"). המפסיקים מורים על הפסק גדול או קטן, והמשרתים משרתים את המפסיקים, כלומר מחברים ומצרפים אליהם את המלה שלפניהם, המתחברת אליהם לפי העניין.

1 בספרי הקדמונים מצויים שמות שונים לטעמים. כאן הובאו השמות המקובלים בדורות האחרונים ברוב ישראל. כדי להראות את מקומו של הטעם (אם למעלה אם-למטה), נרשם כאן הסימן מתחת לאות א. הטעמים סודרו כאן לפי כוח ההפסק שבהם, מן המפסיקים הגדולים עד לטעמים שאינם מפסיקים.

מדקדקים רבים חילקו את המפסיקים לארבע מחלקות, לפי גודל כוח הפיסוק שבהם:

- (1) "קיסרים": סוף פסוק, אתנחתא.
 - (2) "מלכים": סגול, שלשלת, זקף קטן, זקף גדול, טפחא.
 - (3) "משנים": רביע, זרקא, פשטא, יתיב, תביר.
 - (4) "שלישים": פזר, קרני פרה, תלישא גדולה, גרש, גרשיים, לגרמה.
- המשרתים הם: מונח, מהפך, מרכא, מרכא כפולה, דרגא, קדמא, ירח - כולם שווים במדרגת פיסוקם, ותלישא קטנה, שעל פי רוב קטן בכוח פיסוקו אפילו מן המשרתים. ל"מלך" יש משנה מיוחדת לו: הזרקא קשור אל הסגול; הפשטא והיתיב - אל הזקף הקטן, התביר - אל הטפחא. וכן יש קשרים קבועים בין השלישים לבין המשנים, וכן בין המשרתים לבין המפסיקים בכלל. אין כאן מקום להאריך, ותורה שלמה היא. בטעמי אמ"ת המפסיק הגדול ביותר, מלבד סוף פסוק, הוא "עולה ויורד" (א^כ), וכוח פיסוקו יותר גדול מכוחו של אתנחתא.

דף מתוך חומש מעוטר מן המאה ה-12 במצרים. שים לב לטעמים ולהערות המסורה

נצחיות התורה

אני מאמין באמונה שלמה שזאת התורה לא תהא מוחלפת,
ולא תהי תורה אחרת מאת הבורא, יתברך שמו. (י"ג עקרים)

רב סעדיה גאון, אמונות ודעות ג:ז

נצחיות התורה בקבלה

כבר קיבלו בני ישראל קבלה גמורה, שמצוות התורה אמרו להם הנביאים עליהם שלא יבוטלו. ואמרו ששמעו זה במאמר מפורש אשר יסתלק ממנו כל מחשבה וכל סברה. ואחר כן התבוננתי בספרים, ומצאתי מה שיש בהם מורה על זה.

תחילה: שרוב המצוות כתוב בהן "לדורותיכם".

ועוד: מה שאמרה "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב" (דברים לג:ד).

ועוד: כי אומתנו איננה אומה כי אם בתורתיה, וכיוון שאמר הבורא שהאומה תעמוד כל עמידת השמים והארץ – מן ההכרח שיעמדו תורותיה כל ימי השמים והארץ. והוא אמרו "כה אמר ה' נותן שמש לאור יומם חקות ירח וכוכבים... אם ימושו החוקים האלה מלפני נאם ה', גם זרע ישראל ישבתו מהיות גוי לפני כל הימים" (ירמיהו לא:לה-לו).

וראיתי באחרית הנבואות מזהיר על שמירת תורת משה עד יום דין ושליחות אליהו הנביא קודם. הוא אמרו "זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל חוקים ומשפטים, הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא" (מלאכי ג:כב-כג).

רמב"ם יסודי התורה ט:א-ב

נצחיות התורה ותפקיד הנביא

דבר ברור ומפורש בתורה, שהיא מצווה עומדת לעולם ולעולמי עולמים, אין לא שינוי ולא גירעון ולא תוספת. שנאמר "את כל הדבר אשר אנכי מצווה אתכם אותו תשמרון לעשות, לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו" (דברים יג:א). ונאמר: "והנגלות לנו ולבנינו עד עולם לעשות את כל דברי התורה הזאת" (דברים כט:כח). הא למדת שכל דברי תורה מצווין לנו לעשותן עד עולם. וכן הוא אומר "חוקת עולם לדורותיכם" (ויקרא ג:יז; י:ט; כג:יד; לא:מא; כד:ג), ונאמר "לא בשמים היא" (דברים ל:יב). הא למדת, שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה. לפיכך, אם יעמוד איש, בין מן האומות בין מישראל, ויעשה

אות ומופת ויאמר שה' שלחו להוסיף מצווה או לגרוע מצווה או לפרש במצווה מן המצוות פירוש שלא שמענו ממשה; או שאמר שאותן המצוות שנצטוו בהן ישראל אינן לעולם ולדורי דורות, אלא מצוות לפי זמן היו – הרי זה נביא שקר, שהרי בא להכחיש נבואתו של משה, ומיתתו בחנק על שהזיד לדבר בשם ה' אשר לא ציווהו. שהוא, ברוך שמו, ציווה למשה שהמצווה הזאת לנו ולבנינו עד עולם, ולא איש אל ויכזב.

תפקיד הנביא

אם כן, למה נאמר בתורה "נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך" (דברים יח:יח), לא לעשות דת הוא בא, אלא לצוות על דברי התורה ולהזהיר העם שלא יעברו עליה. כמו שאמר האחרון שבהם: "זכרו תורת משה עבדי" (מלאכי ג:כב). וכן אם ציוונו בדברי הרשות, כגון לכו למקום פלוני, או אל תלכו; עשו מלחמה היום, או אל תעשו; בנו חומה זו, או אל תבנוה – מצווה לשמוע לו, והעובר על דבריו חייב מיתה בידי שמים. שנאמר: "והיה האיש אשר לא ישמע אל דברי אשר ידבר בשמי – אנכי אדרוש מעמו" (דברים יח:יט).

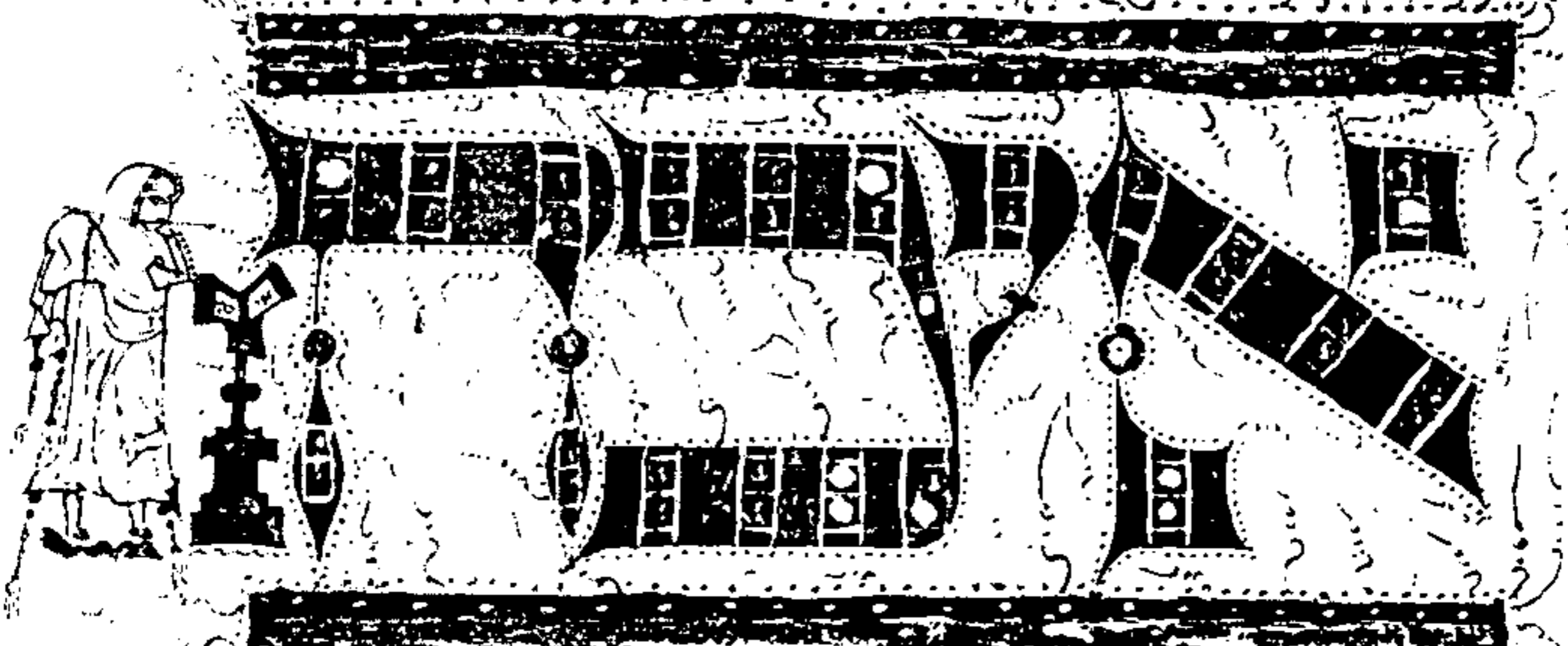
מתורה בכתב לתורה בעל פה

- 33 תורה מתפרשת ע"י תורה שבעל פה
- 37 מדוע לא נכתבה תושבע"פ?
- 38 סוגי ההלכות בתורה שבעל פה
פירושים מקובלים / הלכה למשה מסיני / פירושים מחודשים /
גזרות / תקנות
- 41 תקפן של מצוות דרבנן
רמב"ם, ספר המצוות שורש א' / רמב"ן בהשגותיו
- 43 סמכות הנביא
- 45 מחלוקת והכרעת דין
איך נפסקת הלכה / מתי החלו המחלוקות / המחלוקות לא פילגו
את העם / קביעת ההלכה ביבנה / רבי יהושע / תנור של עכנאי
/ לא בשמים היא
- 51 סמכות בית הדין
בית הדין הגדול שבירושלים / "לא תסור" / סמכות בית דין לבטל
הלכה / איסור "לא תוסיף" וגזרות חכמים / "לא תסור" / "ועשית
על פי התורה" מול "לא תוסיף"
- 55 מידות שהתורה נדרשת בהן
שלוש עשרה המידות של רבי ישמעאל / דוגמאות נוספות /
המידות לשיטת רבי עקיבא / מידות נוספות
- 73 אסמכתא

ויהי כהנהגה בני הוה
 עשות כשרים הדבר
 אז לך ויהי הדבר
 גמלה בשר
 כהנהגה בני הוה
 עשות כשרים הדבר
 אז לך ויהי הדבר
 גמלה בשר
 כהנהגה בני הוה
 עשות כשרים הדבר
 אז לך ויהי הדבר
 גמלה בשר

על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור

בעלם אב טוב ואם
 בעלם אב טוב ואם
 בעלם אב טוב ואם
 בעלם אב טוב ואם
 בעלם אב טוב ואם
 בעלם אב טוב ואם
 בעלם אב טוב ואם
 בעלם אב טוב ואם

יטה ביד העדות
 יטה ביד העדות
 יטה ביד העדות
 יטה ביד העדות
 יטה ביד העדות
 יטה ביד העדות
 יטה ביד העדות
 יטה ביד העדות

על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור
 על ימיה הנהגה ולא יגור

בני הנבנה בלילה
 בני הנבנה בלילה
 בני הנבנה בלילה
 בני הנבנה בלילה
 בני הנבנה בלילה
 בני הנבנה בלילה
 בני הנבנה בלילה
 בני הנבנה בלילה

...
 ...
 ...

תורה מתפרשת ע"י תושבע"פ

אמר רבי חגי משום רב שמואל בר נחמן: נאמרו דברים בפה, ונאמרו דברים בכתב, ואין אנו יודעים איזה מהן חביב. כשהוא אומר "כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל" – הווי אומר: אותן שבפה חביבים. (ירושלמי פאה ב:ד)

מעשה בנכרי אחד שבא לפני שמאי. אמר לו: כמה תורות יש לכם? אמר לו: שתיים, תורה שבכתב ותורה שבעל פה. אמר לו: שבכתב אני מאמינך, שבעל פה איני מאמינך. גיירני על מנת שתלמדני תורה שבכתב. גער בו והוציאו בניזיפה. בא לפני הלל – גיירו. ביום הראשון אמר לו א"ב ג"ד, למחר הפך לו את הסדר. אמר לו: והא אתמול לא אמרת לי כך? אמר לו: לא עלי אתה סומך? שבעל פה גם כן סמוך עלי. (שבת לא.)

מסירת תורה שבעל פה

תורה שבכתב ותורה שבעל פה נמסרו יחד, והתורה שבעל פה מפרשת את התורה הכתובה. בהקדמת המשנה מסביר הרמב"ם עניין זה:

אמרו רבותינו ז"ל בברייתא: "וידבר ה' אל משה בהר סיני" (ויקרא כה:א) – מה תלמוד לומר "בהר סיני", והלא כל התורה כולה נאמרה מסיני! אלא לומר לך: מה שמיטה נאמרה בכלליה ובפרטיה ודקדוקיה מסיני, אף כל המצוות נאמרו כלליהן ופרטיהן ודקדוקיהן מסיני.

והנה לך משל: הקדוש ברוך הוא אמר למשה "בסכת תשבו שבעת ימים" (ויקרא כג:מב). אחר כך הודיע שהסוכה הזאת חובה על הזכרים לא על הנקבות, ושאין החולים חייבין בה, ולא הולכי דרך; ושלא יהיה סיכוכה אלא בצמח הארץ; ולא יסככנה בצמר ולא במשי ולא בכלים, אפילו מאשר תצמיח הארץ, כגון הכסתות והכרים והבגדים. והודיע שהאכילה והשתייה והשינה בה כל שבעה חובה. ושלא יהיה בחללה פחות משבעה טפחים אורך על שבעה טפחים רוחב; ושלא יהיה גובה הסוכה פחות מעשרה טפחים. וכאשר בא הנביא, עליו שלום, ניתנה לו המצווה הזאת ופירושה. וכן השש מאות ושלוש עשרה מצוות, הם ופירושם: המצוות – בכתב, והפירוש – בעל פה.

דברים בתורה שבכתב שפירושם בע"פ

רבים מדיני התורה סתומים וחתומים, ואין אפשרות להבינם בלא מסורת שבעל פה המסבירה ומבהירה. והנה כמה דוגמאות: על אדון המשיא את שפחתו העבריה לבנו

אומרת התורה "כמשפט הבנות יעשה לה" (שמות כא:ט). מהו משפט הבנות? דבר זה לא נכתב בתורה. בדינו של מפתה נאמר "אם מאן ימאן אביה לתתה לו – כסף ישקול כמהר הבתולות" (שמות כב:טז). כמה הוא מוהר הבתולות? – זאת השאירה התורה שבכתב לתורה שבעל פה. במצוות שחיטה נאמר "וזבחת מבקרך ומצאנך אשר נתן ה' לך כאשר צויתך, ואכלת בשעריך" (דברים יב:כא). אך בשום מקום בתורה לא נצטוונו לשחוט! התורה אומרת במצוות תפילין "והיה לאות על ידכה ולטוטפת בין עיניך" (שמות יג:טז), אך אין התורה מפרשת מהו אות זה; בתורה כולה מצויה הבחנה בין ארוסה לנשואה, אך הגדרת ארוסה ונשואה אינה מוזכרת בתורה כלל!

יש דינים המוזכרים בתורה, אבל הופעתם דרך אגב מובנת רק אם נזכור שידועים היו ושגורים בתורה שבעל פה. בכור יורש פי שניים, אך דין זה נזכר רק אגב דברי התורה שלא לבכר את בן האהובה שאינו בכור, "כי את הבכור בן השנואה יכיר לתת לו פי שניים" (דברים כא:יז). גירושי אשה הם בגט, אך דין זה נכתב רק דרך אגב, כאשר נכתב האיסור להחזיר את גרושתו לאחר שנישאת לאחר: "כי יקח איש אשה ובעלה, והיה אם לא תמצא חן בעיניו כי מצא בה ערות דבר, וכתב לה ספר כריתות ונתן בידה ושלחה מביתו, ויצאה מביתו והלכה והיתה לאיש אחר... לא יוכל בעלה הראשון אשר שילחה לשוב לקחתה" (דברים כד:א-ד).

תורה שבעל פה בדברי הנביאים

גם בדברי הנביאים אנו מוצאים רמיזות לתורה שבעל פה, כאשר הם מזכירים הלכות שאינן כתובות בתורה שבכתב. התורה אומרת "שום תשים עליך מלך" (דברים יז:טו), ומונה כמה מצוות שהמלך חייב בהן. ואילו שמואל הנביא ממשיך ומפרט: "זה יהיה משפט המלך אשר ימלך עליכם. את בניכם יקח ושם לו במרכבתו... ואת בנותיכם יקח לרקחות ולטבחות ולאופות, ואת שדותיכם ואת כרמיכם וזיתיכם הטובים יקח ונתן לעבדיו..." (שמואל א ח).

בתורה נאמר על יום השבת "לא תעשה כל מלאכה" (שמות כ:י), וירמיהו מסביר וקורא: "השמרו בנפשותיכם ואל תשאו משא ביום השבת והבאתם בשערי ירושלים, ולא תוציאו משא מבתיכם ביום השבת וכל מלאכה לא תעשו" (ירמיהו יז:כא-כב). ואילו נחמיה כותב בכתב האמנה "ועמי הארץ המביאים את המקחות וכל שבר ביום השבת למכור – לא נקח מהם בשבת וביום קדש" (נחמיה י:לב). וכן: "בימים ההמה ראיתי ביהודה דורכים גתות בשבת ומביאים הערמות ועמסים על החמורים ואף יין ענבים ותאנים וכל משא, ומביאים ירושלים ביום השבת, ואעיד ביום מכרם ציד. והצרים ישבו בה, מביאים דאג וכל מכר ומוכרים בשבת לבני יהודה ובירושלים, ואריבה את חרי יהודה ואומרה להם: מה הדבר הרע אשר אתם עושים ומחללים את יום השבת" (נחמיה יג:טו-יז).

רבי יהודה הלוי, כוזרי ג:לה

אין אפשרות להבין את התורה בלי קבלה בע"פ

אמר החבר: לשם הקריאה הנכונה של תיבותיו ומשפטיו של 'ספר משה' ע"ה, הוצרכנו לקבלה מאת סיעות רבות של בעלי ניקוד, בעלי טעמים, מסמני פרשיות ובעלי מסורה, על אחת כמה וכמה צריכים אנו לקבלה לשם הבנת תכנו – כי היקפה של הוראת המלים גדול מהיקף קריאתן.

הלא תראה, למשל, כי כאשר אמר להם האלוה לבני ישראל: "החדש הזה לכם ראש חדשים" (שמות יב:ב) – לא נתעורר ספק בלבם, על אלו חודשים הוא מדבר: על של הקופטים, הם המצרים, שביניהם גרו אז, או על של הסורים, הם הכשדים, תושבי אור כשדים בימי אברהם? על חודשי החמה, או על חודשי הלבנה, או על חודשי שנת החמה המותאמת לחודשי שנת הלבנה, על פי התחבולה בה משתמשים אנחנו בחכמת ה'עיבור'? והייתי רוצה כי ישיבו לי הקראים תשובה מספקת על זה ועל כל הדומה לזה, ואז אקבל עלי דעתם – כי גם אני אוהב את ההשתדלות בקיום המצוות. ורוצה הייתי כי ישיבו לי תשובה מספקת לשאלות אחרות: מה מתיר את החי באכילה? ומהו עניין ה'זביחה'? אולי אין זאת כי אם נחירה או הריגה סתם בכל דרך שהיא? .. ורוצה הייתי כי יסבירו לי את דבר החלב האסור, והרי חלב זה סמוך לשומן המותר בתוך המעיים ובקיבה; .. ועוד רוצה הייתי כי יבארו לי מה בין העוף המותר לבין העוף האסור (זולת העופות המפורסמים, כיונה ותור), ומנין להם כי התרנגולת והאווז והברווז והתוכי אינם מן העופות הטמאים? ורוצה הייתי כי יקבעו לי גבולות התחום שנאמר בו: "אל יצא איש ממקמו" (שמות טז:כט) – האם זה ביתו, או דירתו, או רשותו, אם יש לו דירות רבות, או שכונתו, או מחוזו, או עירו? כי השם 'מקום' משותף לכל אלה וליותר מאלה. ורוצה הייתי כי ירשמו לפני את גבולות המלאכה האסורה בשבת, ויסבירו לי מדוע זה אסור להשתמש בקולמוס ובקסת להגהת ספר תורה בשבת, ולעומת זה, מותר להרים ספר תורה כבד או לטלטל שולחן וכל מיני מאכל וסעודת אורחים ולטרוח כל אותן טרחות שהמארח טורח לאורחיו, עד שהם במנוחה והוא ביגיעה, ועבדיו ונשיו ביגיעה רבה, אם כי נאמר: "למען ינוח עבדך ואמתך כמוך" (דברים ה:יד). והייתי רוצה לראות כיצד ישפטו בין שני בעלי דין לפי פרשיות "ואלה המשפטים" ו"כי תצא למלחמה". ואם הפשוט שבתורה מלא ספקות, הסתום שבה – על אחת כמה וכמה שאין לסמוך בביאורו כי אם על 'תורה שבעל פה'. והייתי רוצה לראות את פסקיו של הקראי והכרעותיו בכל ענייני הירושות לפי 'פרשת בנות צלפחד', או איך יקיים לפי התורה שבכתב מצוות 'מילה' ו'ציצית' ו'סוכה'; ויסביר נא לי מניין לו חובת התפילה לאלוה, ומנין האמונה בשכר ועונש אחרי המות? וכיצד ידון על מצוות, שאחת מהן דוחה את חברתה, כגון מילה ושבת, פסח ושבת: 'מי נדחה מפני מי?' ודינים רבים אחרים אשר יארך הדבר להזכירם בכללם, על אחת כמה וכמה לפרטיהם.

רבי יהודה הלוי, כוזרי ג:לט

התורה קשורה למסורת

תורתנו קשורה ב'הלכה למשה מסיני' או יוצאת מן המקום אשר יבחר ה': "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים" (ישעיהו ב:ג), במעמד 'שופטים ושוטרים וכהנים וסנהדרין'. ואנחנו מצווים לשמוע אל השופט הממונה בדורו, כמו שאמר הכתוב: "ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם, ודרשת והגידו לך את דבר המשפט, ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך מן המקום ההוא אשר יבחר ה' – ושמרת לעשות ככל אשר ירווך" (דברים יז:ט-י); ואחרי זה "והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמע אל הכהן וגו' – ומת האיש ההוא ובערת הרע מקרבך" (דברים יז:יב). ובמלים: "ובערת הרע מקרבך" השווה את ההמריה בכהן ובשופט לגדולה שבעברות; ומיד אחרי זה אמר: "וכל העם ישמעו ויראו ולא יזידון עוד" (דברים יז:יג). וכל זה בזמן שסדר 'העבודה' ו'הסנהדרין' וכל שאר המשמרות ששקדו על שלמות אורח החיים של העם, נשארו בהוויתם, ודבק בהם העניין האלוהי ללא כל ספק, אם דרך נבואה, או באמצעות סיוע ממרומים והארה עליונה, כמו שהיה הדבר כל ימי בית שני – ולא יתכן כי אנשים כאלה עשו בזה קנוניה או באו מדעתם לידי הסכמה על כל אלה. כך נתחייבנו במצוות 'מגילה' ו'פורים' ובמצות 'חנוכה', ויכולנו לברך "וציוונו על מקרא מגילה", ו'להדליק נר חנוכה", ו'לגמור את ההלל", ו'לקרוא את ההלל", ו'על נטילת ידים", ו'על מצוות ערוב", וכדומה.

רבי יוסף אלבו, עיקרים ג:כג

דבר כתוב, אפשר להבינו בשתי דרכים

ומאשר כל דבר הנכתב מאיזה מין שיהיה כבר אפשר שיובן בשתי דרכים מתחלפות, עד שאפשר שתהיה הדרך האחת מתאימה לכוונת האומר, והשנית מתחלפת לה מכול וכול... בעבור זה היה מחויב, כדי שתהיה תורת ה' תמימה ותובן על הכוונה הראויה, שבתת השם יתברך אותה אל משה בכתב, יפרש אותה לו על הכוונה הראויה. וכן משה ליהושע וכן יהושע לזקנים וזקנים לנביאים, וכן דור אחר דור, כדי שלא ייפול שום ספק בהבנת הכתב כפי מה שראוי.

מדוע לא נכתבה תושבע"פ?

שמות רבה, מז:א

תורה שבעל פה מבדילה בין ישראל לאומות

"כתב לך את הדברים האלה" (שמות לד:כז). הדא הוא דכתיב "אכתב לו רובי תורתי כמו זר נחשבו" (הושע ח:יב). בשעה שנגלה הקב"ה בסיני ליתן תורה לישראל, אמרה למשה על הסדר, מקרא ומשנה, תלמוד ואגדה, שנאמר: "וידבר אלהים את כל הדברים האלה" (שמות כ:א), אפילו מה שהתלמיד שואל לרב, אמר הקדוש ברוך הוא למשה באותה שעה.

מאחר שלמדה מפי הקדוש ברוך הוא, אמר לו: למדה לישראל. אמר לפניו: ריבוננו של עולם, אכתוב אותה להם. אמר לו: איני מבקש ליתנה להם בכתב, מפני שגלוי לפני שאומות העולם עתידים לשלוט בהם וליטול אותה מהם ויהיו בזויים באומות. אלא המקרא אני נותן להם בכתב, והמשנה והתלמוד וההגדה אני נותן להם על פה, שאם יבואו אומות העולם וישתעבדו בהם, יהיו מובדלים מהם. אמר לנביא: אם אכתוב לו רובי תורתי כמו זר נחשבו. ומה אני עושה להם? נותן המקרא בכתב, והמשנה והתלמוד וההגדה בעל פה. "כתב לך" זה המקרא. "כי על פי הדברים אלה" זו המשנה והתלמוד, שהם מבדילים בין ישראל לבין הגויים.

רבי יוסף אלבו, עקרים ג:כג

בכתב יש תמיד ספקות

הפירוש הזה מתורה שבכתב שמסר ליהושע, ויהושע לבאים אחריו, הוא שקראו תורה שבעל פה. לפי שאי אפשר שיבוא הפירוש הזה בכתב, כי בכתב ההוא ייפול גם כן הספק שאמרנו שייפול במכתב הראשון, ויצטרך פירוש לפירוש וכן לבלתי תכלית. כמו שקרה לחיבור המשניות, שהוא פירוש תורה שבכתב, שנפל בו מן הספק והמבוכה, עד שהוצרך לפירוש אחר, והוא חיבור התלמוד שעשה רב אשי לפרש המשניות. וכן התלמוד, שהוא פירוש המשניות, הוצרך לפירוש גם כן, ורבו עליו הפירושים חילוקי הסברות, וכן על הפירושים גם כן. ולזה הוא מבואר שאי אפשר שתהיה התורה שבכתב שלמה אם לא בהימצא עמה הפירוש הזה על פה, וזהו הנקרא "תורה שבעל פה".

...ועוד, לפי שאי אפשר שתהיה תורת השם יתברך שלמה, באופן שתספיק בכל הזמנים, לפי שהפרטים המתחדשים תמיד בענייני האנשים במשפטים, והדברים הנפעלים, הם רבים מאוד משיכללם ספר. על כן ניתנו למשה בסיני על פה דרכים כוללים נרמזו בתורה בקצרה, כדי שעל ידם יוציאו החכמים שבכל דור ודור הפרטים המתחדשים.

סוגי ההלכות בתורה שבעל פה

"על פי התורה אשר ירוך" –

– אלו התקנות והגזרות והמנהגות שיורו בהם לרבים

כדי לחזק הדת ולתקן הדת ולתקן העולם.

"ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה" –

– אלו דברים שילמדו אותם מן הדין באחת מן המידות

שהתורה נדרשת בהן.

"לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך" –

– זו הקבלה שקיבלו איש מפי איש.

(רמב"ם, ממרים א:ב)

בהקדמתו למשנה מונה רמב"ם חמישה סוגים של הלכות בתורה שבעל פה. בהלכות ממרים פרק א' חוזר הרמב"ם על הקווים העיקריים של חלוקה זו.

דינים דאורייתא

1. פירושים מקובלים

פירושים אלה הם ההסברים שנתן הקב"ה – בעל פה – למשה בסיני לכל דבר סתום שבתורה. פירושים אלה, אין בהם מחלוקת, ועליהם נאמר "כל התורה נאמרו כללותיה ופרטותיה ודקדוקיה מסיני". ואף על פי שאין בהם מחלוקת – מחכמת התורה הנתונה לנו, נוכל להוציא מן הפסוקים את הפירושים בעזרת הסברות, האסמכתאות, הראיות או אחת המידות שהתורה נדרשת בהן. מכאן השם "פירוש" – בשל קשרו עם הפסוק; "מקובל" – בגלל הימסרו בסיני, בעל פה.

לדוגמה: לא מצאנו מחלוקת שנפלה בזמן מן הזמנים, מימות משה ועד רב אשי, שיאמר אחד מן החכמים: המוציא עין חברו, יוציאו את עינו, שנאמר "עין בעין" (דברים יט:כא), ויאמר השני: אינו אלא תשלום כופר בלבד שחייב לתת. ולא מצאנו גם כן מחלוקת במה שאמר הכתוב "פרי עץ הדר" (ויקרא כג:מ), עד שיאמר האחד שהוא אתרוג, ויאמר האחר שהוא חבושים או רימונים או זולתו. ולא מצאנו גם כן מחלוקת ב"עץ עבת" שהוא הדס. וכשתראה אותם בתלמוד מעיינים וחולקין זה על זה במערכת העיון ומביאים ראיות על אחד מאלו הפירושים והדומה להם, כגון מה שאמרו במאמר הכתוב "פרי עץ הדר" – אולי יהיה רימונים או חבושים או זולתם, עד שהביאו ראיה עליו ממה שנאמר: "פרי עץ הדר" ואמרו: עץ שטעם עזו ופריו שווים; ואמר אחד: פרי הדר באילנות משנה לשנה; ואמר אחד: פרי הדר על כל מים – כל אלו הראיות לא

הביאום מפני שנשתבש עליהם העניין, עד שנודע להם מהראיות האלה; אבל ראינו, בלא ספק, מיהושע עד עתה, שהאתרוג היו לוקחים עם הלולב בכל שנה, ואין בו מחלוקת. אבל חקירתם היא על הרמז הנמצא בכתוב, לזה הפירוש המקובל.

2. הלכה למשה מסיני

הלכה למשה מסיני הן ההלכות שאין להן קשר ישיר לפסוק כלשהו, ואי אפשר להוציאן מן הכתוב באחת מדרכי הסברא או ב-י"ג מידות. רמב"ם כותב, שבהלכה למשה מסיני אין מחלוקת, אבל קביעה זו קשה, כי יש מחלוקות. מסבירים דבריו בכך שאין מחלוקת בגוף ההלכה, אבל תתכן מחלוקת בפרטיה. לדוגמה: מהפסוק "וקשרתם לאות על ידך והיו לטטפת בין עיניך" (דברים ו:ט) אנו למדים בפירוש מקובל את מצוות תפילין של יד ושל ראש. נוסף לפירוש זה קיבלנו הלכה למשה מסיני שהתפילין צריכים להיות שחורים, מרובעים, תפירתם בגידים וכו'. כל המידות שאנו מקובלים בהן ביחס למצוות (כזית, כביצה וכו') גם הן הלכה למשה מסיני.

3. פירושים מחודשים

פירושים אלה הם כל ההלכות שנלמדו מהתורה שבכתב בעזרת הסברה או בעזרת י"ג מידות שהתורה נדרשת בהן. בניגוד לשתי הקבוצות הראשונות, בהן לא תתכן מחלוקת, הפירושים המחודשים יש בהם מחלוקת, וההלכה נקבעת על פי רוב החכמים. יתרה מזו: בית דין אחד יכול לחלוק על בית דין אחר ולבטל את דבריו. (הלכות ממרים ב:א). אמנם: כל עוד נקבע הדין על פי רוב בית הדין – יש לו תוקף, שהרי נלמד מן התורה באחת המידות.

הפירושים המחודשים שונים מהפירושים המקובלים בזה שאין הם קבלה של דברים מסיני, אלא חידוש הלכות – על פי ההיגיון או על פי המידות – אבל בהסתמך על הכתובים, ועל כן הדינים הם דיני תורה.

האם כל המצוות הנלמדות בי"ג מידות הן דאורייתא? רמב"ם מבדיל בין סוגים שונים של הלכות שנלמדו בי"ג מידות:

(א) "כל מה שלא תמצאהו מפורש בתורה, ותמצא שהתלמוד למד אותו באחת מי"ג מידות, אם פירשו [החכמים] בעצמם, ואמרו שזה גוף תורה, או שזה מדאורייתא – הרי זה... מדאורייתא".

(ב) "אבל אם לא בארו זאת, ולא אמרו זאת בפירוש – הרי הוא מדרבנן, כיוון שאין פסוק המורה עליו". (ספר המצוות, כלל ב')

רמב"ן חולק על רמב"ם, והופך את הסדר: כל מה שנלמד בשלוש עשרה מידות הוא מדאורייתא, מלבד מה שחכמים אמרו במפורש שהוא אסמכתא (השגות לספר המצוות).

דינים דרבנן

4. גזרות

גזרות הם הדינים שתקנו הנביאים והחכמים בכל דור ודור, כדי לעשות סייג וגדר לתורה. ועליהם ציווה הקדוש ברוך הוא לעשותם, והוא מה שאמר במאמר כללי: "ושמרתם את משמרת" (ויקרא יח:ל), ובאה בו קבלת חז"ל: עשו משמרת למשמרת. ולפעמים תיפול בגזרות מחלוקת, לפי שחכם אחד ראה לגזור, ואחר לא יסכים אתו.

לדוגמה: מן התורה נאסר בשר בהמה טהורה בחלב. לעומת זאת בשר עוף אסור בחלב מדרבנן, כדי להרחיק את האדם מן העברה. והיה חכם שלא גזר גזרה זו: רבי יוסי הגלילי היה מתיר בשר עוף בחלב, וכל אנשי עירו הגו כך. בניגוד לפירושים המחודשים, בהם יכול בית דין לחלוק על דברי חברו, לא כן הדבר בגזרות: לאחר שנתקבלה הגזרה ופשטה בכל גבול ישראל – אם הגזרה היא כדי להרחיק את האדם מן העברה – לא יוכל שום בית דין לבטלה. לדעת ראב"ד, אם בטל טעם הגזרה, יוכל בית דין אחר לבטלה.

5. תקנות

התקנות הם הדינים שתקנו חכמים בדברים הנוהגים בין בני אדם, שאין בהם תוספת במצווה ולא גירעון; או בדברים שהם תועלת לבני אדם בדברי תורה. וכבר אמר שלמה על העובר עליהם: "ופורץ גדר ישכנו נחש" (קהלת י:ח).

דוגמאות לתקנות: "משה תיקן להם לישראל שיהיו שואלים ודורשים בהלכות הפסח בפסח"; תקנת הפרוזבול של הלל ועוד הרבה. אם בית דין תיקן תקנה, יכול בית דין גדול ממנו לעמוד ולבטלה (הלכות ממרים ב:ב).

ביטול הדין	מחלוקת		
לא יתכן	אין	פירוש מקובל	דאורייתא
לא יתכן	(אין)	הלכה למשה מסיני	
יתכן ע"י בית דין	יש	פירוש מחודש	
מחלוקת	יש	גזרות (סייגים)	דרבנן
יתכן ע"י בית דין גדול יותר	יש	תקנות	

תקפן של מצוות דרבנן

רמב"ם, ספר המצוות, שורש א

...כל מה שציוונו חכמים לעשותו, וכל מה שהזהירונו ממנו – כבר ציווה משה רבנו ע"ה בסיני, שהוא ציוונו לעשותו, והוא אמרו "על פי התורה אשר ירוך ועל המשפט אשר יגידו לך תעשה". והזהירונו, יתברך, מעבור דבר מכל מה שתיקנו אותו או גזרו, ואמר "לא תסור מכל אשר ירוך".

רמב"ן בהשגותיו

שיטת רמב"ם במצוות דרבנן

[הרמב"ם] סבור שיש בכלל לאו "לא תסור" כל מה שהוא מדברי חכמים, בין שהם מצוות, כמו מקרא מגילה ונר חנוכה, או שהם מן התקנות והסייגים, כגון בשר עוף בחלב ושניות לעריות; בין שהם ב"קום עשה", כגון שלוש תפילות בכל יום ומאה ברכות ולולב שבעה בגבולין; ובין שהם ב"לא תעשה", כגון איסורי מוקצה בשבת, ויום טוב שני בגולה, ותשעה באב – כל מה שיאסור אותו התלמוד או יצווה עלינו, אנו מזהירים להתנהג בדבריהם מלאו של "לא תסור".

שאלה על רמב"ם

והנה הרב בנה חומה גבוהה סביב לדברי חכמים, אבל היא כפרץ נופל נבעה בחומה נשגבה אשר לפתע יבוא שברה. לפי שרבותינו בכל התלמוד אומרים הפך זה: שהרי הם אומרים כל דברי סופרים להקל בהם באיסורים, כמו שהם אומרים "ספק דאורייתא לחומרה, ספק דרבנן לקולה". ואם היה העובר על דבריהם, או שאינו מקיים מצוות שלהם, עובר על מצוות עשה ועל מצוות לא תעשה, היה חומר גדול במצוות דרבנן, ולא היו ראויים לקולות הללו.

ואולי תתעקש ותאמר, כי לדעת הרב, כי מה שאמרו בכל מקום להקל בדברי סופרים, הוא במחילה ובתנאי מאתם: שהם התנו בגזרות ובסייגים שעשו לתורה, וכן במצוות שלהם, שנלך בהם לקולה, כדי לחלק ולהפריש בין מה שהוא דבר תורה לבין מה שהוא מדבריהם, אף על פי שבכל אנו מצוים מן התורה. ולא היו ספקות דרבנן ראויות להתיר אותן, אלא מפני שחכמים התנו בשעת תקנתם שיהיו לקולה – אין אלו דברים הגונים, ולא של עיקר.

פירוש הדברים: רמב"ן טוען שאין לפרש את שיטת רמב"ם כאילו כל מצוות דרבנן הן באמת דאורייתא, מן הפסוק "לא תסור מכל אשר ירוך", אלא שחכמים תיקנו אותם בדרך מיוחדת. הם קבעו שלמרות שהמצוות האלה הן מדאורייתא, במקרה של ספק יש להקל בהן. וזאת כדי להבדיל בין מצוות דאורייתא הכתובות בתורה, לבין מצוות דאורייתא שהן תקנות חכמים על סמך הפסוק "לא תסור". על הסברים כאלה כותב רמב"ן, "אין אלו דברים הגונים ולא של עיקר".

שיטת רמב"ן: "לא תסור" מתייחס למצוות דאורייתא

ומכל מקום, הדבר האמיתי המנוקה מכל שיבוש הוא, שנודיע שאין הלאו של "לא תסור" אלא במה שאמרו בפירוש התורה, כגון הדברים הנדרשים בגזרה שווה, או בבניין אב ושאר שלוש עשרה מידות שהתורה נדרשת בהן, או במשמעות לשון הכתוב עצמו, וכן במה שקיבלו הלכה למשה מסיני תורה שבעל פה. שאם יראו הם שזה הדבר אסור או מותר מן התורה, לפי מדרש הכתוב, או לפי פירושו, או הלכה מפי השמועה ממשה, ויראה הזקן הממרה הפך זה – חייב לבטל דעתו ולהאמין במה שאמרו הם.

זהו מה שאמר הכתוב "כי יפלא ממך דבר למשפט, בין דם לדם בין דין לדין", כלומר: שנתכסה מהם דבר, ונחלקו במשפטי התורה ואיסוריה ונגעיה. והעובר על דברי בית דין הגדול שבדורו, וסומך על דעתו – עובר על עשה ועל לא תעשה הללו. ואפילו אם נחלקו בית דין עצמם בדבר, הולכים בהם אחר הרוב, כמו שאמרו במחלוקתם "אם שמעו [בית הדין] אומרים להם, ואם לאו עומדים למניין. רבו המטמאים – טמא; רבו המטהרים – טהור". ומה שהסכימו עליו רובם הוא הדבר שנצטוונו עליו מן התורה, והעובר עליו וסומך על דעתו שאיננו כמו שהסכימו הם – נעשה זקן ממרה, בזמן שדנו דיני נפשות, ועונשו איבוד מן העולם הזה והעולם הבא. וזו היא כת הצדוקים, ששמם במזרח קראים.

כי התורה ניתנה לנו על ידי משה רבנו עליו השלום בכתב, וגלוי הוא שלא ישתוו הדעות בכל העיקרים הנולדים, וחתך לנו יתעלה הדין, שנשמע לבית הדין הגדול בכל מה שיאמרו, בין שקיבלו פירושו ממנו או שיאמרו כן ממשמעות התורה וכוונתה לפי דעתם. כי על המשמעות שלהם הוא מצווה ונותן לנו התורה.

וזהו מה שאמרו בספרי, "אפילו אומרים לך על שמאל שהוא ימין ועל ימין שהוא שמאל", שכך הוא המצווה לנו מאדון התורה יתעלה. שלא יאמר בעל המחלוקת, היאך אתיר לעצמי זה, ואנכי יודע בודאי שהם טועים. והנה נאמר לו: בכך אתה מצווה.

אבל הגזרות והתקנות שעשו חכמים למשמרת התורה ולגדר שלה – אין להם בלאו

הזה אלא סמך בעלמא.

סמכות הנביא

רמב"ם, הקדמה לפירוש המשנה

לנביא אין סמכות לפרש את התורה

דע, שהנבואה אינה מועילה בפירושי התורה, ובהוצאת ענפי המצוות בשלוש עשרה מידות, אבל מה שעשה יהושע ופינחס בעניין העיון והסברא, הוא שעשו רבינא ורב אשי. אבל יתרון הנביא ופועלו במצווה – אם תשאל עליו – הוא, חי נפשי, מן העיקרים הגדולים העצומים, שעליהם משען הדת ויסודה.

סמכות לבטל מצווה לפי שעה

כשתתקיים נבואת הנביא, ויצא לו שם כמו שמואל ואליהו וזולתם – יש לנביא ההוא יכולת לעשות בתורה דבר שלא יוכל כל בשר זולתו לעשותו: כשיצווה לבטל איזו מצווה מכל המצוות ממצוות "עשה", או יצווה להתיר דבר אסור ממצוות "לא תעשה" לפי שעה – חובה עלינו לשמוע לדברו ולעשות מצוותו; וכל העובר עליו חייב מיתה בידי שמים, חוץ מעבודה זרה. וזה מפורש לחכמים בתלמוד, והוא מה שאמרו: "בכל, אם יאמר לך נביא עבדך על דברי תורה – שמע לו, חוץ מעבודה זרה". אבל על תנאי שלא יעמוד הדבר ההוא לעד, ושלא יאמר, כי הקדוש ברוך הוא ציווה לבטל המצווה ההיא כל ימי עולם; אבל יצווה לבטל המצווה לסיבה, לצורך שעה.

וכמו שעשה אליהו בהר הכרמל שהקריב עולה בחוץ, וירושלים עומדת ובה בית המקדש בנוי. וזה מעשה אשר כל העושה אותו בלא מצוות נביא – חייב כרת. והקדוש ברוך הוא הזהיר עליו בתורה, ואמר: "השמר לך פן תעלה עלתיך בכל מקום אשר תראה" (דברים יב:ג); ועושהו חייב כרת, כמו שאמר על המקריב בחוץ: "דם יחשב לאיש ההוא דם שפך, ונכרת האיש ההוא מקרב עמו" (ויקרא יז:ד). אבל הוא, עליו השלום, אילו שאלוהו בשעת הקרבנותו בהר הכרמל ואמרו לו: הנוכל לעשות כמעשה הזה כל ימי עולם? היה אומר שאינו מותר, וכל המקריב בחוץ חייב כרת; אבל מעשה זה הוא לפי שעה, לגלות בו שקר נביאי הבעל, ולהשבית מה שבידם.

משל

ואני אביא לך משל, יתבאר בו זה העיקר בכל המצוות: אילו איש נביא שנתבררה אצלנו נבואתו, יאמר לנו ביום שבת שנקום כולנו, נשים ואנשים, ונבעיר אש ונתקן בה כלי מלחמה; ונחגור איש כלי מלחמתו ונלחם עם אנשי מקום פלוני ביום שבת, ונשלול שללם ונכבוש נשיהם – היה חובה עלינו, אנחנו המצווים בתורת משה, שנקום מיד ולא נתעצל, כאשר ציוונו, ונעשה כל מה שציווה בזריזות ובשקידה בלא היסוס ובלא עיכוב, ונאמין בכל מה שנעשה ביום ההוא שהיא מצווה, ונקווה עליה לגמול טוב מהקדוש ברוך

הוא, בשביל שעשינו מצוות הנביא, שהיא "מצות עשה" לעשות דברו. כמו שנאמר על ידי משה: "נביא מקרבך מאחריך כמוני יקים לך ה' אלהיך, אליו תשמעון" (דברים יח:טו). ובאה הקבלה: "בכל, אם יאמר לך נביא: עבור על דברי תורה, שמע לו, חוץ מעבודה זרה". כגון אם יאמר לנו: עבדו היום הזה בלבד זה הצלם; או הקטירו לזה הכוכב בשעה זאת לבדה – ייהרג, ואין לשמוע ממנו.

ואם יחשוב בנפשו איש שהוא צדיק וירא שמים, והיה זקן בא בימים ויאמר: הנה אני זקנתי באתי בימים, ולי שנים כך וכך, ולא עברתי בהם על מצווה מכל המצוות מעולם, ואיך אקום ביום זה, שהוא יום שבת, ואעבור על איסור סקילה ואלך להילחם? ואני אין בי יכולת לעשות טובה או רעה; וימצאו אחרים במקומי ובני אדם רבים לעשות הדבר הזה – האיש ההוא מורד, ועובר על דברי השם, והוא חייב מיתה בידי שמים, מפני שעובר על אשר ציווה הנביא. ומי שציווה השבת, הוא ציווה לשמוע אל דברי הנביא ומה שיגזור; וכל העובר על דברו חייב, כמו שזכרנו. והוא מה שאמר הכתוב: "והיה האיש אשר לא ישמע אל דברי אשר ידבר בשמי, אנכי אדרוש מעמו" (שם יט).

ובכל זה, מי שיקשור קשר של קיימא ביום שבת זה, בעשותו המלאכות האלה, מה שלא יצטרך להיות לו לעזר בעשיית המצווה אשר ציווה הנביא – חייב סקילה. וזה הנביא אשר ציוונו מה שציווה ביום שבת זה ועשינו דברו, אם יאמר לנו שתחום שבת אלפיים אמה פחות אמה, או אלפיים אמה ואמה, ויסמוך הדבר ההוא שעל דרך נבואה נאמר לו, לא על דרך עיון וסברה – נדע שהוא נביא שקר, וייהרג בחנק.

בפסק הלכה – הנביא כשאר החכמים

ועל זה העניין יש לך שתהיה סובר כל מה שיצווה אותך בו הנביא וכל מה שתמצא במקרא מעניין הנביא שהוא סותר דבר מן המצוות. וזה העיקר מפתח לכל העניין ההוא; ובזה לבדו ייבדל הנביא משאר בני אדם במצוות. אבל בעיון סברה ובהשכיל המצוות הוא כשאר החכמים שהם כמוהו, שאין להם נבואה. שהנביא, כשיסבור סברה, ויסבור כמו כן מי שאינו נביא סברה, ויאמר הנביא: הקדוש ברוך הוא אמר אלי שסברתי אמת – לא תשמע אליו. רק אלף נביאים, כולם כאליהו ואלישע יהיו סוברין סברה אחת, ואלף חכמים וחכם סוברים היפך הסברה ההיא – "אחרי רבים להטות", וההלכה כדברי האלף חכמים וחכם, לא כדברי אלף הנביאים הנכבדים.

וכן אם יעיד הנביא, שהקדוש ברוך הוא אמר אליו שהדין במצווה פלונית כך, וכי סברת פלוני אמת – ייהרג הנביא ההוא, שהוא נביא שקר, כמו שיסדנו: שאין תורה נתונה אחרי הנביא הראשון, ואין להוסיף ואין לגרוע, כמו שנאמר: "לא בשמים היא" (דברים ל:יב). ולא הרשנו הקדוש ברוך הוא ללמוד מן הנביאים, אלא מן החכמים אנשי הסברות והדעות. לא אמר: ובאת אל הנביא אשר יהיה בימים ההם, רק: "ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם" (שם יז:ט).

מחלוקת והכרעת דין

מקורות שונים במשנה ובתלמוד מראים כיצד נוצרות מחלוקות וכיצד נקבעת ההלכה במחלוקת. בתקופת הזוגות לא הייתה אלא מחלוקת אחת שנמשכה כמה דורות: האם סומכים ביום טוב על הקרבן, או שאין לסמוך עליו. שמאי והלל חלקו בארבעה דברים. מאוחר יותר רבו המחלוקות. בזמן שהסנהדרין ירבה בלשכת הגזית, לא היו מחלוקות אפשריות, כי כל שאלה קשה הובאה לפני הסנהדרין שקבעו את ההלכה.

בבלי, סנהדרין פח:ב

איך נפסקת הלכה?

תניא, אמר רבי יוסי: מתחילה לא היו מרבין מחלוקת בישראל, אלא בית דין של שבעים ואחד יושבין בלשכת הגזית, ושני בתי דינין של עשרים ושלושה, אחד יושב על פתח הר הבית ואחד יושב על פתח העזרה, ושאר בתי דינין של עשרים ושלושה יושבין בכל עיירות ישראל. הוצרך הדבר לשאול – שואלין מבית דין שבעירן. אם שמעו – אמרו להן, ואם לאו – באין לזה שסמוך לעירן. אם שמעו – אמרו להם, ואם לאו – באין לזה שעל פתח הר הבית. אם שמעו – אמרו להם, ואם לאו – באין לזה שעל פתח העזרה. ואומר: כך דרשתי וכך דרשו חברי, כך למדתי וכך למדו חברי. אם שמעו – אמרו להם, ואם לאו – אלו ואלו באין ללשכת הגזית, ששם יושבין מתמיד של שחר עד תמיד של בין הערבים. ובשבתות ובימים טובים יושבין בחיל. נשאלה שאלה בפניהם, אם שמעו – אמרו להם, ואם לאו – עומדין למניין. רבו המטמאים – טימאו, רבו המטהרין – טיהרו. משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שימשו כל צורכן – רבו מחלוקת בישראל, ונעשית תורה כשתי תורות.

ירושלמי, חגיגה פרק ב דף עז

מתי החלו המחלוקות?

בראשונה לא הייתה מחלוקת בישראל אלא על הסמיכה בלבד, ועמדו שמאי והלל ועשו אותן ארבע. משרבו תלמידי בית שמאי ותלמידי בית הלל, ולא שימשו את רביהן כל צורכן, ורבו המחלוקות בישראל, ונחלקו לשתי כתות – אלו מטמאין ואלו מטהרין. ועוד אינה עתידה לחזור למקומה, עד שיבוא בן דוד.

המחלוקת בין תלמידי בית שמאי ותלמידי בית הלל נובעת מן העובדה ש"לא שימשו את רביהן כל צורכן". מה פירוש הדבר? למה הוא גרם? מה מסתתר מאחרי מחלוקות בין תלמידי בית שמאי ובית הלל: האם דעה אחת אמיתית ואחרת שגויה או שמא "אלו ואלו דברי אלהים חיים", כדברי התלמוד במסכת עירובין יג,ב? רמב"ם מסביר כיצד שורש המחלוקת הוא בכך שלא שימשו את רביהם כל צורכם, ובכל זאת שתי הדעות נכונות, כל אחת מנקודת מבטה.

רמב"ם, הקדמת המשנה

המחלוקות נובעות מגישות שונות

...אבל מי שיחשוב שהדינים שנחלקים בהם כמו כן מקובלים מפי משה, וחושבים שנפלה בהם המחלוקת מדרך טעות ההלכות או השכחה, או מפני שאחד בהם קיבל קבלת אמת והשני טעה בקבלתו או שכת, או לא שמע מפי רבו כל מה שצריך לשמוע, ויביא ראיה על זה מה שנאמר 'משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שימשו כל צרכן רבתה מחלוקת בישראל, ונעשית תורה כשתי תורות' – זה דבר מגונה מאוד, והוא דברי מי שאין לו שכל.

עניין זה מבואר, שכל שני אנשים, בהיותם שווים בשכל ובעיון ובידיעת העיקרים שיוציאו מהם הסברות, לא תיפול ביניהם מחלוקת בסברתם בשום פנים. ואם תיפול, תהיה מועטה. כמו שלא נמצא שנחלקו שמאי והלל אלא בהלכות יחידות. וזה, מפני שדעות שניהם היו קרובים זה לזה בכל מה שיוציאו בדרך סברה, והעיקרים גם כן המסורים לזה, כמו העיקרים המסורים לזה.

אבל כאשר רפתה שקידת התלמידים על החכמה, ונחלשה סברתם ביחס לסברת הלל ושמאי רבותיהם, נפלה מחלוקת ביניהם בעיון בדברים רבים. שסברת כל אחד ואחד מהם הייתה לפי שכלו ומה שיש בידו מן העיקרים. ואין להאשימם בכל זאת, כמו שלא נכריח אנחנו לשני חכמים המתווכחים בעיון, להתווכח בשכלם של יהושע ופינחס. ואין לנו ספק כמו כן במה שנחלקו בו, אחרי שאינם כמו שמאי והלל, או כמי שהוא למעלה מהם, שהקב"ה לא ציוונו בעבודתו על עניין זה, אבל ציוונו לשמוע מחכמי איזה דור שיהיה, כמו שאמר, "אל השופט אשר יהיה בימים ההם".

ועל הדרכים האלו נפלה המחלוקת. לא מפני שטעו בהלכות, ושהאחד אומר אמת והשני שקר. ומה מאוד מבואר עניין זה לכל המסתכל בו, ומה יקר וגדול זה העיקר במצוות.

העובדה ששתי הדעות נכונות, כל אחת על פי דרכה ועל פי הנחות היסוד שלה, מקבלת אישור מן המקורות הבאים, שבהם נלמד כי בית שמאי כיבדו את הפסיקה של בית הלל ולהפך:

תוספתא יבמות א, ג

המחלוקות לא פילגו את העם

אע"פ שנחלקו בית שמאי [כנגד בית הלל]... לא נמנעו בית שמאי לישא [נשים] מבית הלל, ולא בית הלל מבית שמאי, אלא נהגו האמת והשלום ביניהן, שנא' (זכריה ח) "האמת והשלום אהבו". אף על פי שאלו אוסרין ואלו מתירין, לא נמנעו עושין טהרות אלו על גבי אלו, לקיים מה שנא' (משלי כ"א) "כל דרך איש זך בעיניו ותוכן לבות ה'". רבי שמעון אומר: מן הספק לא היו נמנעין, אלא מן הוודאי.

בבלי יבמות יד:ב

תא שמע: אף על פי שנחלקו בית שמאי ובית הלל ... לא נמנעו בית שמאי מלישא נשים מבית הלל, ולא בית הלל מבית שמאי, ללמדך, שחיבה וריעות נוהגים זה בזה, לקיים מה שנאמר: (זכריה ח') "האמת והשלום אהבו".

רבי שמעון אומר: נמנעו הן מן הוודאי, ולא נמנעו מן הספק; ...ומאי שנא מן הוודאי, דאיסורא הוא, ספק נמי איסורא הוא?! לא תימא "מן הספק", אלא אימא "מן הסתם", דמודעי להו ופרשי. (=תלמידי בית שמאי הודיעו לתלמידי בית הלל על המקרים שלשיטתם הם אסורים, והם נמנעו מלשאת נשים אלה, ולהפך).

בירושלמי יבמות א:ו נאמר: "המקום משמר, ולא אירא מעשה מעולם". לפי דברי ירושלמי אלה, לא הודיעו זה לזה דבר, ובכל זאת הקב"ה גרם לכך שלא יכשלו בהלכות שאחרים מתירים והם אוסרים.

המחלוקת בין בית שמאי לבית הלל נבעה, לפי רמב"ם, מן העובדה שהתלמידים ידעו פחות מרבותיהם, והם התווכחו בהלכה לפי הידיעות שבידיהם ולפי רמת שכלם. התוצאה הייתה שכל אחד אמר דברים נכונים מנקודת מבטו הוא, אבל התורה נעשתה כשתי תורות. בתוספתא יבמות א' מסופר, כי רבי יוחנן בן נורי רצה לתקן תקנות שיבטלו את המצב שגורם למחלוקת, ולהביא אחידות בהלכה, אבל הדבר לא עלה בידו. בירושלמי שבת ט:א ובבלי שבת יז:א מסופר על מחלוקת קשות בין הלל ושמאי ובין תלמידי הלל ושמאי, שהגיעו לידי כך שנעצו חרב בבית המדרש, ותלמידי בית שמאי הכו בתלמידי בית הלל. הגמרא אומרת, ש"אותו היום היה קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל".

לאחר החורבן וביטול הסנהדרין היה חשש שתהיה התורה כשתי תורות, ולא תהיה אחידות בשמירת המצוות. כדי למנוע מצב כזה החלו חכמי כרם ביבנה, ורבן גמליאל בראשם, לפסוק הלכות במחלוקות, ולהכריח את הכול לציית להלכות שקבעו. בתוספתא אנו מוצאים דבר זה, וכן שיטות בקביעת הלכה במקרה של ספק.

תוספתא, עדיות א

קביעת ההלכה ביבנה

כשנכנסו חכמים לכרם ביבנה, אמרו: עתידה שעה שיהא אדם מבקש דבר מדברי תורה ואינו מוצא, מדברי סופרים ואינו מוצא, שנאמר (עמוס ח) "הנה ימים באים נאם ה'... ישוטטו לבקש את דבר ה' ולא ימצאו". "דבר ה'" – זו נבואה, "דבר ה'" – זה הקץ, "דבר ה'" – שלא יהא דבר מדברי תורה דומה לחברו. אמרו נתחיל מהלל ומשמאי...

לעולם הלכה כדברי המרובין. לא הוזכרו דברי היחיד בין המרובין, אלא שמא הוצרך להן שעה, ויסמכו עליהן. וחכמים אומרים: לא הוזכרו דברי יחיד בין המרובין, אלא מתוך שזה אומר טהור, וזה אומר טמא כדברי רבי אליעזר, יאמרו לו: כדברי רבי אליעזר שמעת.

נשאל לחכם וטמא לו – לא ישאל לחכם אחר. היו שניים, אחד אוסר ואחד מתיר, אחד מטמא ואחד מטהר, אם יש חכם אחר – נשאלין לו. ואם לאו, הולכין אחר המחמיר. רבי יהושע בן קרחה אומר: דבר מדברי תורה – הולכין אחר המחמיר, מדברי סופרים הולכין אחר המקל.

משנה ראש השנה פרק ב, ח-ט

רבי יהושע מחלל את יום הכיפורים לפי חשבונו

באו שניים ואמרו ראינוהו [את הירח החדש] בזמנו, ובליל עיבורו [למחרת] לא נראה. וקבלן רבן גמליאל. אמר רבי דוסא בן הרכינס: עדי שקר הן: היאך מעידים על האשה שילדה, ולמחר כרסה בין שיניה. אמר לו רבי יהושע: רואה אני את דבריך. שלח לו רבן גמליאל: גוזרני עליך שתבוא אצלי במקלך ובמעוטיך ביום הכיפורים שחל להיות בחשבונך.

הלך ומצאו רבי עקיבא מיצר. אמר לו: יש לי ללמוד שכל מה שעשה רבן גמליאל עשוי. שנאמר (ויקרא כ"ג) "אלה מועדי ה' מקראי קודש אשר תקראו אתם" – בין בזמן בין שלא בזמן, אין לי מועדות אלא אלו.

בא לו אצל רבי דוסא בן הרכינס. אמר לו: אם באין אנו לדון אחר בית דינו של רבן גמליאל, צריכין אנו לדון אחר כל בית דין ובית דין שעמד מימות משה ועד עכשיו. שנאמר (שמות כ"ד) "ויעל משה ואהרן נדב ואביהוא ושבעים מזקני ישראל". ולמה לא נתפרשו שמותן של זקנים? אלא ללמד שכל שלושה ושלושה שעמדו בית דין על ישראל, הרי הוא כבית דינו של משה.

נטל מקלו ומעותיו בידו, והלך ליבנה, אצל רבן גמליאל, ביום שחל יום הכיפורים להיות בחשבונו. עמד רבן גמליאל ונשקו על ראשו. אמר לו בוא בשלום רבי ותלמידי: רבי בחכמה, ותלמידי שקבלת דברי.

נוסף למעשה זה היו עוד שתי התנגשויות בין רבן גמליאל לרבי יהושע. במסכת בכורות לו: א מסופר כי רבי צדוק שאל את רבי יהושע שאלה בדין בכור, רבי יהושע התיר, ורבן גמליאל אסר. במסכת ברכות כו, ב מסופר על מחלוקת נוספת: רבי יהושע הורה שתפילת ערבית רשות, ורבן גמליאל אמר שהתפילה חובה. בשני המקרים האלה חקר רבן גמליאל את רבי יהושע בבית המדרש על דבריו, אמר לו "עמוד על רגליך ויעידו בך", והשאירו עומד על רגליו במשך כל הדרשה. הדבר פגע בכבודו של רבי יהושע, והכעיס את כל העם. שלוש ההתנגשויות גרמו לכך שהעבירו את רבן גמליאל מנשיאותו, ומינו את רבי אלעזר בן עזריה לנשיא. סיפור המעשה מסופר בברכות כז: ב. שם מסופר עוד כי רבי אלעזר פתח את בית המדרש לכל הרוצה ללמוד, וכי באותה הזדמנות פסקו הלכות רבות: "לא הייתה הלכה שהייתה תלויה בבית המדרש שלא פירשוה". גם לאחר הדחתו המשיך רבן גמליאל לבוא לבית המדרש כאחד החכמים, אף התווכח עם רבי יהושע בהלכה, ונפסקה הלכה כרבי יהושע. בסופו של דבר החזירו את רבן גמליאל לנשיאותו, ביחד

עם רבי אלעזר בן עזריה, כי הבינו שרבן גמליאל עשה מה שעשה כדי שלא ירבו מחלוקות ויתפצל העם לחלקים שאינם שומרים את אותה הלכה.

התנגשות נוספת, שתפורט במקור הבא, הייתה בין רבן גמליאל ובין גיסו, רבי אליעזר בן הורקנוס, שהיה מבית שמאי והורה הלכה בניגוד לדעת הרוב. ההכרח לקבוע הלכה מחייבת גרם לנידויו של רבי אליעזר. בוויכוח השתתף רבי יהושע, אבל מסוף הסיפור ברור כי רבן גמליאל היה בסוד העניין.

בבלי בבא מציעא נט:א

תנור של עכנאי

תנן התם: חתכו חוליות ונתן חול בין חוליא לחוליא, רבי אליעזר מטהר וחכמים מטמאין. וזה הוא תנור של עכנאי. מאי עכנאי? – אמר רב יהודה אמר שמואל: שהקיפו דברים כעכנא זו, וטימאוהו.

תנא: באותו היום השיב רבי אליעזר כל תשובות שבעולם, ולא קיבלו הימנו. אמר להם: אם הלכה כמותי – חרוב זה יוכיח. נעקר חרוב ממקומו מאה אמה, ואמרי לה: ארבע מאות אמה: אמרו לו: אין מביאין ראיה מן החרוב. חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי – אמת המים יוכיחו. חזרו אמת המים לאחוריהם. אמרו לו: אין מביאין ראיה מאמת המים.

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי – כותלי בית המדרש יוכיחו. הטו כותלי בית המדרש ליפול. גער בהם רבי יהושע, אמר להם: אם תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה, אתם מה טיבכם? לא נפלו מפני כבודו של רבי יהושע, ולא זקפו מפני כבודו של רבי אליעזר, ועדין מוטיין ועומדין.

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי – מן השמים יוכיחו. יצאתה בת קול ואמרה: מה לכם אצל רבי אליעזר שהלכה כמותו בכל מקום! עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: "לא בשמים היא". מאי (דברים ל) 'לא בשמים היא'? – אמר רבי ירמיה: שכבר נתנה תורה מהר סיני, אין אנו משגיחין בבת קול, שכבר כתבת בהר סיני בתורה (שמות כג) "אחרי רבים להטת".

אשכחיה רבי נתן לאליהו, אמר ליה: מאי עביד קודשא בריך הוא בההיא שעתא? – אמר ליה: קא חייך ואמר ניצחוני בני, ניצחוני בני.

נידויו של רבי אליעזר

אמרו: אותו היום הביאו כל טהרות שטיהר רבי אליעזר ושרפום באש, ונמנו עליו וברכוהו (=נידוהו). ואמרו: מי ילך ויודיעו? – אמר להם רבי עקיבא: אני אלך, שמא ילך אדם שאינו הגון ויודיעו, ונמצא מחריב את כל העולם כולו. מה עשה רבי עקיבא? לבש שחורים, ונתעטף שחורים, וישב לפניו בריחוק ארבע אמות. – אמר לו רבי אליעזר: עקיבא, מה יום מיומים? – אמר לו: רבי, כמדומה לי שחברים בדלים ממך. – אף הוא קרע בגדיו וחלץ מנעליו, ונשמט וישב על גבי קרקע. זלגו עיניו דמעות, לקה העולם

שליש בזיתים ושליש בחיטים ושליש בשעורים. ויש אומרים: אף בצק שבידי אשה טפח.

תנא: אף (=כעס) גדול היה באותו היום, שבכל מקום שנתן בו עיניו רבי אליעזר נשרף. ואף רבן גמליאל היה בא בספינה, עמד עליו נחשול לטבעו. אמר: כמדומה לי שאין זה אלא בשביל רבי אליעזר בן הורקנוס. עמד על רגליו ואמר: ריבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי, ולא לכבוד בית אבא עשיתי, אלא לכבודך, שלא ירבו מחלוקות בישראל. נח הים מזעפו.

לא בשמים היא

מה משמעות הביטוי "לא בשמים היא"? האם האמת הייתה כדברי רבי אליעזר שאושרו על ידי בת קול, או שהאמת הייתה כרבי יהושע וכרבן גמליאל? רבנו נסים, ב"דרשות הר"ן", הדרוש האחד עשר, מסביר את הדברים. לדבריו יתכן שהאמת הייתה כדעת רבי אליעזר, והחכמים המרובים שחלקו עליו טעו. ובכל זאת, ההלכה נקבעת אחרי רבים, גם אם הם טועים לעתים רחוקות. הסיבה לכך, מסביר רבנו נסים, היא, כי יש שתי אפשרויות בקביעת הלכה: אפשרות אחת – לתת לכל חכם להפעיל את שיקול דעתו, ואז תיעשה התורה תורות הרבה, וכל קבוצה תחיה לפי הלכה אחרת. אפשרות שנייה: לקבוע הלכה לפי רוב החכמים, ואז יהיו תורה אחת ומנהג אחד לכל. במקרים נדירים יקרה אמנם שכולם ינהגו מנהג טעות שנפסק על ידי רוב החכמים. הסכנה של הדרך השנייה פחותה בהרבה מן הסכנה בדרך הראשונה, ולכן קבעה התורה: "אחרי רבים להטות".

סמכות בית הדין

כי יפלא ממך דבר למשפט
 בין דם לדם בין דין לדין ובין נגע לנגע
 דברי ריבות בשעריך
 וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך בו.
 ובאת אל הכהנים הלויים
 ואל השפט אשר יהיה בימים ההם
 ודרשת והגידו לך את דבר המשפט.

ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך
 מן המקום ההוא אשר יבחר ה'
 ושמרת לעשות ככל אשר ירוך.
 על פי התורה אשר ירוך
 ועל המשפט אשר יאמרו לך – תעשה.
 לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל.

והאיש אשר יעשה בזדון
 לבלתי שמע אל הכהן
 העומד לשרת שם את ה' אלהיך
 או אל השופט –
 ומת האיש ההוא
 ובערת הרע מישראל.
 וכל העם ישמעו ויראו ולא יזידון עוד.

(דברים יז:ח-יג)

רמב"ם, הלכות ממרים

בית הדין הגדול שבירושלים

בית הדין הגדול שבירושלים הם עיקר תורה שבעל פה, והם עמודי ההוראה ומהם חוק ומשפט יוצא לכל ישראל, ועליהם הבטיחה תורה, שנאמר: "על פי התורה אשר ירוך" – זו מצוות עשה. וכל המאמין במשה רבנו ובתורתו חייב לסמוך מעשה הדת עליהם ולישען עליהם.

"לא תסור"

כל מי שאינו עושה כהוראתן עובר ב"לא תעשה", שנאמר: "לא תסור מכל הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל". ואין לוקים על לאו זה, מפני שניתן לאזהרת מיתת בית דין. שכל חכם שמורה על דבריהם מיתתו בחנק, שנאמר: "והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמוע אל הכהן העומד לשרת שם את ה' אלהיך או אל השופט – ומת האיש ההוא, ובערת הרע מישראל" (דברים יז:יב) – אחד הדברים שלמדו אותם מפי השמועה, והם תורה

שבעל פה; ואחד דברים שלמדום מפי דעתם באחת מן המידות שהתורה נדרשת בהן, ונראה בעיניהם שדבר זה כך הוא; ואחד דברים שעשאו סייג לתורה ולפי מה שהשעה צריכה, והן הגזרות והתקנות והמנהגות – כל אחד ואחד מאלו השלושה דברים, מצוות עשה לשמוע להם. והעובר על כל אחד מהן, עובר ב"לא תעשה". הרי הוא אומר: "על פי התורה אשר ירוך" – אלו התקנות והגזרות והמנהגות שיורו בהם לרבים כדי לחזק הדת ולתקן העולם. "ועל המשפט אשר יאמרו" – אלו דברים שילמדו אותם מן הדין באחת מן המידות שהתורה נדרשת בהן; "מכל הדבר אשר יגידו לך" – זו הקבלה שקיבלו איש מפי איש.

סמכות בית הדין לבטל הלכה

בית דין גדול שדרשו באחת מן המידות כפי מה שנראה בעיניהם שהדין כך, ודנו דין. ועמד אחריהם בית דין אחר, ונראה לו טעם אחר לסתור אותו – הרי זה סותר ודן כפי מה שנראה בעיניו. שנאמר: "אל השופט אשר יהיה בימים ההם", אינך חייב ללכת אלא אחר בית דין שבדורך.

בית דין שגזרו גזרה או תיקנו תקנה והנהיגו מנהג, ופשט הדבר בכל ישראל, ועמד אחריהם בית דין אחר, וביקש לבטל דברים הראשונים ולעקור אותה התקנה ואותה הגזרה ואותו המנהג – אינו יכול עד שיהיה גדול מן הראשונים בחכמה ובמניין. היה גדול בחכמה אבל לא במניין, במניין אבל לא בחכמה – אינו יכול לבטל את דבריו. אפילו בטל הטעם שבגללו גזרו הראשונים או התקינו – אין האחרונים יכולים לבטל עד שיהיו גדולים מהם. והיאך יהיו גדולים מהם במניין, הואיל וכל בית דין ובית דין של שבעים ואחד הוא? – זה מניין חכמי הדור שהסכימו וקיבלו הדבר שאסרו בית דין הגדול ולא חלקו בו.

במה דברים אמורים? בדברים שלא אסרו אותן כדי לעשות סייג לתורה, אלא כשאר דיני תורה. אבל דברים שראו בית דין לגזור ולאסרם לעשות סייג, אם פשט איסורם בכל ישראל – אין בית דין גדול אחר יכול לעקרם ולהתירם, אפילו היה גדול מן הראשונים.

סמכות בית דין לגבי דין תורה

ויש לבית דין [רשות] לעקור אף דברים אלו לפי שעה, אף על פי שהוא קטן מן הראשונים, שלא יהו גזרות אלו חמורין מדברי תורה עצמה, שאפילו דברי תורה יש לכל בית דין [רשות] לעקרו הוראת שעה. כיצד? בית דין שראו לחזק הדת ולעשות סייג כדי שלא יעברו העם על דברי תורה – מכין ועונשין שלא כדין, אבל אין קובעים הדבר לדורות ואומרים שהלכה כך הוא. וכן אם ראו לפי שעה לבטל מצוות עשה או לעבור על מצוות לא תעשה, כדי להחזיר רבים לדת, או להציל רבים מישראל מלהיכשל בדברים אחרים – עושים לפי מה שצריכה השעה. כשם שהרופא חותך ידו או רגלו של זה כדי

שיחיה כולו, כך בית דין מורים בזמן מן הזמנים לעבור על קצת מצוות לפי שעה כדי שיתקיימו כולם. כדרך שאמרו חכמים הראשונים "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה".

איסור "לא תוסיף" וגזרות חכמים

והואיל ויש לבית דין [רשות] לגזור ולאסור דבר המותר ויעמוד איסורו לדורות; וכן יש להם להתיר איסורי תורה לפי שעה – מהו זה שהזהירה תורה "לא תוסיף עליו ולא תגרע ממנו"? שלא להוסיף על דברי תורה ולא לגזור מהן ולקבוע הדבר לעולם בדבר שהוא מן התורה, בין בתורה שבכתב בין בתורה שבעל פה.

כיצד? הרי כתוב בתורה "לא תבשל גדי בחלב אמו". מפי השמועה למדו שזה הכתוב אסר לבשל ולאכול בשר בחלב; בין בשר בהמה, בין בשר חיה. אבל בשר העוף מותר בחלב מן התורה. אם יבוא בית דין ויתיר בשר חיה בחלב – הרי זה גורע. ואם יאסור בשר העוף ויאמר שהוא בכלל הגדי, והוא אסור מן התורה – הרי זה מוסיף. אבל אם אמר: בשר העוף מותר מן התורה, ואנו נאסור אותו, ונודיע לעם שהוא גזרה, שלא יבוא מן הדבר חובה ויאמרו: העוף מותר מפני שלא נתפרש, כך החיה מותרת שהרי לא נתפרשה; ויבוא אחר לומר אף בשר בהמה מותרת חוץ מן העז; ויבוא אחר לומר אף בשר העז מותר בחלב פרה או הכבשה, שלא נאמר אלא "אמו", שהוא מינו; ויבוא אחר לומר אף בחלב העז שאינה אמו מותר, שלא נאמר אלא אמו – לפיכך נאסור כל בשר בחלב, אפילו בשר עוף, אין זה מוסיף אלא עושה סייג לתורה. וכן כל כיוצא בזה.

רמב"ן, בביאורו לדברים יז:יא

"לא תסור" והצורך בו

"לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל" – אפילו אם אמרו לך על ימין שהוא שמאל או על שמאל שהוא ימין. לשון רש"י. ועניינו: אפילו תחשוב בלבך שהם טועים והדבר פשוט בעיניך כאשר אתה יודע בין ימין לשמאלך – תעשה כמצוותם. ואל תאמר איך אוכל החלב הגמור הזה, או אהרוג האיש הנקי הזה, אבל תאמר כך ציווה אותי האדון המצווה על המצוות, שאעשה בכל מצוותיו ככל אשר ירוני העומדים לפניו במקום אשר יבחר. ועל משמעות דעתם נתן לי התורה, אפילו יטעו. וזה כעניין רבי יהושע עם רבן גמליאל ביום הכיפורים שחל להיות בחשבונו (ר"ה כה).

והצורך במצווה הזאת הוא גדול מאוד, כי התורה ניתנה לנו בכתב, וידוע הוא שלא ישתוו הדעות בכל הדברים הנולדים, והנה ירבו המחלוקות, ותעשה התורה כמה תורות. וחתך לנו הכתוב הדין שנשמע לבית דין הגדול העומד לפני השם במקום אשר יבחר בכל מה שיאמרו לנו בפירוש התורה, בין שקבלו פירושו עד מפי עד, עד משה מפי הגבורה;

או שיאמרו לנו כן לפי משמעות התורה או כוונתה. **כי על דעת שלהם הוא נותן לנו התורה**, אפילו יהיה בעיניך כמחליף הימין בשמאל, וכל שכן שיש לך לחשוב שהם אומרים על ימין שהוא ימין, כי רוח השם על משרתי מקדשו, ולא יעזוב את חסידיו, לעולם נשמרו מן הטעות ומן המכשול.

רבי יהודה הלוי, כוזרי ג:לט-מא

"ועשית על פי התורה" מול "לא תוסיף"

תורתנו קשורה ב'הלכה למשה מסיני', או יוצאת מן 'המקום אשר יבחר ה'... במעמד שופטים ושוטרים וכהנים וסנהדרין. ואנחנו מצווים לשמוע אל השופט הממונה בדורו, כמו שאמר הכתוב "ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם... ועשית על פי הדבר אשר יורוך".

ראינו גם מצוות שחודשו אחרי משה ונעשו תורה. כך למשל, שלמה קידש "את תוך החצר" והעלה 'עולות' מחוץ למזבח, ועשה את החג "שבעת ימים ושבעת ימים" (מלכים א' ח:סה). וכן תיקנו דוד ושמואל את סדר המשוררים ב'בית' – סדר שנעשה למצוה קבועה. וכן מה שעשה שלמה במקדש, אשר החסיר ממה שעשה משה במדבר, ומה שהטיל עזרא על הקהל ב'בית שני' לתת "שלישית השקל", ומה ששמו במקום הארון אבן ריצפה ותלו פרוכת לפניו, מדעתם כי שם נגזר הארון. אמר הכוזרי: ואיך יתכן ליישב כל זה עם אזהרת "לא תסף עליו ולא תגרע ממנו" (דברים יג:א).

אמר החבר: לא נאמרה אזהרה זו כי אם להמון העם, לבל יחדשו מצוות מדעתם ולא יתחכמו לקבוע אותן תורה לפי סברותיהם בלבד, כמעשה הקראים – ולכן הזהירם הכתוב כי יקבלו רק מן הנביאים אשר יקומו אחרי משה, ומן הכהנים ומן השופטים, באמרו על אודות הנביא: "נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך וגו', ודבר אליהם את כל אשר אצונו" (דברים יח:טו); ואשר לכהנים ולשופטים, ציווה לשמור לעשות ככל אשר יורו. מאמר "לא תוסיפו על הדבר אשר אנכי מצוה אתכם היום ולא תגרעו ממנו וגו'" (דברים ד:ב) – זאת אפוא כוונתו: לא תוסיפו על הדבר אשר ציוויתכם על ידי משה, או על ידי 'נביא מקרבך מאחריך', לפי תנאים אשר נקבעו לנבואה; או: לא תוסיפו על הדבר אשר הסכימו עליו הכהנים והשופטים 'מן המקום אשר יבחר ה' – כי הללו מקבלים סיוע מן השכינה, ובהיות מספרם רב מאוד לא יתכן כי יסכימו ביניהם לדבר המתנגד לתורה; וכן לא תיתכן אצלם הטעות, בהיות חכמתם רבה, אשר חלקה בא להם בירושה, חלקה – מפאת כושרם הטבעי, וחלקה נקנה להם בעמלם. לפי הקבלה שבידנו מצווים היו הסנהדרין לדעת כל החכמות כולן בשלמות, בייחוד מאחר שרק מעט מאוד נסתייעו בנבואה או ב'בת קול', העומדת במקומה, וכדומה.

מידות שהתורה נדרשת בהן

הקדמה

המדרש

המדרש, בניגוד למשנה, עוסק במציאת קשר בין התורה שבכתב לתורה שבעל פה (הלכה או הגדה). בספרות המדרש, ההלכה או האגדה שלובות בפסוקי התורה, והן נלמדות מעיון בפסוקים או על ידי כללים הנקראים "מידות". דרשות אלה מצויות במדרשי ההלכה: מכילתא, ספרא וספרי, ובמדרשי האגדה. בתלמוד מובאים מדרשים רבים כחלק מן הסוגיה התלמודית. תאור המדרשים יבוא בפרק "היצירה בתקופת התנאים"

המדרש כמקור להלכה או כאסמכתא

מפרשי התלמוד: רש"י, בעלי התוספות ורוב הפרשנים, מבחינים בין מדרשי הלכה לאסמכתאות. יש מדרשי הלכה שהם מקור להלכה: מהפסוק עצמו הסיקו חכמים על ידי הדרשה את ההלכה. יש מדרשי הלכה שבהם אין הפסוק מקור להלכה. ההלכה קדומה, והיא עברה מדור לדור כחלק מהתורה שבעל-פה. חכמים הסמיכו את ההלכה לפסוק על ידי דרשה, כדי שתסייע לזכירת ההלכה, או "כמליצת השיר" (רמב"ם). דרשה כזו היא אסמכתא.

הבחנה בין דרשה לאסמכתא אינה תמיד ברורה, כי גם באסמכתא משתמשים בדרכי דרש, כמו ה"מידות שהתורה נדרשת בהן". פעמים חכמי התלמוד עצמם מעירים שדרשה היא אסמכתא, ופעמים מפרשי התלמוד או הפוסקים דנים בשאלה. הסבר מפורט ראה בפרק "אסמכתא".

שבע המידות של הלל

הלל הזקן היה תלמידם של הזוג הרביעי, שמעיה ואבטליון, שעליהם נאמר: "שני גדולי הדור, שמעיה ואבטליון, שהם חכמים גדולים ודרשנים גדולים" (פסחים ע:). להלל מייחסים את גיבושן וניסוחן של חלק חשוב מדרכי המדרש:

הלל הזקן דרש שבע מידות לפני זקני בני בתירא:

- (1) קל וחומר
- (2) גזרה שווה
- (3) בניין אב מכתוב אחד
- (4) בניין אב משני כתובים

(5) כלל ופרט, ופרט וכלל

(6) כיוצא בו ממקום אחר

(7) דבר הלמד מעניינו.

(תוספתא סנהדרין ז:יא)

ניתן לבסס שבע מידות אלה על שני רעיונות:

(א) הסבר עניין אחד על ידי עניין אחר (4-1 ו-6).

(ב) ביאור לאותו עניין עצמו (5 ו-7).

מידות אלו לא נתחדשו על ידי הלל, שהרי גם חכמי ההלכה לפניו השתמשו בהם. הלל גיבש את המידות והעמידן כחטיבה אחת, ואולי אף נתן להן שמות.

שיטות המדרש של רבי ישמעאל ושל רבי עקיבא

בתקופת התנאים שלאחר הלל המשיכו לגבש ולנסח את כללי המדרש. לשיא התפתחותן הגיעו בשתי שיטות מדרשיות שונות, האחת של רבי עקיבא והשנייה של רבי ישמעאל.

המידות של רבי ישמעאל, הן פרוט והרחבה למידותיו של הלל הזקן.

המידות של רבי עקיבא לא נשתמרו בצורה מרוכזת ומסודרת כמו המידות של רבי ישמעאל. בספרות התלמודית והמדרשית מוצאים כי לרבי עקיבא הייתה דרך שונה בכמה מידות, והיו לו שיטות נוספות לדרוש בהן את הכתובים. הסבר השיטות יבוא בהמשך הפרק.

מידות של מדרש האגדה

כשם שהתגבשו "מידות" למדרש ההלכה, כך נתגבשו מידות למדרש האגדה. רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי (תנא בדור החמישי) ריכז שלושים ושתיים מידות ללימוד האגדה. חלק מן המידות דומה למידות של מדרשי ההלכה.

מידות אלה מודפסות בהוצאות הרגילות של התלמוד (דפוס וילנא ותצלומיו), אחרי

מסכת ברכות.

שלוש עשרה המידות של רבי ישמעאל

תורת כוהנים, פתיחה

רבי ישמעאל אומר, בשלוש עשרה מידות התורה נדרשת בהן:

השוואת שני עניינים והסבר האחד על פי השני

- (א) מקל וחומר
- (ב) ומגזרה שווה
- (ג) מבניין אב מכתוב אחד ומבניין אב משני כתובים

יחס הכלל והפרט

- (ד) מכלל ופרט
- (ה) ומפרט וכלל
- (ו) כלל ופרט וכלל – אי אתה דן אלא כעין הפרט
- (ז) מכלל שהוא צריך לפרט ומפרט שהוא צריך לכלל

יחס הכלל והיוצא מן הכלל

- (ח) כל דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד – לא ללמד על עצמו יצא, אלא ללמד על הכלל כולו יצא.
- (ט) כל דבר שהיה בכלל ויצא לטעון טוען אחר שהוא כעניינו – יצא להקל ולא להחמיר.
- (י) כל דבר שהיה בכלל ויצא לטעון טוען אחר שלא כעניינו – יצא להקל ולהחמיר.
- (יא) כל דבר שהיה בכלל ויצא לידון בדבר החדש – אי אתה יכול להחזירו לכללו עד שיחזירנו הכתוב לכללו בפירוש.

הסבר עניין על פי מקור אחר

- (יב) דבר הלמד מעניינו
- ודבר הלמד מסופו
- (יג) וכן שני כתובים המכחישים זה את זה, עד שיבוא הכתוב השלישי ויכריע ביניהם.

המידות לפרטיהן

(א) קל וחומר (או "דין")

קל וחומר היא מידה הגיונית שבה משווים בין שני עניינים: אחד חמור ואחד קל. מידה זו נדרשת הרבה על ידי חכמים, כיוון שהיא מן המידות שאדם רשאי לדון מעצמו, בלי להזדקק למסורת.

בתורה מוצאים דוגמאות לקל וחומר:

כאשר יוסף מאשים את אחיו בגנבת הגביע, אומרים לו האחים: "הן כסף אשר מצאנו בפי אמתחתנו השיבנו אליך מארץ כנען – ואיך נגנב מבית אדניך כסף או זהב" (בראשית מד:ח).

כאשר מרים דיברה על אודות האשה הכושית שלקח משה, נאמר: "ויאמר ה' אל משה: ואביה ירוק ירק בפניה – הלא תכלם שבעת ימים" (במדבר יב:יד).
הקל וחומר הראשון מפורש. עובדה: "כסף אשר מצאנו... השיבונו", ומסקנה: "ואיך נגנוב".

הקל וחומר השני סתום. עובדה מפורשת: "אביה ירוק ירק בפניה הלא תכלם שבעת ימים". המסקנה: "קל וחומר לשכינה ארבעה עשר יום" (ב"ק כה:). אינה מפורשת בכתוב.

הלימוד בקל וחומר יכול להיות בשני כיוונים:

לימוד חמור מן הקל כדי להחמיר:

אם בעניין קל יש דין חמור, כל שכן (קל וחומר) שדין זה יחול גם בעניין חמור.

דוגמא:

בתורה מפורטים דיני שומר שכר ושואל: שומר שכר חייב בגנבה ובאבדה ופטור מאונס, ושואל חייב באונס. הגמרא דנה בדינו אם שואל חייב גם בגנבה ואבדה, כי דינו בנזקים כאלה לא פורשו בפסוק. הגמרא אומרת:

"ונשבר או מת (=אונס) ... שלם ישלם" (שמות כב:יג). אין לי שבורה ומתה. גנבה ואבדה מניין? אמרת קל וחומר, ומה שומר שכר, שפטור משבורה ומתה, חייב בגנבה ואבדה – שואל שחייב בשבורה ומתה, אינו דין שחייב בגנבה ואבדה?! (ב"מ צה.)
 הסבר: אם בעניין הקל, שומר שכר, יש דין חמור: חייב בגנבה ובאבדה, קל וחומר שבעניין החמור, שואל, יהיה גם הוא חייב בגנבה ובאבדה.

לימוד קל מן החמור כדי להקל

אם בעניין חמור יש דין קל, כל שכן (קל וחומר) שדין זה צריך להיות גם בעניין קל, למרות שלא נזכר במפורש.

דוגמה:

בית הלל מתירים להקריב בחגים קרבן עולה של יחיד, ובית שמאי אוסרים. בית הלל מביאים הוכחה לדבריהם מקל וחומר:
 תניא, אמרו להם בית הלל לבית שמאי: ומה במקום שאסור [בשבת] להדיוט [לאדם רגיל] מותר לגבוה [לקב"ה]; מקום שמותר להדיוט [חגים] אינו דין שמותר לגבוה (ביצה כ:).

הסבר: בעניין החמור, שבת, שאסורה בה מלאכת אוכל נפש, יש דין קל: מותר להקריב קרבנות תמיד ומוסף. בחגים, שמותר לעשות בהם מלאכת אוכל נפש לאדם, קל וחומר שמותר להקריב קרבן עולה של יחיד לה'.

סתירת קל וחומר

קל וחומר היא מידה הגיונית, ועל כן כמו שיש רשות לחכם לדרוש קל וחומר מעצמו, כך יכול חכם אחר לדחות את הקל וחומר אם יוכיח שה"קל" אינו קל, או שה"חומר" אינו חומר:

"ומה קורבן תמיד שאין עונשו כרת [אם אין מקריבין אותו] - דוחה את השבת; פסח שעונשו כרת [אם אין מקריבין] - אינו דין (=קל וחומר) שידחה את השבת".

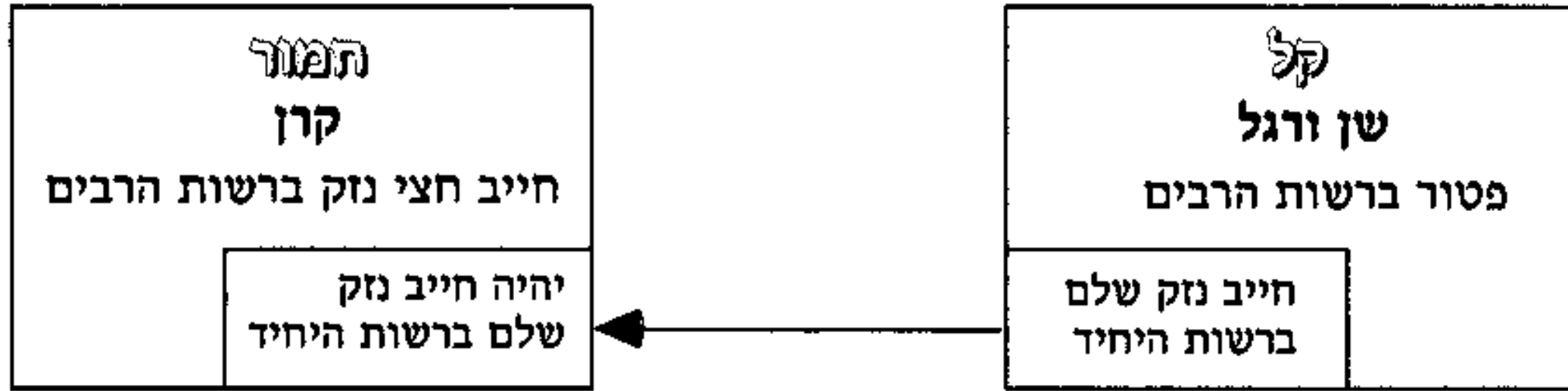

לקל וחומר זה תתכן סתירה, אם נוכיח שתמיד חומר מקורבן פסח. "מה לתמיד שכן תדיר (=קרוב בכל יום) וכליל (=נשרף כולו על המזבח)". ואילו קורבן פסח קרב אחת לשנה, ונאכל למנויו. מכאן: יתכן שתמיד ידחה שבת, ואילו הפסח - לא ידחה (פסחים סו).

דוגמה נוספת לקל וחומר:

במסכת בבא קמא כד:ב לומדת הגמרא את דינו של שור שנגח ברשות הניזק. ידוע כי שור שהזיק בשן ורגל - אכילה או דריסה - חייב רק ברשותו של ניזק. אם הזיק ברשות הרבים פטור, שכן יש לשור רשות להלך ברשות הרבים. לעומת זאת שור שנגח, חייב גם ברשות הרבים. לפי ההשוואה בין נזקי שור בנגיחה, שהוא חייב עליהם ברשות הרבים; לנזקי שור בשן ורגל שהוא פטור ברשות הרבים, רוצה הגמרא להוכיח בקל וחומר כי ברשות היחיד שור חייב על נגיחה כמו שהוא חייב על נזקי שן ורגל: "ומה במקום שהקל על השן ועל הרגל, ברשות הרבים שהוא פטור, החמיר עליהם ברשות הניזק לשלם נזק שלם, מקום שהחמיר על הקרן ברשות הרבים, לשלם חצי נזק, אינו דין (=קל וחומר) שנחמיר עליו ברשות הניזק לשלם נזק שלם".

המונחים המשמשים בלימוד קל וחומר הם:

(1) נדון = מלמד = קל (חמור)

(2) בא מן הדין = למד = חמור (קל).

לקל וחומר יש הגבלות:

- א. "דיו לבא מן הדין להיות כנידון". פירוש: איני יכול לחייב מקל וחומר יותר מאשר העובדות המפורשות בקל. אביה ירוק ירק בפניה – תכלס שבעת ימים. שכינה – ארבע עשר יום. ואולי עשרים ושמונה? על כן נקבע גם בשכינה: "ותסגר מרים מחוץ למחנה שבעת ימים" (במדבר יב:טו, ע"פ ב"ק כה.).
- ב. לפי שיטת רבי ישמעאל, "אין עונשין מן הדין". כלומר: אפשר ללמוד איסור, אבל אין להעניש בגלל האיסור שנלמד בק"ו (מכות ה:).
- ג. אין דנים קל וחומר מהלכה למשה מסיני (נזיר נז:).
- ד. אין מזהירים מן הדין. הסבר: האיסורים שבתורה כתובים פעמיים: פעם כאזהרה, שאסור לעשות מעשה, ופעם כאיסור עם הגדרת העונש לעובר על האיסור. אם אין אזהרה – אין עונש. כאשר אפשר ללמוד את האזהרה בדרך של קל וחומר – אין זו אזהרה, כי "אין מזהירין מן הדין" (מכות ה:).
- ה. אין לומדים מקל וחומר לחדש מצוות לא תעשה.

(ב) גזרה שווה

גזרה שווה היא לימוד דין בעניין אחד מעניין אחר, על פי שתי מלים דומות הכתובות בשני העניינים.

דוגמאות:

(א) מניין שקידושי אשה בכסף?

– גמר (=למד) "קיחה" "קיחה" משדה עפרון:

כתוב כאן (דברים כד:א) "כי יקח איש אשה",

וכתוב שם (בראשית כג:יג) "נתתי כסף השדה קח ממני" (קידושין ב:).

באור

המלה "קִיחָה" מופיעה בתורה בשני עניינים שונים. בעניין אחד ידוע מה פירושה, ובעניין השני פירושה אינו ברור:

מכירת שדה	קידושי איש ואשה
הפסוק: "נתתי כסף השדה קח ממני".	הפסוק: "כי יקח איש אשה"
המלה הנלמדת היא: "קח"	המלה הנלמדת היא: "יקח"
פירוש המלה ברור: קח = בכסף	פירוש המלה אינו ברור: יקח = ?

בעזרת "גזרה שווה" לומדים שפירוש המלה "יקח" שבקידושי אשה, דומה לפירושה במכירת שדה. לוקחים שדה בכסף, מכאן שלוקחים (=מקדשים) אשה בכסף.

(ב) בהמשך לקל וחומר של הלל הבבלי על הקרבת קורבן הפסח בשבת; (ראה לעיל בסעיף "קל וחומר"). אמר להם הלל: נאמר "מועדו" בפסח (במדבר ט:ג); ונאמר "מועדו" בתמיד (במדבר כח:א); מה "מועדו" האמור בתמיד דוחה את השבת; אף "מועדו" האמור בפסח דוחה את השבת (פסחים סו).

י

הגבלות בגזרה שווה

גזרה שווה שונה מן המידות האחרות בכך שאין היא מבוססת על ההיגיון, אלא רק על דמיון מילולי. על כן נקבעו כללים להגביל את השימוש בגזרה שווה:

א. אין למדים גזרה שווה אלא אם לפחות אחת מן המלים היא "מופנה", דהיינו, לא נדרשה הלכה ממנה. כלל זה קבע רבי ישמעאל (נידה כב:). רבי עקיבא חולק, וסובר שאפשר ללמוד גזרה שווה גם אם אין המלה הנלמדת "מופנה" (ירושלמי, יומא ח:ג).

ב. "אין אדם דן גזרה שווה מעצמו" (פסחים סו.). רש"י: "אלא אם כן למדו מרבו". רק אם החכם קיבל את ההלכה מרבו, רשאי הוא לדרוש לה "גזרה שווה", ולעשות את הפסוק אסמכתא להלכה שבידו. אך אין לחדש הלכה באמצעות גזרה שווה. בלשון הירושלמי: "אדם דן גזרה שווה לקיים תלמודו" (ירושלמי, פסחים ו:א). טעם לכך, כתב רמב"ן בספר המצוות, כי ישנן מלים רבות הכפולות בתורה, ואם ידרוש אדם מעצמו, פעמים ידין רוחו, ויהרוס כמה דינים, ויסתור כמה עניינים.

(ג) מבניין אב מכתוב אחד ומבניין אב משני כתובים

עניינים שיש ביניהם דמיון בתכונות או בדינים, ופרט אחד מהם מפורש במקום אחד בלבד – מלמד הפרט על כל הפסוקים הדומים לו.

1. בניין אב מכתוב אחד

"לא יקום עד אחד באיש" (דברים יט:טו) – ממשמע שנאמר "עד" איני יודע שהוא אחד? ומה תלמוד לומר "אחד"? – זה בנה אב: כל מקום שנאמר "עד", הרי כאן שניים, עד שיפרט לך הכתוב "אחד" (סוטה ב:).

בפסח נאמר "אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה לכם" (שמות יב:טז) ומפסח אנו למדים בבניין אב לכל המועדים, שמותר לעשות בהם מלאכת אוכל נפש.

מבנה דרשת "בניין אב מכתוב אחד"

הדרשות של "בניין אב" משתמשות בדרך כלל במונחים אלה:

זה בנה אב – ראה בדוגמא למעלה.

מה מצינו – בעניין מסוים דין פלוני, אף בעניין אחר הדומה לו יהיה אותו דין.

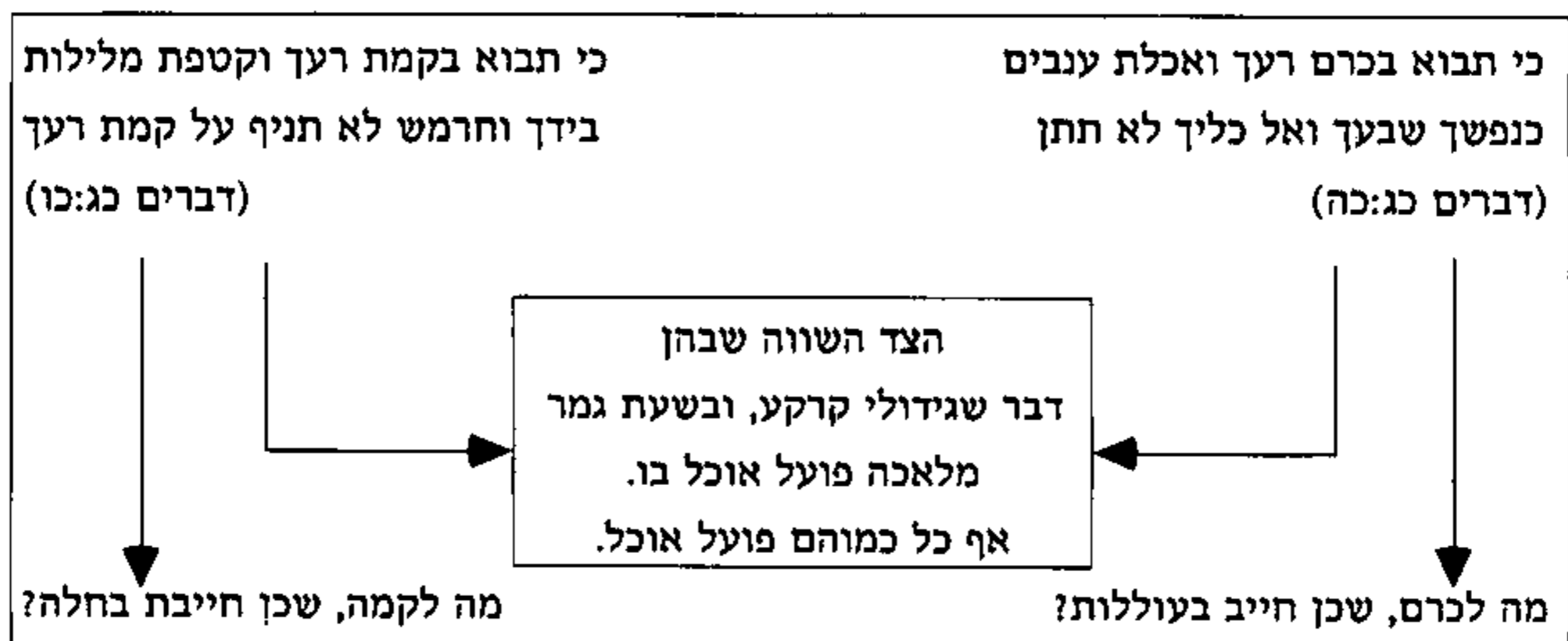
מה בעניין מסוים יש דין פלוני, אף כל דבר שדומה לאותו עניין, יהיה אותו דין.

סתירת בניין אב של כתוב אחד

בניין אב ניתן לסתור אם מוצאים דין נוסף הנמצא רק במלמד – באב. הטענה היא, שלא ניתן ללמוד מהאב, כי יש דינים המצויים רק בו. דבר חריג אינו יכול ללמד לאחרים.

2. בניין אב משני כתובים c

בבניין אב משני כתובים אנו מוצאים תכונה המשותפת לשני דינים, ולומדים על פי תכונות אלה דין כללי, שיחול על כל בעלי התכונה שמצאנו. לדוגמא:

בבניין אב זה שני מלמדים: כרם וקמה. לכל אחד מהם תכונה מיוחדת: כרם חייב בעוללות, וקמה חייבת בחלה. אבל התכונה המשותפת שלהם היא שהם גידולי קרקע ופועל אוכל מהם בגמר מלאכה, ולכן אנו למדים מהם לכל גידולי הקרקע שפועל אוכל מהם בשעת גמר מלאכה. וכך נאמר בגמרא:

ואלו אוכלים מן התורה: העושה במחובר לקרקע בשעת גמר מלאכה, ובתלוש מן הקרקע עד שלא נגמרה מלאכתו, ובדבר שגידולו מן הארץ. מניין? שכתוב "כי תבוא בכרם רעך ואכלת". מצאנו כרם, כל דבר מניין? למדים מכרם: מה כרם מיוחד - דבר שגידולו קרקע, בשעת גמר מלאכתו פועל אוכל בו (ב"מ פז.).

סתירת בניין אב משני כתובים, וביטול הסתירה

הגמרא טוענת שאין הכתובים יכולים לשמש בנין אב, כי לכל אחד מהם יש דין מיוחד הקיים רק בו. שני האבות הם חריגים, ולא ניתן ללמוד מהם למקרים אחרים. התשובה לטענה זו היא, ששני הדינים המיוחדים מבטלים זה את זה, ונשאר הדין המשותף. שני הכתובים יהיו בניין אב לכל הדומה לדין המשותף:

מה לכרם שכן חייב בעוללות? למדים מקמה.

מה לקמה שכן חייבת בחלה? כרם יוכיח.

מה לכרם שכן חייב בעוללות? קמה תוכיח.

וחזר הדין, לא ראי זה כראי זה.

הצד השווה שבהן: שכן דבר שגידולי קרקע, ובשעת גמר מלאכה פועל אוכל בו.

אף כל דבר שגידולי קרקע, בשעת גמר מלאכה פועל אוכל בו (ב"מ פז:).

המלים המודגשות הן המונחים המשמשים לסתירת בניין אב. בכל מקום בו דנה הגמרא בבניין אב, יופיעו מונחים אלה.

(ד) כלל ופרט

כאשר התורה מגדירה את בעלי החיים מהם מביאים קרבנות, נאמר:

ויקרא א:ג מן הבהמה - כלל

מן הבקר ומן הצאן - פרט

תקריבו את קרבנכם.

אין בכלל אלא מה שבפרט: רק בקר וצאן קרבים מן הבהמה, ולא בע"ח אחרים.

בעניין מצוות כיסוי הדם נאמר:

ויקרא יז:ג ושפך את דמו וכסהו - כלל

בעפר - פרט

מכאן שכיסוי הדם בעפר בלבד.

במידה זו נכתב הכלל, כדי שלא נוסף על הפרט פרטים אחרים בבניין אב.

(ה) פרט וכלל

בְּדִינֵי הַשֶּׁבֶת אֲבָדָה נֹאמֵר פְּסוּק זֶה:

- דברים כב:ג וכן תעשה לחמורו וכן תעשה לשמלתו – פרט
 – כלל וכן תעשה לכל אבדת אחיך

בדיני שומרים נאמר:

- שמות כב:ט כי יתן איש אל רעהו חמור או שור או שה – פרט
 – כלל וכל בהמה לשמור

פרט וכלל – הכלל מוסיף על הפרט, ומרבה הכול. יש להחזיר כל אבדה. דיני שומרים חלים על כל חפץ הניתן לשמירה. במידה זו נכתבו הפרטים, כדי שלא נמעט מן הכלל על פי מידה מן המידות.

(ו) כלל ופרט וכלל

בפסוק המתאר את השימוש המותר במעשר שני נאמר:

- דברים יד:כו ונתתה הכסף בכל אשר תאווה נפשך – כלל
 – פרט בבקר ובצאן וביין ובשכר
 – כלל ובכל אשר תשאלך נפשך

אי אתה דן אלא כעין הפרט: מה הפרט מפורש – פרי מפרי וגידולי קרקע, אף כל [הנאכל בכסף מעשר שני] – פרי מפרי וגידולי קרקע. על כן מותר לקנות בכסף מעשר שני כל סוגי אוכל. (לגבי דין זה בהמות בכלל גידולי קרקע, כדברי רש"י: "שכולם ניזונים וגדלים מן הקרקע" (עירובין כז)).

בדין גנב שנתפס, או שומר שגנב את החפץ שניתן לו לשמור נאמר:

- שמות כב:ח על כל דבר פשע – כלל
 – פרט על שור על חמור על שה על שלמה
 – כלל על כל אבדה אשר יאמר כי הוא זה
 עד האלהים יבא דבר שניהם.

מה הפרט מפורש: דבר המטלטל וגופו ממון, אף כל דבר המטלטל וגופו ממון. יצאו קרקעות שאינן מטלטלין, יצאו עבדים שהוקשו לקרקעות, יצאו שטרות שאף על פי

שמטלטלין אין גופן ממון (שבועות לז). לפי לימוד זה קרקעות אינן נגזלות, ואם אדם גזל שדה ונהר שטפה – יכול הוא לומר לבעלים: הרי השדה לפניך!
 כלל ופרט וכלל הוא שילוב של "כלל ופרט" עם "פרט וכלל", ולכן הוא מלמד על כמות פרטים ממוצעת בין שתי המידות הקודמות: "כלל ופרט" מלמד על הפרט בלבד; "פרט וכלל" מלמד על הכול; "כלל ופרט וכלל" מלמד על כל הדומים לפרט.

(ז) מכלל שהוא צריך לפרט ומפרט שהוא צריך לכלל

במידה זו הכלל והפרט אינם באים להוסיף או לצמצם זה את זה, אלא לפרש זה את זה.

שמות יג:ב	קדש לי כל בכור	– כלל
	פטר כל רחם	– כלל
דברים טו:יט	כל הבכור... הזכר	– פרט
כל בכור	– יכול אף נקבה במשמע?	– ת"ל הזכר
הזכר	– יכול אפילו יצאה נקבה לפני הזכר?	– ת"ל פטר רחם
פטר כל רחם	– יכול אפילו יצא אחר יוצא דופן?	– ת"ל בכור

(בכורות יט.)

במידה זו אנו למדים מהפרט ומשני הכללים יחד, כי אם נוותר על אחד מן השלשה, נגיע למסקנה לא נכונה:

היינו למדים	אילו היה כתוב
כל הנולד ראשון, גם נקבה	כל בכור
כל זכר ראשון, אפילו אחרי נקבה	כל בכור + הזכר
זכר ראשון, אפילו נולד אחרי יוצא דופן	הזכר + פטר כל רחם
זכר, ראשון, לפניו לא הייתה כל לידה	הזכר + פטר כל רחם + בכור

(ח) כל דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד – לא ללמד על עצמו יצא, אלא ללמד על הכלל כולו יצא.

ההבדל בין דבר שהיה בכלל לבין כלל ופרט הוא בזה שבכלל ופרט התורה נותנת הוראה החלה על כלל, ועל פרט מתוכו. השאלה היא לשם מה הובא הפרט. בדבר שיצא מהכלל

יש שתי הוראות נפרדות: האחת כללית, והאחת על פרט מתוך הכלל. הבעיה: לשם מה יש צורך בפרט, הרי הוא כלול בכלל.

שמות כ"י	לא תעשה כל מלאכה	– כלל
שמות לה"ג	לא תבערו אש... ביום השבת	– יצא מהכלל

הבערה בכלל ["כל מלאכה"] הייתה. ולמה יצאת? להקיש אליה ולומר לך: מה הבערה שהיא אב מלאכה, וחייבים עליה בפני עצמה – אף כל שהיא אב מלאכה חייבים עליה בפני עצמה (שבת ס.).

פירוש הדברים: הבערה נזכרה לחוד, כדי ללמד שכל מלאכה היא יחידה עצמאית, והעובר על שני אבות מלאכה – חייב שני קרבנות.

(ט) כל דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל לטעון טוען אחר שהוא כעניינו – יצא להקל ולא להחמיר (או: להחמיר ולא להקל).

במידה זו מפרידה התורה פרט אחד ממשפט כללי. העובדה שהתורה הפרידה את הפרט וכתבתו לחוד, מראה כי דינו שונה מהדין הכללי: לפעמים לחומרה, ולפעמים לקולה. מידה זו שונה מהמידה הקודמת בכך, שקודם חזרה התורה על כל הדין, ולכן הפרט מלמד על הכלל כולו ואילו כאן חוזרת התורה על פרט ומוציאה אותו מהכלל.

שמות כא:יב	מכה איש ומת מות יומת	– כלל
דברים יט:ה	ונשל הברזל מן העץ ומצא את רעהו ומת –	
שמות כא:כח	הוא ינוס אל אחת הערים האלה	– יצא מהכלל להקל
	כי יגח שור את איש או את אשה ומת –	
	סקול יסקל השור	– יצא מהכלל להחמיר

הדין "מכה איש ומת מות יומת" אינו מבדיל בין מזיד לשוגג ובין אדם לשור – כל ההורגים כלולים בביטוי "מכה איש". לדין זה שני יוצאים מהכלל: רוצח בשוגג דינו קל – גלות ולא מיתה; ושור שנגח, מיתתו חמורה – סקילה ולא סייף.

(י) כל דבר שהיה בכלל ויצא לטעון טוען אחר שלא כעניינו – יצא להקל ולהחמיר

במידה זו מפרידה התורה עניין מן הכלל ומשנה אותו גם בדיניו וגם במהותו. כאן מקבל הפרט דינים חדשים, ואינו דומה לכלל, לא לחומרא ולא לקולא.

שמות כא:ב	כי תקנה עבד עברי שש שנים יעבד	- כלל
שמות כא:ז	וכי ימכור איש את בתו לאמה לא תצא	
	כצאת העבדים	- יצא מהכלל

אמה הייתה בכלל "עבד", והוציאה הכתוב מהכלל לטעון בה טוען אחר שלא מעניינו של עבד. להקל עליה: עבד אינו יוצא בסימני גדלות ולא במיתת האדון, ואמה יוצאת בסימנים ובמיתת האדון. להחמיר עליה: אמה מתקדשת לאדונה או לבנו בעל כורחה.

(יא) כל דבר שהיה בכלל ויצא לידון בדבר החדש - אי אתה יכול להחזירו לכללו עד שיחזירו הכתוב לכללו בפירוש.

בעניין קרבן מנחה נאמר:	
במדבר טו:ו	...לאיל תעשה מנחה סלת ...ויין לנסך
	שלשית ההין
	- כלל

במנחה שמביא הנזיר נאמר:	
במדבר ו:יד-טו	ואיל... לשלמים, וסל מצות סלת חלות
	בלולות בשמן, ורקיקי מצות משוחים בשמן
	ומנחתם ונסכיהם
	- יצא לדון בדבר החדש
	- החזירו הכתוב לכללו

איל נזיר קרב עם לחם ("דבר חדש"), דבר שאינו קיים ביתר קרבנות השלמים. לכן צריך הכתוב לציין בפירוש, שהוא קרב גם עם המנחות והנסכים הרגילים, ואלמלא החזירו הכתוב לכללו בפירוש - היינו למדים שהאיל קרב רק עם לחמי נזיר.

שמות כא:כט	ואם שור נגח הוא... והמית איש או אשה,	
	השור יסקל וגם בעליו יומת	- כלל
שמות כא:לב	אם עבד יגח השור או אמה,	
	כסף שלשים שקלים יתן לאדניו	- יצא לדון בדבר חדש
שמות שם	והשור יסקל	- החזירו הכתוב לכללו

(יב) דבר הלמד מעניינו ודבר הלמד מסופו

במידה זו דבר מתפרש על פי ההקשר שהוא נמצא בו.

דבר הלמד מעניינו:

לא תגנוב [שבעשרת הדברות]: אזהרה לגנוב נפשות. אתה אומר לגנוב נפשות, או אינו אלא לגנוב ממון? – צא ולמד מי"ג מידות. שלוש מצוות נאמרו בעניין, שתיים מפורשות (לא תרצח; לא תנאף) ואחת סתומה. נלמד סתומה ממפורשות: מה מפורשות, שחייבים עליהן מיתת בית דין, אף סתומה שחייבים עליה מיתת ב"ד (מכילתא יתרו). גונב נפשות חייב מיתה, שכן כתוב 'וגנוב איש ומכרו... מות יומת' (שמות כא:טז). לכן "לא תגנוב" שבעשרת הדברות מדבר בגנוב נפשות.

דבר הלמד מסופו:

"ונתתי נגע צרעת בבית ארץ אחזתכם" (ויקרא יד:לד). יכול אף בית שאין בו אבנים ועצים ועפר, שמטמא? תלמוד לומר: ונתן את הבית, את אבניו ואת עציו ואת כל עפר הבית – דבר הלמד מסופו, שאין הבית מטמא עד שיהיו בו אבנים ועצים ועפר" (ת"כ).

(יג) וכן שני כתובים המכחישים זה את זה, עד שיבוא הכתוב השלישי ויכריע ביניהם.

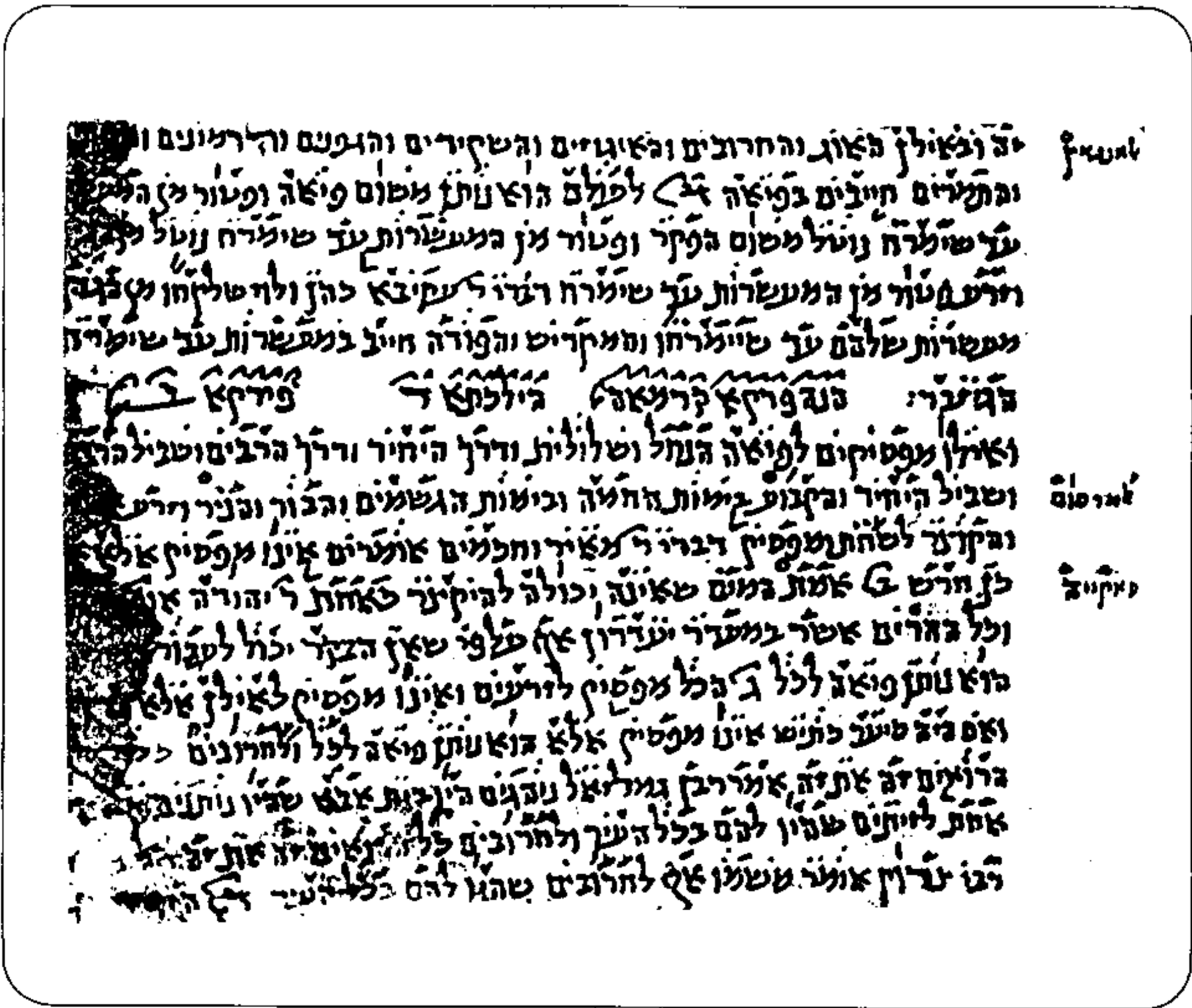
שמות יט:כ	וירד ה' על הר סיני אל ראש ההר	– כתוב אחד
שמות כ:יט	כי מן השמים דברתי עמכם	– כתוב שני
דברים ד:לו	מן השמים השמיעך את קולו ליסרך ועל הארץ הראך את אשו הגדולה ודבריו שמעת מתוך האש	– כתוב השלישי

מלמד שהרכין הקב"ה שמי השמים העליונים אל ראש ההר, ודבר עמהם מן השמים.

דוגמאות נוספות של י"ג מידות בפסוקי התורה

- (1) קל וחומר: איוב ד:יח–יט. שמות כא:נ, רש"י דיבור המתחיל "בשבט"; דברים יד:ח, רש"י ד"ה "ובנבלתם לא תגעו".
- (2) גזרה שווה: קרחה קרחה – ויקרא כא:ה, רש"י; דברים יד:א. שליחות יד – שמות כב:ח, רש"י ד"ה "ישלם"; שם, י.
- (3) בניין אב: מכתוב אחד – ויקרא יג:מז. – בגד (=צמר או פשתים). משני כתובים – "צו" – מיד ולדורות: ויקרא כד:ב.
- (4) כלל ופרט: סנהדרין מה: סוכה נ: שבועות כו.
- (5) כלל ופרט וכלל: ויקרא יד:ט, רש"י.

- (6) דבר שיצא ללמד על הכלל כולו (מידה ח'): ויקרא ז:כ. והלא שלמים בכלל (בשר) היו, אלא ללמד... מה שלמים מיוחדין שקדושתן קדושת מזבח, אף כל דבר שקדושתו קדושת מזבח.
- (7) יצא לטעון טוען אחר שהוא כעניינו - להקל ולא להחמיר: שחין (ויקרא יג:יח) ומכות אש (שם כד), היו בכלל נגעים, ...להקל: שלא ייראו ולא ידונו אלא בשבוע אחד.
- (8) יצא לטעון טוען אחר שלא כעניינו, להקל ולהחמיר: ויקרא יג:כט. ראש וזקן בכלל כל הגוף היו... להקל: שלא ידונו בשיער לבן. להחמיר - שידונו בשיער צהוב.
- (9) יצא לידון בדבר החדש (מידה יא): במדבר ו:כ ורש"י שם, על פי הכתוב בויקרא ז:לא-לד.
- (10) שני כתובים המכחישים זה את זה: שמות יב:ה, דברים טז:ב, שמות יב:כא.

קטע משנה ממסכת פאה מן הגניזה

המידות לשיטת רבי עקיבא

עיקר המחלוקת בין רבי ישמעאל ורבי עקיבא היא אם "דברה התורה בלשון בני אדם". רבי ישמעאל רואה את לשון התורה כ"לשון בני אדם", ואינו לומד הלכות מייתור הלשון (מלים או אותיות). רבי עקיבא דורש הלכה מכל ייתור ומכל שינוי בפסוק. המדרש אומר על רבי עקיבא ש"על כל קוץ וקוץ תולה תילי תילין של הלכות" (מנחות כט:). לדוגמה: "המול ימול יליד ביתך" (בראשית יז:ג); "ובשל מבושל במים" (שמות יב:ט). יש בפסוק כפל לשון. רבי ישמעאל אומר שאין ללמוד מכפל לשון זה, ואילו רבי עקיבא ותלמידיו למדו מכל כפל לשון הלכה.

רבי עקיבא דורש מידות אחרות במקום מידות הכלל והפרט:

(1) ריבה ומיעט – מיעט מה שאינו דומה לפרט (במקום "כלל ופרט").

(2) מיעט וריבה – ריבה הכול (במקום "פרט וכלל").

(3) ריבה ומיעט וריבה – ריבה הכול (במקום "כלל ופרט וכלל").

ההבדל שבין שתי דרכי הלימוד הוא בהיקף הדברים אותם לומדים. בשיטת רבי עקיבא לומדים יותר דברים מאשר בשיטת רבי ישמעאל. במסכת סוכה נ:ב מסביר רש"י את ההבדל בין השיטות:

יש שדורשים את התורה ב"כלל ופרט", ויש שדורשים אותה ב"ריבוי ומיעוט". הדורשה ב"כלל ופרט" לומד שפרט הבא אחרי כלל הוא פירושו של הכלל, ולכן "כלל ופרט – אין בכלל אלא מה שבפרט", ואילו דברים הדומים לפרט אינם נלמדים ממנו. אם בא כלל נוסף אחר הפרט – "כלל ופרט וכלל", מוסיף הכלל השני דברים הדומים לפרט. והדורש את התורה ב"ריבוי ומיעוט" אינו סבור שפרט הבא אחר כלל הוא פירושו של הכלל, ולכן הפרט שבא אחר כלל הוא דוגמה לכל הפרטים שהתורה מתכוונת אליהם. (ריבוי ומיעוט, דומה אפוא, ל"כלל ופרט וכלל"). אם אחרי המיעוט בא ריבוי נוסף – "ריבוי ומיעוט וריבוי" – אנו למדים ממנו את הכול.

הבדלים נוספים בין דרך הלימוד של רבי עקיבא לדרך הלימוד של רבי ישמעאל:

רבי ישמעאל דורש את המלה "כל". רבי עקיבא דורש גם את המלים "את" ו"גם". "את ה' אלהיך תירא" – דרש רבי עקיבא: לרבות תלמידי חכמים. (פסחים כב:).

רבי ישמעאל סובר "אין עונשין מן הדין", ורבי עקיבא אומר "עונשים מן הדין". 'דין' – לימוד קל וחומר. רבי ישמעאל ורבי עקיבא חלוקים אם אפשר להעניש במקרה של הלכה הנלמדת מקל וחומר.

המחלוקות בין רבי ישמעאל לרבי עקיבא ביחס לדרכי מדרש ההלכה, בדרך כלל אינן מחלוקות על עצם ההלכה, שהייתה ידועה ומקובלת על שניהם. המחלוקות הן על דרך לימוד ההלכה מן התורה, או על הדרך שמסמיכים את ההלכה לפסוקים. רבי עקיבא הרחיב את דרכי המדרש של הפסוקים, ובכך יכול היה להסמיך הלכות רבות לפסוקים. רבי ישמעאל, לעומתו, משלב את ההלכה בפסוק, רק אם הדבר הולם את משמעותו הישירה של הפסוק.

תאור הספרים שנכתבו לפי כל שיטה מצוי בפרק "היצירה בתקופת התנאים".

מידות נוספות שהתורה נדרשת בהן

המידות של רבי עקיבא ורבי ישמעאל אינן משקפות את כל שיטות המדרש מן הפסוקים. יש דרכים נוספות בהם לומדים חז"ל הלכות מן הפסוקים. לדוגמה:

מדרש מבאר

דרשות רבות הן פירוש של פסוק, המסיק הלכה מן הפסוק:

"בית שמאי אומרים בערב כל אדם יטו ויקראו (יקראו שמע כשהם מוטים על הצד), ובבקר יעמדו. שנאמר 'בשכבך ובקומך'. ובית הלל אומרים: כל אדם קורא כדרכו, שנאמר 'ובלכתך בדרך'. אם כן למה נאמר 'ובשכבך ובקומך'? בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבני אדם קמים." (ברכות א:ג).

המחלוקת בין בית הלל ובית שמאי הוא בפירוש המלים 'בשכבך ובקומך' – אם הן מתארות מצב הגוף בזמן קריאת שמע, או זמן קריאת שמע.

הקש הכתוב

שני עניינים שהובאו בפסוק אחד או בפסוקים סמוכים מקישים זה על זה: "אחיך העברי או העבריה" (דברים טו:יב) מקיש עברי לעבריה, ועבריה לעברי. שניהם השוו בתנאי שחרורם בגירעון כסף, בשש וביובל.

הקש נחשב לדין דאורייתא – ואין משיבין עליו. בלשון המשנה נקרא "הקש" בשם "גזרה שווה" (ביצה א:ו).

אסמכתא

האסמכתא היא דרשה שאינה מעיקר לשון הכתוב, וחכמים הסמיכו על פיה דין לפסוק. למשל: "בסכת תשבו שבעת ימים, כל האזרח בישראל ישבו בסכת" (ויקרא כג:מב). וחכמים, במסכת סוכה כח:א הסמיכו לפסוק זה דין, ואמרו – "האזרח – להוציא את הנשים". משמעות לשון הכתוב אינה למעט נשים מסוכה, אבל חכמים הסמיכו לפסוק את הפטור של הנשים מסוכה, שהוא הלכה למשה מסיני. פעמים הוסמכו תקנות דרבנן לפסוקים. כגון: "יראה כל זכורך" (שמות כג:יז) לרבות קטן שהגיע לחינוך, שחייב לעלות לרגל. למרות שחובת קטן לעלות לרגל היא ממצוות חינוך, וזו מדרבנן (מסכת חגיגה ד).

כמה טעמים נתנו להסמכת דינים שאינם דין תורה לפסוקים מן התורה. הרמב"ם, בהקדמה לפירוש המשנה כותב כי האסמכתא היא לזיכרון, כדי שיזכרו את ההלכה שדורשים מן האסמכתא. במורה נבוכים מרחיב רמב"ם את הדיבור בעניין זה:

רמב"ם, הקדמה לפירוש המשנה

הדרשות לזיכרון

אבל נסמכה זאת המצווה לזה הפסוק, כדי שיהא נודע ונזכר. ואינו מעניין הכתוב. וזה מה שאמרו "קרא אסמכתא בעלמא" בכל מקום שיזכירוה.

רמב"ם מורה נבוכים ג:מג

הדרשות על דרך מליצת השיר

נחלקו בני אדם בדרשות לשני חלקים:

- (1) החלק האחד ידמה שהם אמרום על צד באור עניין הפסוק ההוא
- (2) והחלק השני הוא מבזה אותם, ויחשבה לשחוק, אחר שהוא מבואר – נגלה שאין זה עניין הפסוק.

והחלק הראשון נלחם ונתגבר לאמת הדרשות – לפי מחשבתו – ולשמרם, ויחשוב שהם עניין הפסוק, ושמשפט הדרשות כמשפט הדינים המקובלים.

ולא הבינה אחת משתי הכתות שהם על צד מליצות השיר, אשר לא יסופק עניינם על בעל שכל. והתפרסם הדרך ההוא, והיו עושים אותו הכול, כמו שיעשו המשוררים מזמורי השיר. אמרו רבותינו ז"ל (כתובות טו) "תני בר קפרא: 'ויתד תהיה לך על אזנך' – אל תקרא 'אזנך', אלא 'אוזנך' – מלמד: שאם ישמע אדם דבר מגונה, ייתן אצבעו בתוך אוזנו". ואני תמה, אם זה התנא אצל אלו הסכלים כן יחשוב בפירוש זה הפסוק, ושזאת היא כוונת זאת המצווה, ושהיתד הוא האצבע, ו'אזנך' הוא האוזניים?! איני חושב

שאחד ממי ששכלם שלם יחשוב זה. אבל היא מליצת שיר נאה מאוד, הזהיר בה על מידה טובה, והיא: כי כמו שאסור לומר דבר מגונה, כן אסור לשמעו. וסמך זה לפסוק על צד המשל השיר.

וכן כל מה שיאמר בדרשות "אל תקרי כך, אלא כך" – זהו עניינו.

רבי יהודה הלוי, כוזרי ג:עג

הדרשות – סימן לזיכרון

כך בארו את הפסוק "ויצו ה' אלהים על האדם לאמר: מכל עץ הגן אכל תאכל" (בראשית ב:טז) כרמז לשבע מצוות שנצטוו בני נח, בדרשם: "ויצו – אלו הדינים, ה' – זה ברכת השם, אלהים – זו עבודה זרה; על האדם – זו שפיכות דמים, לאמר – זה גילוי עריות, מכל עץ הגן – זה גזל, אכל תאכל – זה אבר מן החי" (סנהדרין נו:). מה רב המרחק בין העניינים האלה ובין הפסוק הזה! אין זאת כי אם קבלה היה בידם עניין שבע מצוות אלו, וסמכוה על הפסוק הזה דרך 'סימן', למען הקל בזה על זכירת המצוות.

רבי יום טוב אבן אשבילי, ריטב"א, ראש השנה דף טז:

הדרשה נרמזת בפסוק

כל מה שיש לו אסמכתא מן הפסוק, העיר הקב"ה שראוי לעשות כן, אלא שלא קבעו חובה, ומסרו לחכמים. וזה דבר ברור ואמת. ולא כדברי המפרשים האסמכתות שהוא כדרך סימן שנתנו חכמים, ולא שכוונת התורה לכך, ח"ו, ישתקע הדבר ולא יאמר... אבל התורה העירה בכך ומסרה חיוב הדבר לקבעו לחכמים אם ירצו, כמו שנאמר: "ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך".

ולפיכך תמצא החכמים נותנים בכל מקום ראייה או זכר או אסמכתא לדבריהם מן התורה, כלומר שאינם מחדשים דבר מלבם, וכל תורה שבעל פה רמוזה בתורה שבכתב, שהיא תמימה, וח"ו שהיא חסרה כלום.

תנאים אמוראים וגאונים

- 77 **תקופת המשנה והתלמוד**
 אנשי כנסת הגדולה / הזוגות / התנאים / האמוראים / אמוראי
 ארץ ישראל / אמוראי בבל / סבוראים
- 91 **היצירה בתקופת התנאים**
 המדרש / משנה / משניות קדומות / משנת רבי / תוספתא
 וברייתא / אין פוסקים הלכה ממדרשי התנאים / לימוד תורה עד
 רבנו הקדוש / רבנו הקדוש / למה סידר רבי את המשנה / אין
 פוסקים הלכה מן המשנה
- 100 **שישה סדרי משנה ותוכנם**
 שישה סדרי משנה / הגמרא למשניות השונות
- 104 **התלמוד הבבלי**
 תקופה האמוראים וחתימת התלמוד / ארץ ישראל ובבל / פעלם
 של האמוראים / מה כולל התלמוד / פסק הלכה מן התלמוד /
 מבנה דף התלמוד
- 110 **נוסח התלמוד**
- 112 **מונחים השכיחים בתלמוד ופירושם**
- 114 **התלמוד הירושלמי**
- 116 **הגאונים**
 התקופה / ארגון הקהילה היהודית / היצירה בתקופת הגאונים /
 דוגמאות מספרי הגאונים

קדין את שבע כערכין משעה: מדבר נבסן לוכל בתרומתן עד סוף האסמרת
 הראשונה: דבר רב אלעזר: חכמים אים עד דמזת: רבן גמליאל: אטר עד
 שיעלה עמד השחר: מעשה ונא בניו סביה דבשתה ואמרו לו לא קדמו את
 שבע אמר לון אם לא עלה עכוד השחר חייבין אתם לקרו: לא זו בלבד אמר
 אלא כל שאמרו חכמים עד דמזת מעותן עד שיעלה עמד השחר: והגד
 חלבים ואיברים מעותן עד שיעלה עמד השחר: כל זמאנלין ליום אחד כמזון
 עד שיעלה עמד השחר: אם בן לשה אמרו חכמים עד חצונה כר להרזוק את
 האדם מן העבודה: מאימתי קדין את שבע בשחרן כסידר בין הכלת ללון
 ר' אליעזר: אומר בין הכלת ללשה עם רבן דמזת: ר' יהושע: אומר עד ג' שעות
 שכן ררך מי בלמס לעמד בשליש שעות: והקרא מין ואילך לא תפסד בטרם
 שדא קרא בתורה: בית שמאי אומ' בערב כל אדם ישו וקרו וכוונק' יעמז
 של כשכך וקסבן: ומת הלל אומר כל אדם קדין כורבן של וכלתך סידר
 אם בן לשה נאמר בשכך וקסבן: כשעה טבא אדם שוכבין ומשעה שבו אדם
 עומדין: כשחר מברך שהים לפניו והמת לאחריה כערב מברך שהים לפניו
 והמים לאחריה: אחת ארמיה ואחת קצרה: כסס טאמרו להארץ אינו רשא
 לקטר: לקטר אינו רשא להארץ: לזאתם אינו רשא שלא לזאתם: שלא
 לזאתם אינו רשא לזאתם: מברין יציאת סערים כלילת: אם לקר' אלעזר
 כן עורה דרי אי בן שבועים שמה ולא זכות שתאמלי יציאת במים כלילת עד
 שדרסה בן זמא שטאם למען הזכיר את יום צאתך מארץ מצרים בלי יום חידך:
 יש חידך חכמים בלי יום חידך הלילות: וחכמים אומרים יש חידך העולם הזה: כל
 יש חידך העולם הבא והביא את ימות המשיח:

סליק פירקא

מאימתי

קדין את שבע כערכין בו: אן תבין משעה
 שרובים נבסן לוכל בתרומתן: הכי היא
 משעה שורדך בני אדם נבסן לאגבלי פיהן כ
 כלילי שבת: ומי עלה קדמים דסדיק ליהות שון: איהא חס' משעה מדברנים
 נבסן לוכל בתרומתן יסבה דו' ועם כוכביא הו': כשעה שורדך בני אדם נבסן
 לאגבלי פיהן כלילי שבת שעה חזרה ליליא דא: ואת אמר קדמים דסדיק
 ליהות שון: אבר רבי יוס' חישוד כאלין בפרקא דקריא דאורחון כשתלקא
 עד דחא יכבא רצה לון כקב דוותא: הני דקרא קדים לון לא יצא יד חובתו
 אם בן לשה קדין אוחה בבית הגבסת: אבר רבי יוס' אן קדין אנה כבית
 הגבסת כשכל ליצאת יד חובתו אלא כר לעמד בתפילה: מהך דבר של תורה
 רבי זעירא כשם רכ' ידמה ספק כרד על כמות ספק לא בירך צריך לברך
 וכתוב ואכלית ושבעת וברכת: ספק ותפלול ספק לא תפלול אלי תפלול חללא

ברבי יוחנן דאמר ל' יוחנן חללא תפלול א' ס' גל הוס כדל' לשה שאן תפלול
 מפסחית: ספק קרא ספק לא קרא משפיעה בן ורא הקרא קדם לון לא יוס
 יד חובתו: וקדם לון לאו ספק הוא ואת אמר צריך לקרות: ורא אמרה ספק
 קרא ספק לא קרא צריך לקרות: סבן לדבר מטיצא חכמים: ואף על פי
 שאן ראה לדבר זכר לדבר מאזנו עושים ככלאם: חזנים פשיקס כרשנים
 מעלות השחר עד צאת הכוכב: וכוונ' וזה לנו תפילה לספסר ודוה למלאכה
 כמה כוכבים יצאו ודא לילה: רבי פיטוס כשם רבי אבא בר פפא כוכב
 אחד דאי יוס: טרם ספק לילה שלשה דאי לילה: שנים ספק וכתוב עד צאת
 הכוכבים: אלא מעוט כוכבים שנים: קייבא לא מיתושב: כערב שבת ראח
 כוכב אחד ועשה כלאכא פסוד: שנים מביא אשם תלוי: שלשה מביא חטאת:
 כמנאי שבת ראה כוכב אחד ועשה כלאכא מביא חטאת: שנים מביא אשם
 תלוי: שלשה פסוד: רבי יוס' כל בן כער אין תפס' שנים ספק: ראה שני כוכבים
 בערב שבת ודחרו בו ועשה כלאכא: ראה שני כוכבים במנאי שבת ודחרו בו
 ועשה כלאכא כה נפסד אם דראשונים יוס' הן אף האחרונים יוס' הן ויהא חייב על
 האחרונים: אם האחרונים לילה אף הראשונים לילה ויהא חייב על הראשונים
 ראה שני כוכבים כערב שבת וקצר טזע גרמית: כשחירת וקצר טזע
 גרמית: ראה שני כוכבים במנאי שבת וקצר טזע גרמית: כה נפסד אם
 הראשונים יוס' הן אף האחרונים יוס' הן ויעשרף של שחירת עם של מנאי שבת
 ויהא חייב על האחרונים: אם האחרונים לילה אף הראשונים לילה ויעשרף
 של שחירת עם של לילה שבת ויהא חייב על הראשונים: ודא דיתפס' כאלין
 דלית אידח' הון מתימא' כ' כמא' כ' כמא' כ' כמא' כ' כמא' כ' כמא' כ' כמא' כ' כמא' כ'
 מסעדין כון: אמר ר' יוס' כל בן וכלתך דיתרבת תלהא כוכבין כר בן ודא
 כוכבתא: רבי יעקב דדוכטא כשם רבי יהודה בן פוי כוכב אחד דאי יוס': שנים
 לילה: הלית ליה ספק: אית ליה ספק בין כוכב לכוכב: הני כל זמן שפס' מרדח
 בארבעות דתי יוס': ובס' פו וזה בין השבועות השחרו נעשה העלין שיה ליתרון
 וזה לילה: רבי אבא הלכנה בתקופתה והחל גלגל חסה לטקע ותחלה גלגל
 לבנה לעלות: וזה בין השמשות: אמר רבי חנינא כוף גלגל חסה לטקע ותחלה
 גלגל לבנה לעלות: ותמי שמאל כן אין הלכנה וזמנת כשעה שדחסה שוקעת
 הלא שוקעת בשעה שדחסה וזמנת: רבי שמאל בר דיא בר יהודה
 כשם רבי חנינא והחל גלגל חסה לטקע אדם עומד כראש דר הגרבל ומרד
 ושכל כס' הדול ועולה וטבל כהרומתו חוקה כוס טבל: ודא דיתפס' כמא
 דאזיל ליה כקפתודא: כרם דדא דאזיל ליה באיסתמא לא כרה: אי וד' כן
 הטככות: אמר רבי הגומא לטפה של גס כחא נחונה על גבי חרה של סוף
 כחלקה השפה לכאן ולכאן וזה בין השמשות: א' וזה בין השמשות כשהשקע
 וזכה ס' טוהך אדם חצי כל דכרי רבי טמיה: רבי יוס' אומר בין השמשות
 סדף עין ויל' יכלו לעמד עליו חכמים: רבי יוס' וד' אחא דתי הכין אמר רבי
 יוס' לרבי אחא לא כשתכרא סוף חצי ס' וד' נחמה כודף עין דרבי יוס' אמר

ירושלמי, דמוס וונציה, מסכת ברכות פרק א

תקופת המשנה והתלמוד

"משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים, וזקנים לנביאים, ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה" (אבות א:א).
משנה זו מתארת את דרך השתלשלותה של התורה ממתן תורה ועד לתקופת הזוגות – תקופה שבה אנו מכירים את האישים העומדים בראש העם ומפרשים את התורה ומלמדים אותה.

אנשי כנסת הגדולה

אנשי כנסת הגדולה, הקרויים בפי חז"ל גם "סופרים", פעלו מסוף תקופת התנ"ך, בראשית תקופת הבית השני, ועד לתקופת ה"זוגות", במשך כמאתיים שנה. המפורסם שבהם הוא עזרא הסופר (נחמיה ח:א), שתקנות רבות בענייני תפילה וברכות מיוחסות לו. "משיירי" כנסת הגדולה היו שמעון הצדיק ותלמידו אנטיגנוס איש סוכו (אבות א:ב-ג).

מתקנות אנשי כנסת הגדולה

"אנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות ותפילות, קדושות והבדלות. בתחילה קבעוה [את ההבדלה] בתפילה (בברכת "אתה חונן"), העשירו – קבעוה על הכוס". (ברכות לג).

"מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תקנו תפילת שמונה עשרה ברכות לימי חול" (מגילה יז):

"אנשי כנסת הגדולה תקנו את הימים בהם קוראים את המגילה" (מגילה ב).
"עזרא תיקן להם לישראל שיהיו קורין קללות שבתורת כוהנים (פרשת בחוקותי) קודם עצרת, וקללות שבמשנה תורה (פרשת 'כי תבוא') קודם ראש השנה, כדי שתכלה שנה וקללותיה" (מגילה לא):

"עזרא תיקן שקורים בתורה במנחה בשבת, וקורין בשני ובחמישי, ובתי דין דנים בשני ובחמישי, ומכבסים בגדיהם בחמישי מפני כבוד השבת". (ב"ק פב).

הזוגות

מוסד הסנהדרין ירש את מקומם של אנשי כנסת הגדולה. בראש הסנהדרין עמדו שני חכמים: הנשיא ואב בית הדין. תקופה זו קרויה "תקופת הזוגות". המשנה במסכת אבות פרק א' מונה חמישה זוגות שפעלו במשך מאתיים וחמישים שנה. הלל ושמאי היו אחרוני הזוגות, ואחריהם החלה תקופת התנאים.

התנאים

ה"תנאים" הם החכמים שפעלו כ-200 שנה, בתקופה שראשיתה בתלמידי הלל ושמאי וסופה בימיו של רבי יהודה הנשיא. התנאים היו מורי הוראה. הם פירשו את ההלכה ותיקנו תקנות. התנאים לימדו את העם תורה, עודדו את רוחו בשעת משבר, והדריכו אותו בענייני מוסר ושמירת מצוות. עדויות לדרשות כאלה של התנאים נשתמרו בספרי אגדה שונים.

דורות התנאים

רגילים לחלק את התנאים והאמוראים לדורות. החלוקה היא, כמובן, שרירותית, שהרי חכמים נולדו ומתו במשך כל השנים. חלקם האריכו ימים יותר מאחרים, וחלקם חיו בתקופות מעבר מדור לדור. עם זאת, החלוקה לדורות מציינת את ראשי כל דור ואת החכמים הקרובים להם, והיא מסייעת להבין את סדר הדורות ומסירת התורה.

הדור הראשון והדור השני

החכמים בשני הדורות הראשונים פעלו בזמן בית המקדש. אין בידינו ידיעות רבות על תקופה זו ועל מאמרי החכמים בתקופה. הנשיא בדור הראשון היה רבן גמליאל הזקן, נכדו של הלל הזקן, ובדור השני בנו: רבן שמעון בן גמליאל הראשון. בדור הראשון היה מחכמי הדור עקביה בן מהללאל, שמסופר עליו כי חבריו אמרו לו לחזור בו מארבעה דברים שהוא אומר, ויעשוהו לאב בית דין ועקביה ענה: "מוטב לי להיקרא שוטה כל ימיי ולא שעה אחת רשע לפני המקום, שלא יאמרו בשביל שררה חזר בו" (עדויות ה:ו).

הדור השלישי

הדור השלישי של תקופת התנאים נמצא תחת השפעתו של רבן יוחנן בן זכאי. הוא היה האיש שארגן מחדש את החיים היהודיים לאחר חורבן הבית. רבי יוחנן התנגד למרד ברומאים, ולפני מפלתה של ירושלים יצא ממנה בעזרת תלמידיו רבי אליעזר ורבי יהושע. רבי יוחנן הצליח לקבל מאספסינוס, מי שנעשה לאחר מכן קיסר רומי, רשות להקים מרכז רוחני חדש ביבנה.

כדי להרגיל את העם לחיות חיים יהודיים בלא בית מקדש, תיקן רבן יוחנן בן זכאי תקנות, חלקן זכר לבית המקדש, וחלקם לצורך התאמת ההלכה למצב שבו אין מקדש. מתקנות רבן יוחנן: בתורה כתוב כי יש ליטול לולב "ביום הראשון", אך במקדש היו נוטלים את הלולב כל שבעה. תיקן רבן יוחנן ליטול לולב בכל שבעת ימי חג הסוכות, זכר למקדש. בבית המקדש היו תוקעים בשופר בראש השנה שחל בשבת. לאחר שחרב הבית התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהו תוקעים בשופר בכל מקום שיש בו בית דין. (האיסור לתקוע הוא שמא יעבירו את השופר מרשות לרשות. במקום שיש בית דין אין

חשש שיטעו). תבואה חדשה מותרת באכילה מרגע הקרבת העומר, שהוקרב במקדש ביום ט"ז בניסן. בזמן בית המקדש היו אוכלים "חדש" מחצות יום ט"ז ניסן. התקין רבן יוחנן שיהא יום הינף (יום הקרבת העומר) אסור כולו. בזמן בית המקדש תיקנו חכמים שלא יפדו פירות השנה הרביעית ("כרם רבעי") באזור ירושלים, כדי שיביאו את הפירות לירושלים, ויעטרו את שוקיה בפירות. לאחר החורבן ביטל רבן יוחנן בן זכאי תקנה זו.

רבן יוחנן בן זכאי לא נשאר נשיא ביבנה עד סוף ימיו. כאשר ניתן היה להכתיר לנשיא את רבן גמליאל – יורש הנשיאות משושלת בית הלל – פרש רבן יוחנן מיבנה, ועמד בראש בית מדרש שהקים בעיר ברור חיל.

כאשר היה רבן גמליאל לנשיא, הנהיג את נשיאותו ברמה. הוא אילץ את הכל לציית להחלטות הרוב. רבי אליעזר בן הורקנוס, גיסו, היה תקיף בדעתו, וסירב לקבל את דעת הרוב בהלכה, עד שהוצרכו לנדונו. עמם היה ביבנה רבי יהושע בן חנניה, נפת, המתואר כאיש מכוער בהופעתו וחכם להפליא. רבי יהושע הצליח להרגיע את העם שרצה למרוד בקיסר אדריינוס. הוא שוחח עם גדולי רומי וניצחם בוויכוחים.

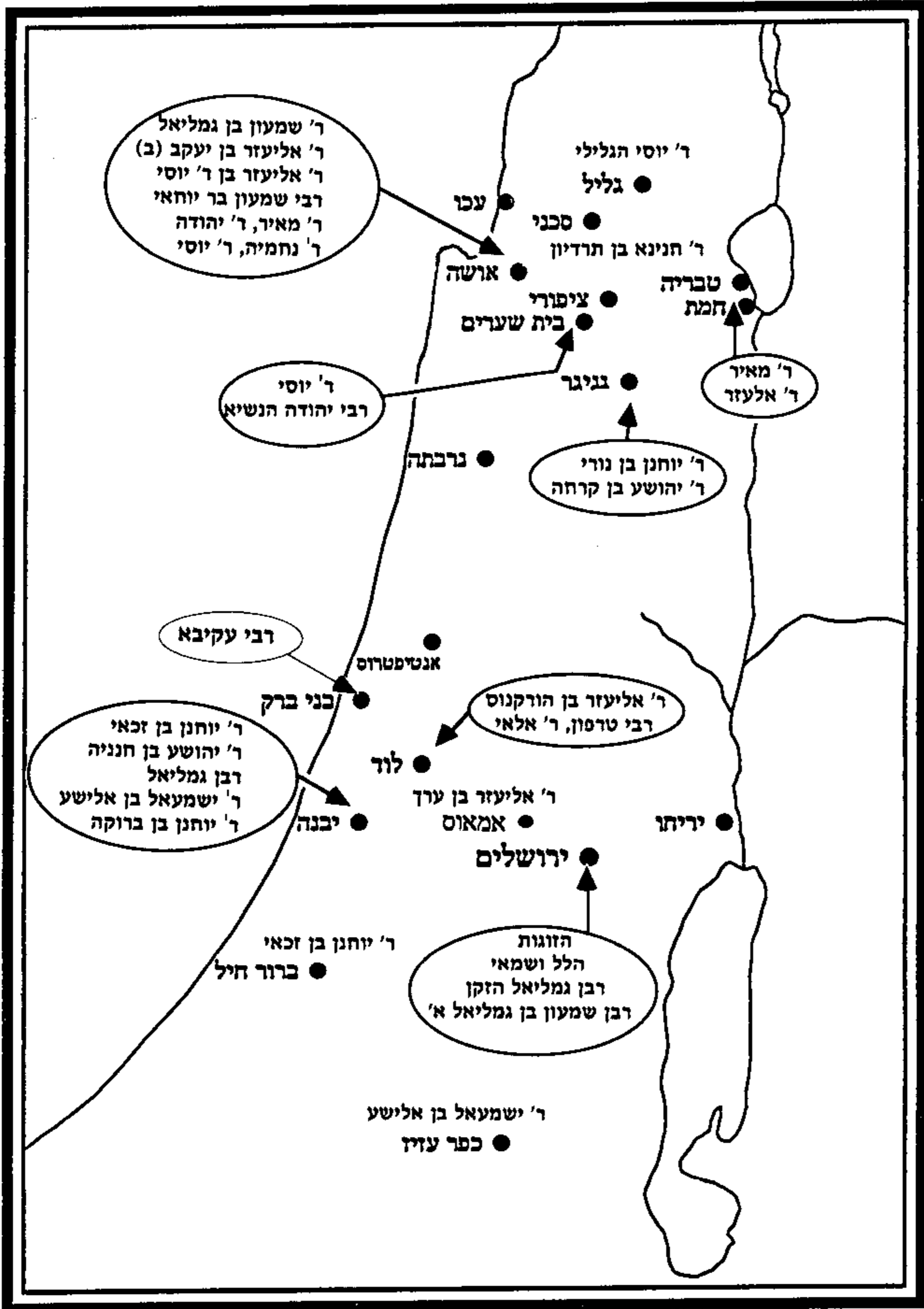
חכמים אלה וחבריהם, רבי טרפון, רבי חנינא בן דוסא ואחרים, עמדו בראש החבורה הגדולה של חכמי "כרם ביבנה". לימודם היה אחד היסודות לספרות המשנה ולפסיקת ההלכה. דיוניהם נכנסו כמעט כצורתם הראשונית למסכת עדויות שבמשנה. הם נטלו על עצמם את התפקיד לסדר את המסורות שבידיהם ולקבוע הלכה בעניינים השנויים במחלוקת.

הדור הרביעי

בדור הרביעי פעלו רבי עקיבא, רבי ישמעאל בן אלישע, רבי אלעזר בן עזריה, שנבחר לנשיא הסנהדרין והוא בן שמונה עשרה שנה, שני החברים שמעון בן עזאי ושמעון בן זומא, שלא נסמכו ולא זכו לתואר "רבי", עליהם מסופר שנכנסו לפרדס לעסוק בסתרי תורה, הראשון "הציץ ומת", והשני "הציץ ונפגע".

רבי עקיבא הטביע את חותמו על הדור השלישי. עליו נאמר "שמו הולך מסוף העולם ועד סופו". סיפור אהבתו לרחל, בתו של כלבא שבוע הפך לסמל. בימיו החלה ההתארגנות לקראת מרד בר כוכבא. רבי עקיבא תמך במרד, ויתכן שערך מסעות בעולם כדי לאסוף כספים למימון המרד. רבי עקיבא נאסר על ידי הרומאים, וסיפורים נוגעים ללב נותרו על התנהגותו בבית הסוהר, על הדרך בה המשיך להורות הלכה מכלאו, ועל הקפדתו במצוות בתנאי המאסר. סופו של רבי עקיבא שהומת כשהוא קורא את שמע.

לאחר דיכוי המרד הושמדה כל ארץ יהודה, ובהם תלמידיו הראשונים של רבי עקיבא. תקופת יבנה נסתיימה במרד בר כוכבא ובחורבן ביתר (בשנת 135). כדי להכריע סופית את היהודים גזר אדריינוס קיסר גזרות בדומה לגזרות אנטיוכוס: נאסר, בין השאר, לימוד תורה וסמיכת חכמים.

התנאים בארץ ישראל

חורבן ביתר וגזרות אדריינוס גרמו לזעזועים בחיי העם. גדולי ישראל ברחו או נהרגו. ארץ יהודה חרבה, ולימוד התורה נפסק. הגזרה על איסור הסמיכה הייתה איום על עתידה של מנהיגות האומה. רבי יהודה בן בבא מסר את נפשו, וסמך חמשה (או ששה) מתלמידי רבי עקיבא הצעירים. התלמידים הצליחו להימלט ברגע האחרון, ואילו רבי יהודה בן בבא נפל בידי הרומאים ונהרג. שנים עברו עד לביטול גזרות אדריינוס, וגם כאשר הוקל המצב אי אפשר היה לחדש את הישוב היהודי ביהודה. תלמידי רבי עקיבא עברו לגליל, ושם המשיכו את פעולתם.

הדור החמישי

הדור החמישי הוא דור תלמידי רבי עקיבא. לאחר מות 24 אלף תלמידיו "היה העולם שמם, עד שבא רבי עקיבא אצל רבותינו שבדרום, ושנאה (=לימדה) להם" (יבמות סב:). רבי עקיבא הקים דור חדש של תלמידים. כנשיא שימש רבי שמעון בן גמליאל השני, והחכמים היו חמשת תלמידיו האחרונים של רבי עקיבא: רבי מאיר, רבי יהודה בן אילעי, רבי יוסי בן חלפתא, רבי שמעון בר יוחאי ורבי אלעזר בן שמוע. עמם היו רבי יוחנן הסנדלר, רבי נחמיה ואחרים.

רבי מאיר אסף את מסורות המשנה, ובעיקר התבסס על משנת רבי עקיבא. סתם משנה היא משנת רבי מאיר. נשוי היה לברוריה, ומסכת חיו הייתה מלאה ייסורים. רבי יהודה בן אילעי ערך את מדרש ההלכה לספר ויקרא – "ספרא". רבי שמעון בר יוחאי היה איש הסוד, עוין את הרומאים והסתתר מפניהם שנים רבות במערה. מבית מדרשו יצאו ה"ספרי" והמכילתא דרשב"י.

הדור השישי

הדור השישי של חכמי התנאים הוא דור היצירה של המשנה. הנשיא הוא רבי יהודה, שהיו בו "תורה וגדולה במקום אחד". עומד היה בקשרים עם הקיסר הרומי, ותקופת שקט הייתה בימיו. רבי יהודה הנשיא ניצל את השקט, וערך את המשנה.

התקופה

בתקופת התנאים הייתה ארץ ישראל חלק מן האימפריה הרומית, אשר בראשה עמדו הקיסרים. בתקופה זו אירעו שני מאורעות מכריעים בתולדות ישראל: חורבן בית שני בשנת 70 לספירה הנוצרית ודיכוי מרד בר-כוכבא בשנת 135. חורבן בית המקדש בימיו של אספסינוס קיסר גרם למשבר עמוק, וזעזע את הקיום היהודי בארץ. בתקופה זו הנהיג את העם רבן יוחנן בן זכאי, שהקים את היהדות מהריסותיה. הוא הניח את היסודות של הישיבה ביבנה, והפך אותה למוסד הלימוד המרכזי בעולמה של היהדות.

יבנה הפכה לישיבה משגשגת ופורחת, וחכמים התאספו בישיבה והמשיכו את לימוד התורה ואת הנהגת העם. מצב זה נמשך כששים שנה.

שגשוג זה נקטע ע"י מרד בר כוכבא, שבין מנהיגיו עמד רבי עקיבא. מרד זה היה מלווה בגזרות דת חמורות המוכרות בשם "גזרות אדריינוס", על שם אדריינוס קיסר רומא. לאחר דיכוי המרד, בשנת 135 לספירה, ומשחלפו המלחמות, עבר המרכז הרוחני לגליל, לישיבות אושא, בית שערים וציפורי. שוב הגיעה תקופה של שגשוג ופריחה, אשר שיאה היה בעריכת המשנה בימיו של רבי יהודה הנשיא, בשנת 200.

במשנה נזכרים כ-150 תנאים. בתקופה זו עמדו הנשיאים מצאצאי הלל הזקן (אחרון ה"זוגות") בראש ההנהגה המדינית והרוחנית. נשיאים אלו נחשבו לתלמידי חכמים כשאר התנאים. סמכותו של הנשיא באה מן התמיכה שהעניקו לו היהודים, וכן מן השלטון הרומי שראה בו את מנהיג היהודים.

וזו סדר הנשיאים בתקופת התנאים:

שלושתם שימשו בנשיאות בזמן בית המקדש	{	1. הלל הזקן
		2. שמעון בן הלל
		3. רבן גמליאל הזקן
		4. רבן שמעון בן גמליאל הראשון – בימיו חרב בית המקדש השני
		5. רבן גמליאל דיבנה.
		6. רבן שמעון בן גמליאל השני – בימיו היה מרד בר כוכבא
		7. רבי יהודה הנשיא – עורך המשנה.

האמוראים

האמוראים ופועלם

"אמוראים" הוא כינויים של חכמי ישראל שפעלו בארץ ישראל ובבבל מחתימת המשנה (200 לספירה) ועד לחתימת התלמודים, התלמוד הירושלמי בסוף המאה הרביעית והתלמוד הבבלי בסוף המאה החמישית.

דעות שונות קיימות בדבר מספרם של האמוראים: יש המפליגים במספרם ומונים כ-3400 אמוראים, ויש הממעטים עד כדי 773 אמוראים. אמוראי ארץ ישראל נקראים בתואר "רבי", ואמוראי בבל בתואר "רב". נוהגים למנות חמישה דורות של אמוראים בא"י ושבעה דורות בבבל.

עיקר פועלם של האמוראים היה לפרש את תורתם של התנאים: משנה וברייתות. המשנה נחשבה לספר הלכה מוסמך, ונמנעו מלחלוק עליה. האמוראים פירשו את המשניות, תירצו סתירות בין מקורות תנאיים, הסיקו מתוך המשניות הלכות ועקרונות

חדשים, התקינו תקנות, הנהיגו מנהגים וקבעו כללי פסיקה. תמצית הדיונים בעניינים אלו רוכזו בתלמוד.

תחום נוסף שבו עסקו האמוראים בהרחבה הוא האגדה. בין האמורים היו חכמים רבים שנתפרסמו בגלל עיסוקם באגדה, והם אף נקראו "רבנן דאגדתא". האגדה האמוראית נשתמרה בתלמוד וגם בספרים המיוחדים לאגדה. בין ספרים אלה: מדרש רבה, תנחומא, פסיקתא ועוד.

האמוראים היו המנהיגים הרוחניים של העם. לצד פעילותם הרוחנית, עסקו רובם אף במלאכה (נפחות, סנדלרות וכד'). הם שימשו גם כדיינים אשר פעלו מכוח האוטונומיה שניתנה ליהודים על ידי השלטון הנכרי.

אמוראי ארץ ישראל

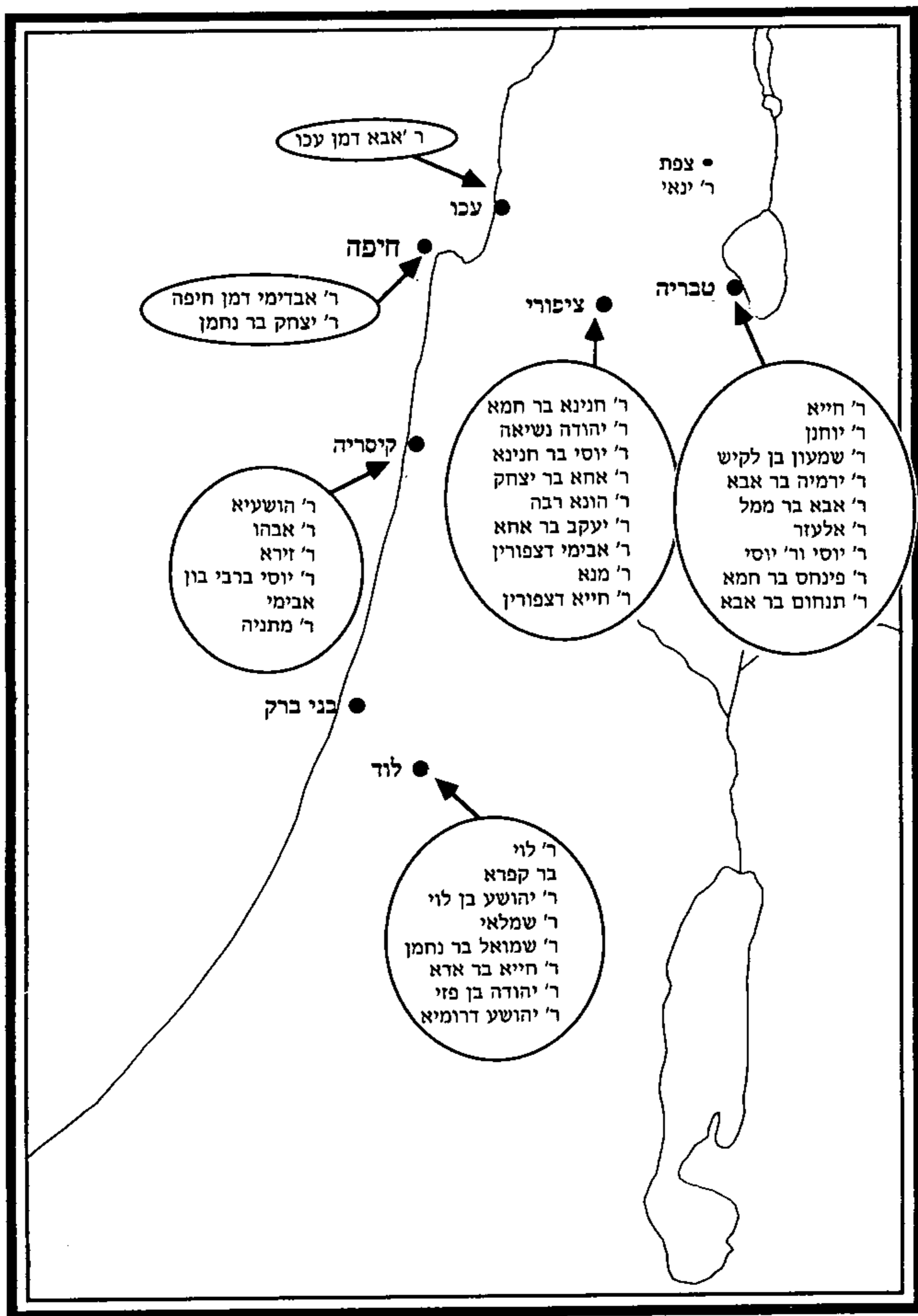
הדור הראשון

בדור הראשון אחרי רבי יהודה הנשיא שימש רבן גמליאל נשיא, כפי שצווה רבי בצוואתו, ועמו הנהיגו את העם תלמידי רבי: רבי חייא שעלה מבבל וערך קובץ של ברייתות, רבי אלעזר בר קפרא, רבי חנינא בר חמא שעלה כנראה מבבל ובצוואתו הורה רבי למנותו לראש בית המדרש המרכזי בציפורי. רבי חנינא סרב לקבל את המינוי, כי רב אפס, חכם מן הדרום, היה גדול ממנו בשתי שנים ומחצה. רק לאחר מותו הסכים רבי חנינא לקבל את המינוי. גם רבי אושעיה רבה היה מן הדרום, והיה תלמידם של בר קפרא ור' חייא. כשני רבותיו סידר גם הוא קובץ ברייתות שנלמד בדורו ובדורות הבאים. ברייתות מקובץ זה נזכרות כשישישים פעם בתלמוד הירושלמי. באגדה עסק רבי יהושע בן לוי, גם הוא תלמידו של בר קפרא. בן העיר לוד היה, עמד בראש הצבור, והופיע כנציג העם בפני הרומאים.

הדור השני

בדור השני של האמוראים שימש רבי יהודה נשיאה כנשיא הסנהדרין. ישב בטבריה, ועמו כמה מחכמי הדור. קרוב היה לר' אושעיה רבה. ר' יהודה הנהיג תקנות שנתקבלו בכל ישראל. אחת מהן: התיר שמן של נכרים, שהיה אסור דורות רבים. השלטון הרומאי הכביד את עול המסים, ורבי יהודה נשיאה כנציג היישוב היהודי כלפי הרומאים, נאלץ להטיל מסים גם על החכמים, דבר שעורר את התנגדות החכמים, מחשש שתפגע הפצת התורה בעם.

גדול אמוראי ארץ ישראל היה רבי יוחנן, ראש ישיבת טבריה, שפעל בדור השני לאמוראים. רבי יוחנן הניח את היסודות לעריכת התלמוד הירושלמי. רבי יוחנן הנהיג את העם בתקופה קשה: רעב ואינפלציה היו בארץ, הנכרים השתלטו על אדמות, וירידה

אמוראי ארץ ישראל

של יהודים לבבל החלה בממדים מדאיגים. כנגד כל אלה עמד רבי יוחנן. יחד אתו פעל רבי שמעון בן לקיש, תלמידו, חברו ולאחר מכן גיסו. מבבל עלה ר' אלעזר בן פדת. עני מרוד היה, ולמד תורה בהתלהבות. מהרה הפך להיות חברו של ר' יוחנן, נתמנה לדיין, ובדור הבא ירש את מקומו של ר' יוחנן והיה לראש ישיבת טבריה. מאמריו בתלמוד ובמדרשים מגיעים לאלפים.

הדור השלישי

גדול תלמידיו של רבי יוחנן היה ר' אבהו. איש יפה תואר, חזק בגופו ועשיר. היה ראש ישיבה ודיין בקיסריה, שהייתה בירת השלטון הרומי, וייצג את עם ישראל בפני הרומאים. היה חברם של ר' חייא בר אבא ושל ר' אמי ור' אסי, ראשי ישיבת טבריה. מבבל עלה ר' זירא. הופעתו החיצונית לא הייתה נאה, והדיוטות התקלסו בו. קשים היו חבלי קליטתו בארץ. הוא הספיק לפגוש את ר' יוחנן וריש לקיש ואת ר' אלעזר בן פדת. שקדן היה, ועד מהרה היה לתלמיד חבר לר' אבהו. כל כך הזדהה עם תורת ארץ ישראל, עד שהתענה מאה תעניות כדי שישכח את תורת בבל. גם ר' שמעון בר אבא עלה מבבל. בעל הלכה היה, וירא חטא. עני מרוד היה כל ימיו, וכל מאמצי חבריו לסייע לו לא הצליחו. באגדה עסק ר' שמואל בר נחמן, תושב העיר לוד. חכמים הפנו אליו שאלות באגדה.

הדור הרביעי

בדור הרביעי אנו מוצאים את ר' יונה ור' יוסי, ראשי ישיבת טבריה. שני חברים השוהים תמיד זה במחיצתו של זה, עוסקים יחד בתורה ושותפים במסחר ביין. בדור זה נקבע הלוח על פי החשבון הנהוג עד היום. בשנת 325 הוכרזה הנצרות כדת רשמית ברומא, והדבר לא היטיב עם יושבי הארץ. בשנת 351 היו גזרות של אורסיקינוס שר צבאו של גלוס, ור' יונה ור' יוסי התירו ליהודי הגליל לאפות לצבא הרומי לחם ביום השבת. את הקשר עם ישיבות בבל קיימו ר' דימי ורבין. שניהם נודדים בין בבל לארץ ישראל, ומעבירים את תורת חכמי ארץ ישראל לישיבות בבל. מבבל עלה ר' הונא. בבבל היה תלמידו של ר' יוסף, ובארץ למדו הוא ור' חזקיה חברו אצל ר' ירמיה בטבריה. מהרה היה לאחד מראשי הדור, וכאשר אסר השלטון הרומאי על היהודים לעבר את השנה, יש סברא כי הוא זה ששלח לבבל מכתב בסגנון של חידה, כדי להודיע להם על עיבור השנה. (סנהדרין יב.).

הדור החמישי

בנו ותלמידו של ר' יונה היה ר' מנא, מחכמי הדור החמישי. היה חברו של ר' חנניה מציפורי. תחילה היה ר' חנניה ראש ישיבת ציפורי, אך כאשר הבחין כי ר' מנא עולה עליו – מסר לו מרצונו את ראשות הישיבה.

באגדה עסק ר' תנחומא, גדול הדרשנים בעולם האגדה. מדרש תנחומא הוא אוסף דרשותיו.

התקופה

האמוראים פעלו בא"י במרכזים שונים בתקופות השונות, בהם ציפורי, טבריה וקיסריה. חכמים רבים נסעו מבבל לא"י ומא"י לבבל. חכמים אלה נקראו "נחותאי" (=יורדים), והם העבירו את תורתם של אמוראי א"י לחכמי בבל ולהפך.

ארץ ישראל הייתה בתחילת תקופת האמוראים תחת שלטון רומי שבראשו עמדו הקיסרים. בשנת 395 לספירה התפצלה האימפריה הרומית לשנים: רומא במערב וביזנטים במזרח. לאחר פיצול האימפריה נשלטה א"י על ידי הקיסרים הביזנטים. השלטון הביזנטי בא"י נמשך עד לכיבוש המוסלמי, במחצית הראשונה של המאה השביעית.

המצב הכלכלי בארץ ישראל היה קשה. הנצרות הפכה לדת הרשמית של האימפריה הרומית (325), והשלטון הרומי והביזנטי לא היה נוח ליהודים. הדבר הביא לכך שרבים עזבו את הארץ. ההנהגה המדינית והרוחנית הייתה בידי הנשיא, אך במשך הזמן ירד כבודו של הנשיאות בעיני העם, וכוחה הלך ופחת, עד שמוסד הנשיאות התבטל לחלוטין סמוך לשנת 425.

לאחר תקופת האמוראים איבדה א"י את כוחה כמרכז רוחני ליהודי העולם כולו.

אמוראי בבל

הדור הראשון

גדול אמוראי בבל היה רב, שירד לבבל בשנת 219 והביא עמו את המשנה. רב יסד את ישיבת סורא, שנתקיימה כשמונה מאות שנה, עד סוף תקופת הגאונים. הוא נקרא "רב" על שהיה רבן של כל בני הגולה. שמו המלא: ר' אבא בר אייבו. לרב היה מעמד של תנא, ועליו נאמר "רב תנא הוא ופליג [על תנאים]" (עירובין נ:).

חברו של רב היה שמואל, ראש ישיבת נהרדעא. עיקר התמחותו של שמואל הייתה בדיני ממונות, ובכל מחלוקת בין רב ושמואל, ההלכה היא כשמואל בדיני ממונות, וכרב באיסורים. שמואל עסק גם ברפואה ובאסטרונומיה, ואמר "נהירין לי שבילי דרקיע כשבילי דנהרדעא" (ברכות נח:).

רב ושמואל עיצבו את דרך הלימוד של התורה לדורות הבאים. בשתי הישיבות עסקו במשנה, תוך הבאת מקורות מקבילים מן המשניות החיצוניות, בניסיון להגיע להבנת המשנה לעומקה.

ישיבת נהרדעא נתקיימה דור אחד. לאחר מות שמואל נתמנה רב נחמן בר יעקב לראש הישיבה. בשנות פעולתו הראשונות חרבה נהרדעא: עודנת מושל תדמור, המכונה בתלמוד פפא בר נצר, הרס את נהרדעא עד היסוד בשנת 261. הקהילה גלתה למחצא.

הדור השני

בדור השני לאמוראי בבל פעל רב יהודה בר יחזקאל, תלמידם של רב ושמואל. רב יהודה נולד ביום מותו של רבי יהודה הנשיא. היה תלמידו של רב, ומסר כארבע מאות מאמרים בשמו. אחר כך למד אצל שמואל, ולאחר מותו ייסד את ישיבת פומבדיתא, שנתקיימה קרוב לשמונה מאות שנים.

את מקומו של רב ירש תלמידו המובהק, רב הונא. רב הונא היה גם תלמידו של שמואל וחברם של רב יהודה, רב נחמן ורב חסדא. כמו כן היה רבם של חכמי הדור השלישי: רבה ורב יוסף. לאחר מות רב ושמואל נתמנה לראש ישיבת סורא, ומספר תלמידיו הגיע לשמונה מאות.

בדור השני והשלישי פעלו רב נחמן ורב ששת. רב נחמן היה תלמידו של שמואל. רוב הלכותיו הן דיני נזיקין. רב ששת חברו ישב בשלחי שעל החידקל, ורב נחמן מעיד עליו ששנה הלכות, ספרא וספרי, תוספתא וכל התלמוד (שבועות מ:ב). הגאונים קבעו כלל בהלכה, כי בכל מחלוקת בין רב ששת לרב נחמן, ההלכה כרב ששת בדיני איסור והתר.

הדור השלישי

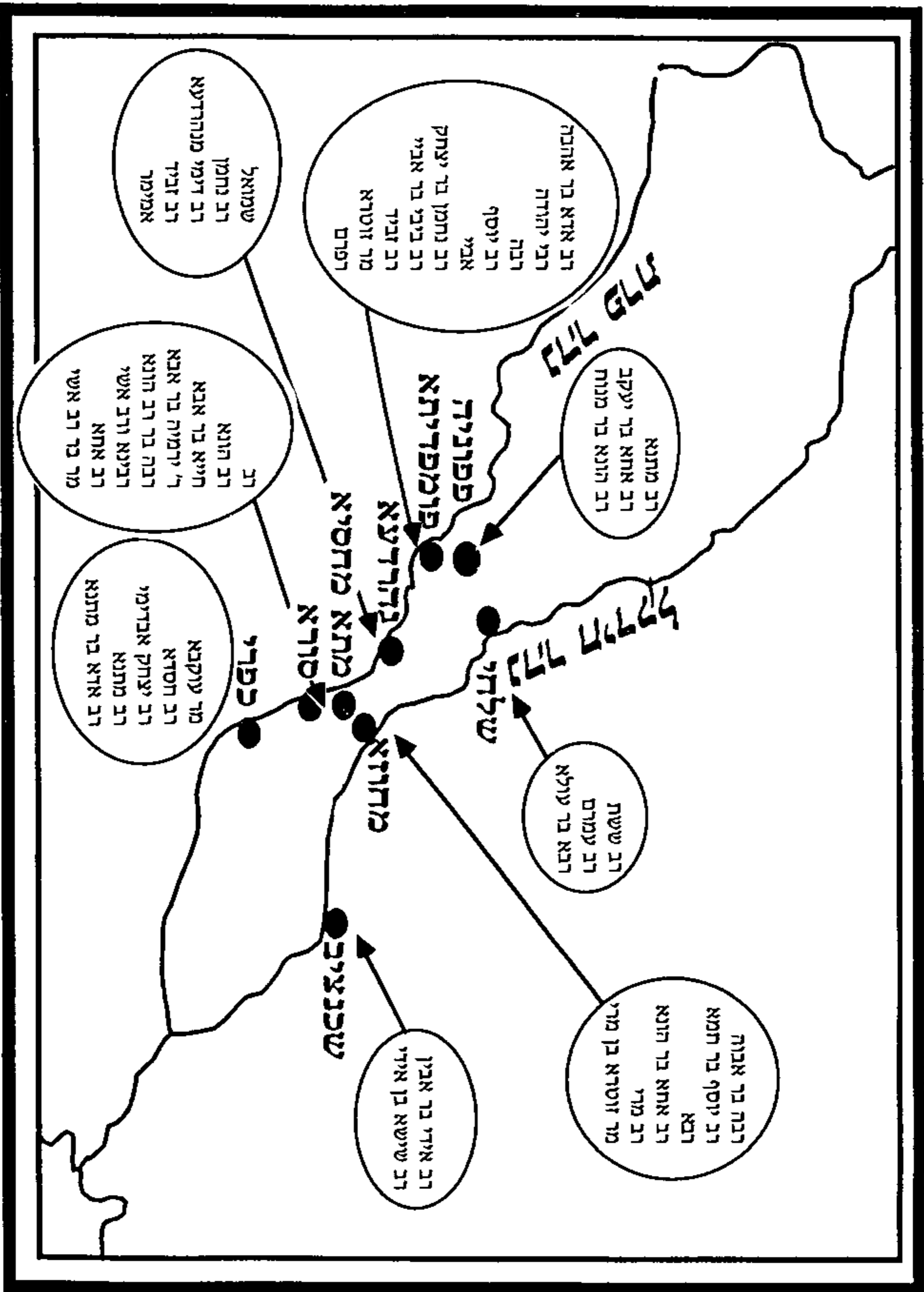
בדור השלישי לאמוראים, בתחילת המאה הרביעית, התרכז לימוד התורה בישיבת פומבדיתא. ראש הישיבה היה רבה בר נחמני, ועמו חברו, רב יוסף, שהיה עיוור והיה מפורסם בבקיאותו. רבה היה ראש ישיבת פומבדיתא עשרים ושנים שנה, ולאחר מותו נתמנה רב יוסף לראש הישיבה, ושימש בתפקיד שנתים וחצי. הישיבה גדלה מאוד באותם ימים, ומספר התלמידים ב"ירחי כלה" הגיע לעתים לשנים עשר אלף.

הדור הרביעי

בדור הרביעי היה מרכז התורה בישיבות פומבדיתא ומחוזא. אביי, תלמידו המובהק של רב יוסף, היה ראש ישיבת פומבדיתא, ורבא, תלמידו של רב נחמן, היה ראש ישיבת מחוזא. אביי ורבא היו חברים, והמחלוקות שביניהם וברורי ההלכה שבררו מגיעים למאות. כה גדולה השפעתם על התלמוד הבבלי, עד כי המונח "הוויות דאביי ורבא" הפך להיות שם נרדף ללימוד התלמוד. אחרי מות אביי הלכו תלמידיו ללמוד אצל רבא, במחוזא.

הדור החמישי

בדור החמישי, במחצית השנייה של המאה הרביעית, מתפצלת ישיבת מחוזא. לאחר מות רבא הלכו חלק מתלמידיו עם רב פפא לנרש, עיר ליד סורא. שם יסד ישיבה, ועמו חברו רב הונא בריה דרב יהושע, ששימש כראש כלה. חלק אחר של התלמידים עבר עם רב נחמן בר יצחק לפומבדיתא, שחזרה ועלתה לגדולה.

אמוראי גליל

הדור השישי

בדור השישי, בתחילת המאה החמישית, מופיעה דמות גדולה היוצרת מרכז אחד ללימוד התורה: רב אשי. נולד בשנת מותו של רבא, והיה תלמידו של רב כהנא. רב אשי חזר והקים את ישיבת מתא מחסיא, הסמוכה לעיר סורא – ישיבה שנעזבה מימי רב חסדא, בדור השלישי. רב אשי היה עשיר מופלג, מקורב לשלטון הפרסי, והוכר כגדול החכמים בדורו. רב אשי היה ראש ישיבה קרוב לשישים שנה.

חברו של רב אשי הוא רבינא, שסייע בידו בעריכת התלמוד הבבלי. בנעוריו למד אצל רבא. כשייסד רב אשי את ישיבתו במתא מחסיא נאספו בה חכמים רבים שסידרו בהדרכתו את התלמוד. ביניהם התבלט רבינא, שהיה תלמיד חבר לרב אשי, ובמקומות רבים בתלמוד נמצאות מחלוקות של חכמים אלה.

התקופה

בבל נשלטה בתקופת האמוראים על ידי שלטון פרסי מבית ססאן (651–222). ברוב התקופה הססאנית נהנו היהודים מאוטונומיה רחבה. ליהודים הייתה מערכת שיפוט עצמי והנהגה פנימית על פי חוקי היהודים ועל ידי מנהיגים המקובלים על העם. ההנהגה המדינית הייתה בידי ה"ריש גלותא" (ראש הגולה), שהיה מצאצאי בית דוד. "ראשי הגולה" הכירו לרוב בסמכותם של האמוראים, והיו גם ראשי גולה שלמדו אצל גדולי האמוראים, ואף היו בהם תלמידי חכמים. השלטון הנכרי והמצב הכלכלי בבבל היו נוחים ליהודים יותר מבא"י, עד שלקראת סוף תקופת האמוראים, הפכה בבל למרכז התורני לרוב יהודי העולם.

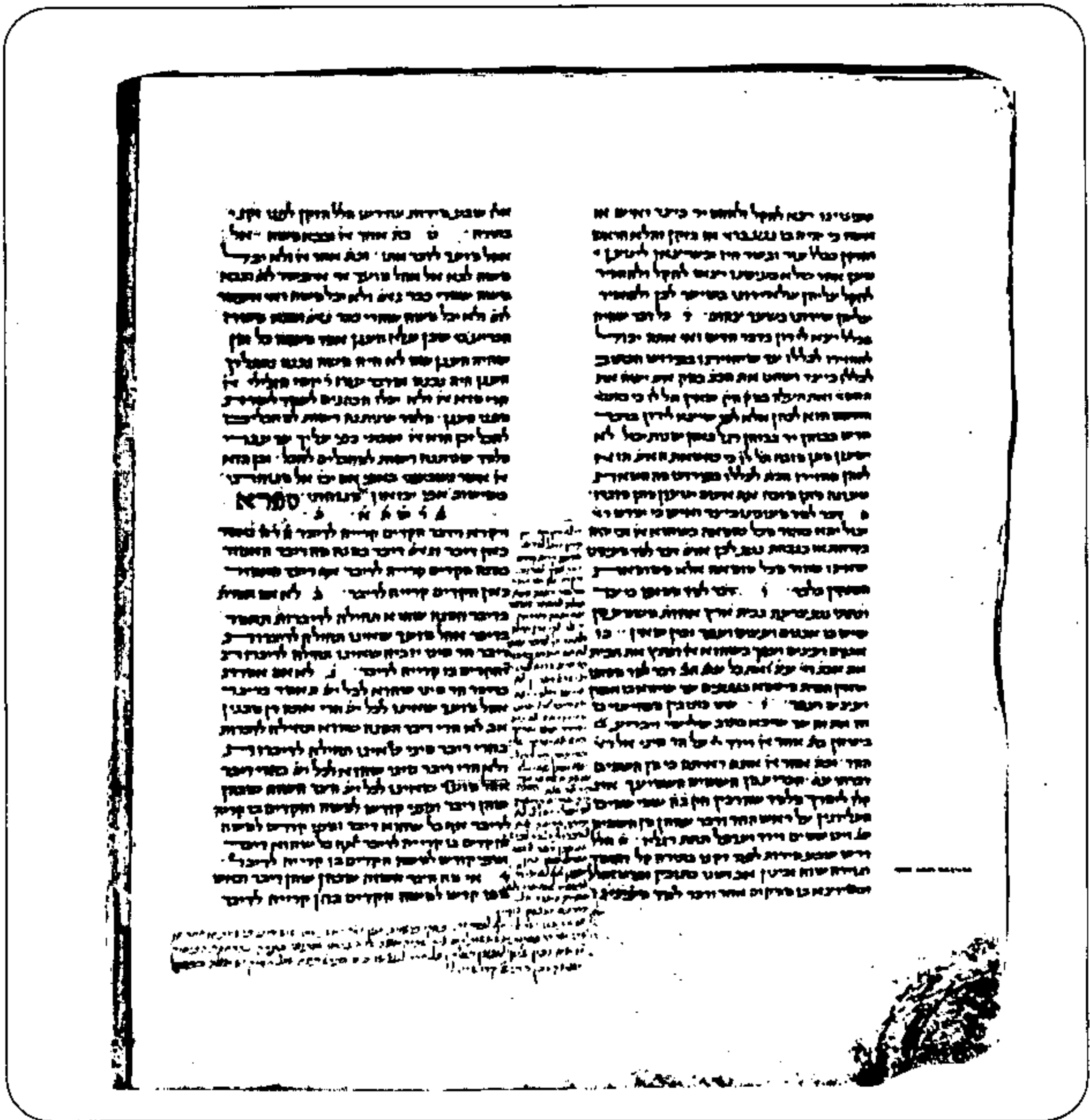
ההבדל בין מצב היישוב בארץ ישראל למצבו בבבל משתקף גם בהבדל שבין התלמוד הבבלי לתלמוד הירושלמי. התלמוד הבבלי נערך עריכה מדוקדקת בתנאים נוחים, ואילו התלמוד הירושלמי עריכתו חטופה והסדר שבו אינו ברור.

סבוראים

"סבוראים" הוא כינוי לחכמי בבל שפעלו אחרי חתימת התלמוד הבבלי (בשנת 500 לספירה הנוצרית). קיימת מחלוקת מה אורכה של תקופה זו: לדעתם של בעל "סדר תנאים ואמוראים" ורב שרירא גאון, תקופת הסבוראים הייתה קצרה, ונסתיימה בשנת 540 לספירה, עם מותם של רב עינא ראש ישיבת סורא, ורב סימונא ראש ישיבת פומבדיתא. לעומת זאת סובר ר' אברהם אבן דאוד, בעל ספר הקבלה, שתקופה זו נמשכה עד לאחר אמצע המאה השביעית, עם פטירתו של רב ששנא, ראש ישיבת סורא. על פועלם של הסבוראים כותב רב שרירא גאון באיגרתו: "אף שהוראה לא הייתה (שהרי "רבינא ורב אשי סוף הוראה"), היו פירושים וסברות קרובים להוראה, ונקראו רבותינו אלו רבנן סבוראי. וכל מה שהיה תלוי ועומד, פירשוהו". ואמנם, לא יצירה

וחדוש אפיינו את פעולתם של הסבוראים, אלא באור והשלמה לדברי האמוראים. רב שרירא גאון מציין שכמה מפירושיהם, הכרעותיהם ודברי המשא ומתן שלהן אף נכנסו לגוף התלמוד. לדוגמה קידושין, ב.ג.: הראשונים ציינו קטעים נוספים שיש לראות בהם את מעשי ידיהם של הסבוראים.

תחום נוסף המיוחס לסבוראים הוא השלמות שונות בעריכתו ובסידורו של התלמוד, כגון כללי פסיקה והוספת מונחים תלמודיים כ"הלכתא", "מסתברא", "פשיטא" ועוד. בידינו נשארו רק מעט משמותיהם של הסבוראים, מאחר שדבריהם הובאו בגמרא לרוב ללא ציון שם.

ספרא, כתב יד ותיקן 31, קטע מברייתא דרבי ישמעאל

היצירה בתקופת התנאים

התנאים לדורותיהם אספו את המסורות ההלכתיות והאגדיות של הדורות שקדמו להם, הוסיפו את פירושיהם ואת חידושיהם, וריכזו את החומר ההלכתי הרב בשתי צורות ספרותיות עיקריות:

א. **מדרש:** בספרות המדרשית ההלכה או האגדה שלובות ושזורות בפסוקי התורה. מקור הלימוד הוא הפסוק, וההלכה נלמדת מתוך עיון בפסוק או על ידי שימוש במידות שהתורה נדרשת בהן. הספרים העיקריים של ספרות זו הם מדרשי ההלכה: מכילתא (לשמות) ספרא (לויקרא) וספרי (לבמדבר ולדברים).

ב. **משנה:** במשניות ההלכות או האגדות עומדות בפני עצמן, ואינן משולבות וקשורות עם הפסוק שבתורה. המשניות הרבות סודרו על ידי חכמים בקבצים שונים על פי נושאים. הקבצים נקראו על שם מסדריהם: משנת רבי חייא, משנת רב אושעיה והמשנה שלנו – משנת רבי.

המדרש

הסופרים פירשו את התורה, ויחד עם לימודה פירשו את כל הלכותיה ודיניה. הם קראו בתורה "והיה לאות על ידך" ופירשו: אלו תפילין של יד, "ולטוטפות בין עיניך" – אלו תפילין של ראש. "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר" – זה אתרוג. בדרך זו, דרך המדרש, לימדו הסופרים את התורה, ובדרך זו מסרו לתלמידיהם את הקבלות ואת ההלכות המסורות בידם ביחד עם התורה הכתובה.

שני בתי מדרש היו, שלימוד מדרש ההלכה תפס בהם מקום חשוב: בית מדרשו של רבי ישמעאל ובית מדרשו של רבי עקיבא. על ההבדלים בדרכי הדרש ביניהם ראה בפרק "מידות שהתורה נדרשת בהן".

מדרשי הלכה שלמים המצויים בידינו הם: מכילתא דרבי ישמעאל ומכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, שניהם לספר שמות; ספרא ("תורת כוהנים") לספר ויקרא; ספרי לספר במדבר ודברים. יש שניסו למיין את המדרשים לשתי קבוצות: לבית מדרשו של רבי ישמעאל מיוחסים: מכילתא דרבי ישמעאל וספרי במדבר. לבית מדרשו של רבי עקיבא מיוחסים: מכילתא דרשב"י, ספרא וספרי דברים (מ"ראה" ואילך).

פרשני מקרא רבים, ובהם המלבי"ם בביאורו לתורה, עוסקים בהסבר הקשר בין מדרשי ההלכה ובין הכתוב בתורה.

בנוסף למדרשי הלכה אלה מצויים בידינו קטעי מדרשים, כמו: ספרי זוטא, מכילתא דמילואים בתורת כוהנים (צו-שמיני) ומכילתא דעריות (אחרי מות-קדושים).

וַיֹּאמֶר

שנאמר כי כתר י' כציון ואומר זאת בנחת עדי עד . עד שלא נבדל אהרן היו כל ישראל כשרים לכהונה כשנבדל אהרן יצאו כל ישראל שנאמר ברית מלח עולם היא לפני י' . ואומר והיתה לו ולזרעו אחיו . עד שלא נבחר דוד היו כל ישראל כשרין למלכות . משנבחר דוד יצאו כל ישראל שנאמר הלא לכם לדעת כי י' אלהי ישראל נתן את הממלכה לדוד וגו' . אם תאמר דן אני מן הנביאים שנבדל עמהם כהנהגה לארץ . אף על פי שנבדל עמהם כהנהגה לארץ . לא נבדל עמהם לא בזכות אבות שנ' כה אמר י' קול ברמה נשמע וגו' כה אמר י' מנעי קולך מבכי ועיניך מדרמעה ויש תקוה לאחריך נאם י' וגומר . ואעפ"י שנבדל עמהם כהנהגה לארץ ובזכות אבות לא במקור טהור של מים שנ' ואני הייתי על אוכלי . ואני הייתי על יד הנהר הגדול הוא חזקל ואומר היה היה דבר י' וגו' . ויאמר נבדל עמו בארץ ונבדל עמו כהנהגה לארץ שנ' היה היה דבר י' היה שנבדל עמו בארץ היה שנבדל עמו כהנהגה לארץ . לעורר כן צדוק אומר הרי הוא אומ' קום צא אל הבקעה . מניד שהבקעה כשרה . תדע שאין השכינה נגלית בהנהגה לארץ שנ' קום ונתן לברוך תרטישה וגו' . וכי מלפני י' הוא בורח . והלא כבר נאמר אבא אלך ברוחך תו' אם אסק שמים שם אתה וגו' אטע כנפי שחר נש' שם יודך תנחגי וגו' עיני י' המה משוטטו בכל הארץ . בכל מקום עיני י' צופות רעים וטובים . אם יאחרו בשאול . אם יבאו בראש הכרמל . אם ילכו בשבי . אין חשך ואין צלמות . אלא אמר יונה אלך בהנהגה לארץ במקום שאין השכינה שוררת ונגלית שהגויים קרובים לתשובה הן שלא לחייב את ישראל . משל לעבד כהן שנבדל מרבו אבד אלך לבית הקברות מקום שאין רבי יכול לבא אחריו . אמר לך ובריש לי כיהא כד . כך אמר יונה אלך לי בהנהגה לארץ במקום שאין השכינה נגלית שהגויים קרובים לתשובה הן שלא לחייב את ישראל . אבד לי חקבה יש לי טלחין כיהא כד שנאמר וי' הטיל רוח גדולה אל היס' נמצאת אתה אומר שלשה נביאים הם אחד תבע כבוד האב וכבוד הבן . ואחד תבע כבוד האב ולא כבוד הבן . ואחד תבע כבוד הבן ולא כבוד האב . ואב וכבוד הבן שנאמר נחמו פסענו וכרינו לכך נכפלה נבואתו שנאמר ועוד יוסיף עליהם דברים אליהו תבע כבוד האב ולא כבוד הבן שנ' קנא קנאתי ליי' צבאות וגו' ומה נאמר ויאמר לך שוב לדוכך

י' אל משה ואל אהרן בארץ מצרים לאמר .
שומע אני שהיה הדבר לאהרן ולמשה .
 כשהוא אומר ויהי כיום דבר י' אל משה למטה היה הדבר ולא לאהרן .
 אך מה תלמוד לומר אל משה ואל אהרן . אלא כלכד שכחם שהיה משה כלל לדברות . כך היה אהרן כלל לדברות . ובפני מה לא היה מדבר עמו בפני כבודו של משה . נמצא במעט אהרן בכל הדברות שכתורה חרץ משלטה מקובות בפני שאפשר . דא אל משה ואל אהרן לכה נאמר . לפי שהוא אומ' ויאמר י' אל משה ראה נתתיך אלהים לפרעה . אין לי אלא משה דיין לפרעה . אהרן מניין תלמוד לומר אל משה ולא אהרן הקיש אהרן למשה בה משה היה דיין לפרעה . אף אהרן היה דיין לפרעה . מה משה היה אומר דבריו ולא ירא . אף אהרן אומר דבריו ולא ירא . דא אל משה ואל אהרן . שומע אני כל הקודם בבקרא הוא קודם במעט . כשהוא אומר הוא אהרן ומשה מניד ששניהם שקולין זה כזה . כיהא כזה אתה אומר בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ . שובע אני כל הקודם בבקרא קודם במעשה . כשהוא אומר כיום עשות י' אלהים ארץ ושמים מניד ששניהם שקולין כאחד זה כזה . כיהא כדבר אתה אומר אנכי האל אלהי אביך . אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב . שומע אני כל הקודם כדבר הוא חשוב מחברו כשהוא אומר וזכרתי את בריתי יעקב ואף בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם מניד ששניהם שקולין כאחד . כיהא כדבר אתה אומר כבד את אביך ואת אמך . כשהוא אומר איש אמו ואביו תיראו מניד ששניהם שקולין זה כזה . בארץ מצר' הוצ' לדרך או אינו אלא תוך הכרך . כשהוא אומר ויאמר אליו משה כהאני את העיר והלא דברים קו' ומה תפלה הקלה לא התפלל אלא חרץ לעיר . דבר תבור לא כל סכן . ומנין ברית לא נבדל עמו תוך הכרך . מפני שהיתה מלאה שיקח' תגילגלי' ועד שלא נבחרה ארץ ישראל היו כל הארצות כשרות לדברות . משנבחרה ארץ ישראל יצאו כל הארצות . עד שלא נבחרה ירושלים היתה כל ארץ ישראל כשרה למזבחות משנבחרה ירושלים יצאת ארץ ישראל שנ' השבר לך פת תעלה עולותיך כי אם במקום אשר יבחר . עד שלא נבחר בית עולמים הותרה ירושלים ראויה לשכינה משנבחר בית עולמים . יצאת ירושלים

המשנה

דרך הלימוד השנייה היא המשנה. בלימוד זה אין ההלכה קשורה לפסוק, אלא מאורגנת סביב נושא קבוע שהמשנה עוסקת בכל פרטיו. הסיבה ללימוד בדרך זו הייתה בעיקר מפני ריבוי ההלכות הקשורות לתורה בקשר רופף. נתרבו הלכות שאינן נובעות במישרין מן הכתוב, והן הוסמכו לפסוק העוסק באותו נושא. כך נתפתחה הלכה שאינה תלויה כלל בכתוב, והיא המשנה. טעם נוסף לאופן לימוד זה הוא שיש דינים המפוזרים במקומות שונים בתורה. דיני שבת, לדוגמה, הוזכרו בתורה בעשרה מקומות. אילו היינו לומדים את דיני שבת מן התורה, היה הלימוד מקוטע וקשה. מה גם שחלק גדול מדיני שבת אינם מדאורייתא, ואינם נקשרים אף לאחד מפסוקי התורה. (דיני מוקצה, איסור טלטול בחצר, עירוב חצרות – כל אלה הנם דינים דרבנן.)

דרך הלימוד של המשנה הפכה להיות דרך הלימוד הראשית. עם זאת לא התבטלה כליל דרך המדרש. המדרש ליווה את המשנה בדרכה, כמו שהתלמוד ליווה את המשנה. דוגמה להבדל בדרך הלימוד בין המשנה למדרש ניתן לראות על ידי השוואת מדרש ומשנה העוסקים באותו נושא:

מדרש: ספרי כי תצא כב, י פסקא רלא

"לא תחרוש בשור וחמור יחדו". 'שור וחמור' – אין לי אלא שור וחמור. מנין לעשות שאר בהמה וחיה ועוף כיוצא בשור וחמור? תלמוד לומר: 'לא תחרוש' – מכל מקום. אם כן, למה נאמר בשור וחמור? בשור וחמור אי אתה חורש, אבל אתה חורש באדם וחמור.

משנה: כלאים ח:ב ו

בהמה עם בהמה וחיה עם בהמה, בהמה עם חיה וחיה עם בהמה... אסורין לחרוש למשוך ולהנהיג.
ואדם מותר עם כולם למשוך ולחרוש ולהנהיג.

משניות קדומות

בתחילה היה עיקר הלימוד בעל פה: "דברים שבכתב אי אתה רשאי לאמרם בעל פה, ודברים שבעל פה אי אתה רשאי לכתבם".

קבצים של משניות שנערכו על ידי חכמים נלמדו בעל פה. היו אנשים מיוחדים שתפקידם היה ללמוד בעל פה קובצי משניות. אנשים אלה נקראו "תנאים". (למושג "תנאים" יש משמעות נוספת: חכמים שפעלו בתקופת התנאים). כאשר למדו בישיבה את אחד הקבצים, היה ה"תנא" מרצה את המשניות לפני הלומדים, ולאחר מכן היה דיון. התנא היה מעין "ספר חי".

מאמתי קורין את שמע בעתה
 מיאנה שחכה נים נכנסים לאכל
 מתו ומתק על סוף האשמורת
 הראשונה ובר אליעזר וחב אום
 עבדות רבן גמליאל אום עד
 שיעלה עמוד השחר ב
 מעשה שבא בניו מבית המשה
 אמרו לו לא קדינו את שמע אמר
 להם אם לא עלה עמוד השחר
 מתוך אתם לקרות ג
 ולא זו בלבד אלא כל שאמרו חכמי
 עד חסות ממתק עד שיעלה
 עמוד השחר ד הקטר
 תלבים ואברים ואכילת פסחוס
 ממתק עד שיעלה עמוד השחר
 ה כל המאכלים ליום אחד
 ממתק עד שיעלה עמוד השחר
 ו אם כן אמה אמר חכמי עד
 חסות אלא להרחיק את האדם
 מן העבודה ו מאמתי קורין
 את שמע בשחרים משוכחין בין
 תלות לבן ו אלע אום בין תלות
 לקרות עד הניו הקמה ו החושע.

אום עד שלש טעות שכן קורין בני
 מלכין לעמוד בשלוש טעות הקדא
 מכן תיך לא הפסיד באדם שהוא
 קודם במידה ה בית שמי אום
 בערב יטו וקרו ובקדו ועמדו טג
 בשכב ובקומך בית הלל אום ל אום
 קורין כדכון שת ובלכתך ברחן אם
 כן למה טמד בשכב ובקומך אלא
 בשעה שדרך שבני אדם שזכרם
 ובשעה שדרך שבני אדם עומדין
 ט אמר טדפון אם היית באחד
 והטיות לקרות כדברי בית שמי ו
 וסכסמי בעלמי מטבי הלסטים אמרו
 לו כדרי הייתם לחוב בעמך שיעשה
 על דעת בית הלל ז בשעה
 מדרך שתיים לפניה ואחת לאחריה
 ובערב מדרך שתיים לפניה ושתיים לאחרין
 אחת אחריה ואחת קצרה סתם סתם
 לה ארץ אינו רשוי לקצר לקצר אינו
 רשוי להאריך לחטט אינו רשוי שלא
 לחטט שלא לחטט אינו רשוי לחטט
 טג מוכיחין ותיאאל ותיאאל מוכיחין
 בלילות אמר אלעזר בן עזריה הרי אנו

צילום כתב יד קופמן של משנה ברכות פרק א

השווה את חלוקת המשניות שבמשנה זו לחלוקה שבמשניות המודפסות, ותראה כי
 בכתב היד יש חלוקה אחרת מזו שלפנינו. שים לב לצורה בו מחק הסופר טעות: במשנה
 י"א של כתב היד, בשורה שלפני האחרונה בדף המצולם. השווה את נוסח כתב היד
 לנוסח המשנה שבדפוסים, ותגלה הבדלים מעניינים.

במקביל ללימוד זה יצרו בתי מדרש שונים קובצי משניות, והם נקראו על שם החכם שערך אותם, כמו משנת בר קפרא, משנת רבי עקיבא, משנת רבי מאיר, משנת רבי אושעיה. קבצים אלה לא הגיעו לידינו.

על שיטת רבי עקיבא בריכוז ההלכות ובסידורן במשנה מספר רבי יהודה הנשיא עצמו: "היה רבי יהודה הנשיא מונה שבחן של חכמים... לרבי עקיבא קרא לו אוצר בלום. למה רבי עקיבא דומה? לפועל שנטל קופתו ויצא לחוץ. מצא חיטים מניח בה. מצא שעורים, מניח בה. כוסמין, מניח בה. פולים, מניח בה. עדשים, מניח בה. כיוון שנכנס לביתו, מברר חיטים בפני עצמם, שעורים בפני עצמם, כוסמין בפני עצמם, פולים בפני עצמם, עדשים בפני עצמם. כך עשה רבי עקיבא, ועשה כל התורה כולה טבעות טבעות" (אבות דרבי נתן פרק יח).

משנת רבי עקיבא מוזכרת בסנהדרין כז:ב "זו משנת רבי עקיבא, אבל משנה ראשונה...". בדורות שאחריו הפכה משנת רבי עקיבא לבסיס של קבצי משניות רבים. רבי יוחנן אומר "סתם מתניתין רבי מאיר, סתם תוספתא רבי נחמיה, סתם ספרא רבי יהודה, סתם ספרי רבי שמעון, וכלהו אליבא דרבי עקיבא" (סנהדרין פו.). על פעולותיו של רבי עקיבא בקביעת ההלכה ובהכרעת מחלוקת, מספרים תלמידיו במקומות שונים, כגון: מעשר שני ה:ח; תוספתא פסחים א:ז; זבים א:ה.

משנת רבי

הקובץ שפשט והתקבל בכל ישראל היה ה"משנה" שנערכה על ידי רבי יהודה הנשיא בשנת 200 לספירה. רבי יהודה הנשיא, שנקרא גם "רבי" סתם, אימץ חלק מן המשניות הקדומות, ובעיקר את משנת ר' מאיר, שאת יסודותיה הניח ר' עקיבא. הלכות קדומות רבות הוכנסו למשנה כפי שהן או בתוספת הסברים.

במשנה משוקעות משניות קדומות, אשר נוסחו והוסדרו בעיקרן בימי הבית, כנראה קרוב לחורבנו. והנה דוגמאות אחדות: פקידי המקדש מוזכרים בשמותיהם (שקלים ה), המלך אגריפס מוזכר בהבאת הביכורים (ביכורים ג:ד) ובקריאת התורה בהקהל (סוטה ז:ח). כמו כן יש במשנה חומר רב הקשור לבית המקדש ולעבודתו, אשר יש להניח כי עיקרו נוסח בימי הבית.

רבי ערך את המשניות מחדש, וסידר אותן בשישה חלקים ("סדרים"), לפי נושאים. ברוב המקרים הביא רבי את הניסוח הכללי, המתאים לתפיסת הרוב. במקרים אחרים הוא הביא שיטות נוספות, גם אם אין הלכה כמותן. כאשר קובע רבי הלכה כשיטה כלשהי, הוא מביא אותה בניסוח סתמי, בלא שם אומרה, ובצדה הוא מביא את הדעות החולקות עליה. מרובה במשנה החומר העוסק בדעותיהם של חכמי המשנה בדור שלפני רבי, ובדורו של רבי עצמו. לעתים כולל רבי את דעתו במשנה כדעת יחיד, ומולה הוא מציב את דעת הרוב, שהלכה כמותו.

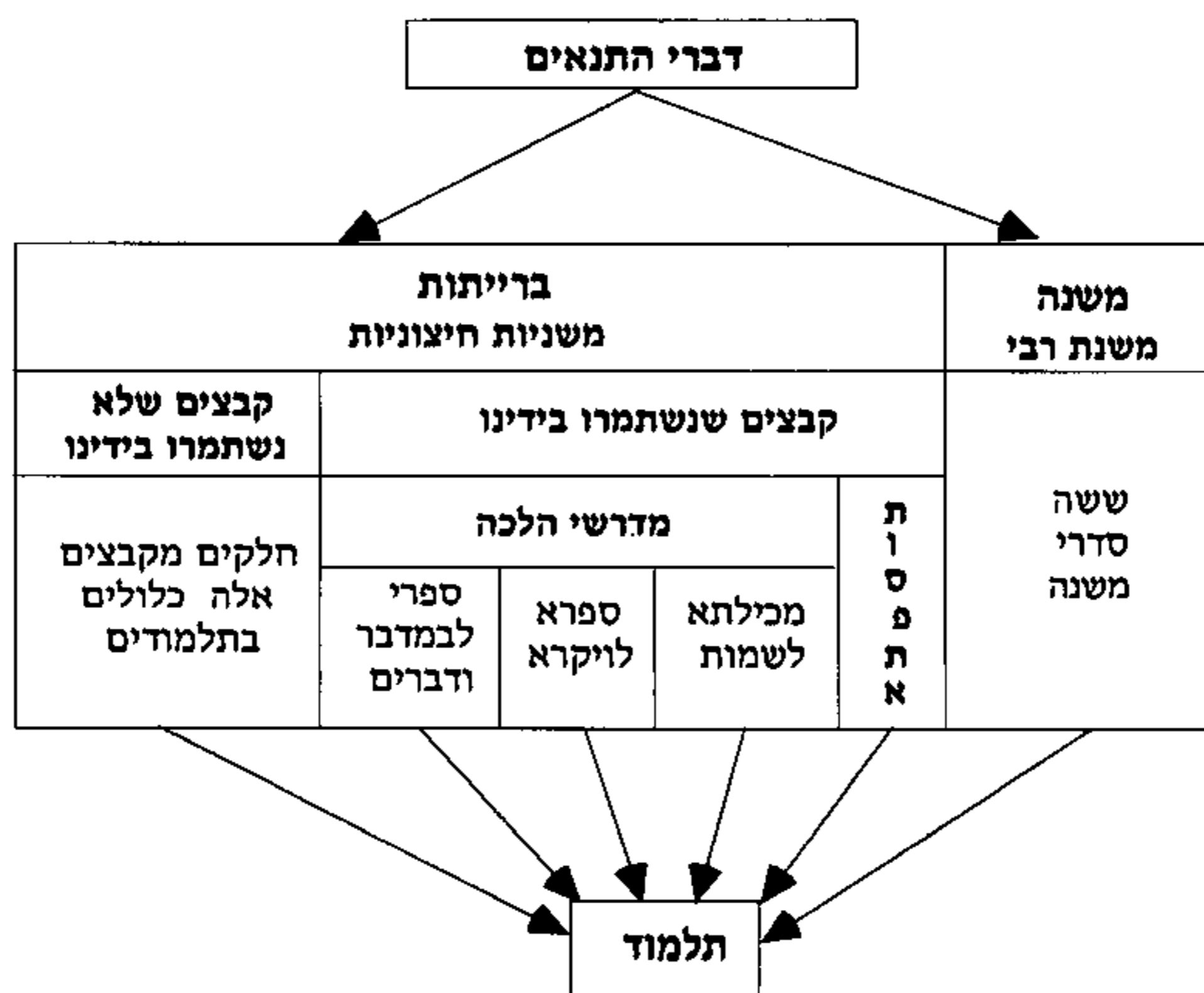
המשנה ערוכה, כאמור, לפי נושאים. אך לא תמיד הנושא אחד הוא: לפעמים הקשר

בין המשניות הוא קשר חיצוני. למשל: במסכת מגילה (פרק א) מצויה רשימה ארוכה של הלכות שהמשותף להן הוא הפתיחה "אין בין" וכולן עוסקות בהבדלים: בין אדר ראשון לשני, בין יום טוב לשבת, בין שילה לירושלים ועוד. לעתים החוט המקשר הוא פסקיו של חכם אחד (כתובות פרק יג, אדמון וחנן).

משנת רבי התקבלה על ידי כל חכמי א"י ובבל כספר יסודי המחייב את כל ישראל. מחתימת המשנה ואילך נמנעו מלחלוק על דבריה, ועיקר הלימוד היה פרשנות המשנה. המשנה הפכה להיות ספר מקור, שני בקדושתו למקרא.

תוספתא וברייתא

רבי יהודה הנשיא כלל במשנה מדרשים רבים שהיו לפניו ואת המסורות של לימוד התורה שבעל פה שקיבל מרבותיו. לא כל החומר שהיה לפני רבי נכלל בששת סדרי המשנה. המשניות שלא הוכנסו למשנת רבי, ונשארו מחוץ לה, נקראות "ברייתות" (=משניות חיצוניות). חלק ממשניות אלה נשתמר בתוך סוגיות התלמוד, וחלקן נשתמרו בקבצים כמו ה"תוספתא" ומדרשי ההלכה (מכילתא, ספרא וספרי).

התוספתא משלימה את המשנה ומבארת אותה, או מביאה מאמר מן המשנה בתוספת מלים לביאור. יש מקרים שהתוספתא מביאה משנת תנא אחר במקום המשנה

הסתמית שבמשנתנו. התוספתא מסודרת כסדר המשנה, מחולקת כמוה למסכתות הערוכות לפי נושאים, אם כי לא תמיד באותה חלוקה או באותו סדר. השוואת המשנה הראשונה של מסכת ברכות לתוספתא תדגים חלק מן ההבדלים שבין מקורות אלה:

תוספתא	משנה
מאימתי קורין את שמע בערבית? משעה שבני אדם נכנסים לאכול פיתן בערבי שבתות. דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: משעה שהכהנים זכאים לאכול בתרומתן. סימן לדבר: צאת הכוכבים. ואע"פ שאין ראייה לדבר, זכר לדבר: וחצים מחזיקים ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים.	מאימתי קורין את שמע בערבית? משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן

אין פוסקים הלכה ממדרשי התנאים

אין למדים הלכה מן התוספתות והברייתות ותלמוד של תנאים. וגאונים נשאלו אם לסמוך על התוספתא, והשיבו שהתוספתא וספרי התנאים כתורת כוהנים ומכילתא וספרי, אינו דבר קצוב ומסוים, יש מהם הלכה ויש שאינם הלכה. כיצד? כל ברייתא שאין חולקים עליה בתלמוד, הלכה כמותה. וכל שכן כשיש לה סיוע מן התלמוד. וכל ברייתא שחולקים עליה בתלמוד – אין הלכה כמותה. ולפיכך אין לעמוד על ברייתא ותוספתא וספרא וספרי, כי אם על פי אמוראים שבתלמוד. וכן יש שכתבו שהתוספתא, והיא שיור המשנה, כשתבוא בעקבי המשנה, היא הלכה מקוימת. והברייתא, והם כל הספרים שהעתיקו הקדמונים אחר המשנה, כמו משנת רבי חייא ומשנת רבי אושעיה ומשנת רבי אליעזר בן יעקב ומכילתא דרבי ישמעאל ואותיות דרבי עקיבא ותורת כוהנים וספרי וכיוצא בהם – מה שלא נחלקו עליו מכל הדברים האלה היא הלכה מקוימת, ומה שנחלקו עליו הלך אחר פסק הלכה. (אנציקלופדיה תלמודית, "הלכה")

התהוות המשנה על פי הרמב"ם

לימוד תורה עד רבנו הקדוש

כאשר מת יהושע בן נון, לימד לזקנים מה שקיבל מן הפירוש ומה שהוציאו בזמנו מן הדינים ולא נפלה עליו מחלוקת; ואשר נפלה בו מחלוקת – פסקו בו הדין על פי רוב הזקנים. ועליהם אמר הכתוב: "וכל ימי הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע" (יהושע כד:לא).

ואחרי כן לימדו הזקנים ההם מה שקיבלו מפי יהושע, את הנביאים עליהם השלום, והנביאים לימדו זה לזה, ואין זמן שלא הייתה בו התבוננות וחידוש עניינים. והיו חכמי

כל דור משימים דברי הקודמים עיקר, והיו לומדים מהם ומחדשים עניינים; והעיקרים המקובלים לא נחלקו בהם. עד הגיע הזמן לאנשי כנסת הגדולה והם: חגי, זכריה ומלאכי, ודניאל וחנניה מישאל ועזריה, ועזרא הסופר ונחמיה בן חכליה, ומרדכי וזרובבל בן שאלתיאל, ונלוו לאלה הנביאים השלמת מאה ועשרים זקן, מן החרש והמסגר ודומיהם; והתבוננו גם הם כאשר עשו הקודמים להם, וגזרו גזרות והתקינו תקנות. והאחרון מן החבורה הטהורה היא – הוא ראשון החכמים הנזכרים במשנה, והוא: שמעון הצדיק. והיה כוהן גדול בדור ההוא.

הלימוד בעל פה

ומימות משה רבנו עד רבנו הקדוש, עליו השלום, לא חיברו חיבור שמלמדין אותו ברבים בתורה שבע"פ. אלא שבכל דור ודור, ראש בית דין, או נביא שהיה באותו הדור, כותב לעצמו זיכרון השמועות ששמע מרבותיו, והוא מלמד על פה. וכן כל אחד ואחד כותב לעצמו כפי כוחו מביאור התורה ומהלכותיה כמו ששמע, ומדברים שנתחדשו בכל דור במידה מי"ג מידות, והסכימו עליהם בית דין הגדול.

רבנו הקדוש

וכאשר הגיע הזמן אחריהם אל רבנו הקדוש, עליו השלום, והיה יחיד בדורו ואחד בזמנו; איש שנמצאו בו כל החמודות והמידות הטובות, עד שזכה בהן אצל אנשי דורו לקרותו: "רבנו הקדוש". ושמו יהודה, והיה בחכמה ובמעלה בתכלית, כמו שאמרו: "מימות משה ועד רבי לא ראינו תורה וגדולה במקום אחד". והיה בתכלית החסידות והענווה והרחקת התענוגים, כמו שאמרו גם כן: "משמת רבי, בטלה ענווה ויראת חטא". והיה צח לשון ומופלג מכל אדם בלשון הקודש, עד שהחכמים ע"ה היו לומדים פירוש מה שנשתבש עליהם בלשון המקרא, מדברי עבדיו ומשרתיו, וזה מפורסם בתלמוד. והיה לו מן העושר וההון ורוחב היכולת, כמו שנאמר בו: אהורירה דרבי הוה עתיר מן שבור מלכה (=שומר האורות של רבי היה עשיר יותר מהמלך שבור).

וכן הרחיב הוא על אנשי חכמה ומבקשיה, והרביץ תורה בישראל, ואסף ההלכות ודברי החכמים והמחלוקות המקובלות מימות משה רבנו עד ימיו. והיה הוא בעצמו מן המקובלים: שהוא קיבל משמעון אביו; ושמעון – מגמליאל אביו; והוא משמעון אביו; והוא – מגמליאל הזקן; והוא – משמעון; והוא – מהלל; והוא משמעיה ואבטליון רבותיו; והם – מיהודה בן טבאי ושמעון בן שטח; והם – מיהושע בן פרחיה ונתאי הארבלי; והם – מיוסי בן יועזר איש צרדה ויוסי בן יוחנן; והם – מאנטיגנוס איש שכו; והוא – משמעון הצדיק; והוא – מעזרא, שהיה משיירי אנשי כנסת הגדולה; ועזרא – מברוך בן נריה רבו; וברוך – מירמיהו. וכן קיבל ירמיה בלי ספק מאשר קדמוהו מן הנביאים, נביא מפי נביא, עד הזקנים המקבלים מפי יהושע בן נון, והוא – מפי משה.

למה סידר רבי את המשנה?

ולמה עשה רבנו הקדוש כך, ולא הניח הדבר כמות שהיה? לפי שראה שהתלמידים מתמעטים והולכים, והצרות מתחדשות ובאות, ומלכות רומי פושטת בעולם ומתגברת, וישראל מתגלגלין והולכין לקצוות – חיבר חיבור להיות ביד כולם, כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח. (רמב"ם, מתוך הקדמות למשנה תורה ולפרוש המשנה)

אין פוסקים הלכה מן המשנה

אין למדים הלכה מפי משנה. ואמרו: המורים הלכה מתוך משנתם, מבלי עולם הם, שכיוון שאין יודעים טעמי המשנה, פעמים גורמים שמדמים לה דבר שאינו דומה. ועוד: שיש משניות הרבה שאמרו שלדעת יחיד הן, ואין הלכה כמותן. ועוד: שאינם יודעים במחלוקת תנאים הראשונים הלכה כדברי מי, ומורים הוראות טעות. ואפילו במקום שנאמר במשנה הלכה כפלוני, אין לסמוך על פסק המשנה, אם לא שפוסקים בגמרא כן. (אנציקלופדיה תלמודית, "הלכה")

**עֲשֵׂה מִי יוֹדֵעַ שֵׁשָׁה
 אֲנִי יוֹדֵעַ •
 עֲשֵׂה סִדְרֵי מִשְׁנָה
 חֲמִישֶׁה הוֹמְשֵׁת הַתּוֹרָה
 אַרְבַּע אֲמָתוֹת •
 שְׁלֹשָׁה אַבּוֹת־שָׁנֵי**

ציור מתוך הגדת אלטונה, גרמניה 1738

שישה סדרי משנה ותוכנם

סדר זרעים	– המצוות בצמח הארץ
ברכות	– קריאת שמע ותפילה, ברכות וסעודה
פאה	– פאה, לקט ושכחה, פרט ועוללות, צדקה
דמאי	– תבואת עם הארץ
כלאיים	– כלאי זרעים, כלאי הכרם, כלאי בהמה וכלאי בגדים
שביעית	– מלאכות האסורות בשביעית, פירות שביעית, שמיטת כספים
תרומות	– הפרשת תרומה, ספק תרומה
מעשרות	– מעשר ראשון, חיובו
מעשר שני	– קדושתו, אכילתו ופדיונו. כרם רבעי
חלה	– החייבים, שיעור חלה
ערלה	– במה נוהג איסורה
ביכורים	– החייבים בהם. השוואת תרומה, ביכורים ומעשר
סדר מועד	– פרקי השנה והמועדים
שבת	– דיני שבת
עירובין	– רשויות ועירובי חצרות ותחומים
פסחים	– ביעור חמץ, קרבן פסח, ליל הסדר
שקלים	– שקילת השקל, תרומת הלשכה
יומא	– עבודת כוהן גדול ביום הכיפורים, עינויי יו"כ
סוכה	– סוכה וארבעה מינים
ביצה	– דיני יום טוב
ראש השנה	– קידוש החודש, שופר וראש השנה
תענית	– בקשת גשמים ותעניות על עצירת גשמים
מגילה	– קריאת המגילה, קדושת בית כנסת, קריאת התורה וההפטרה
מועד קטן	– חול המועד, אבילות
חגיגה	– קרבן חגיגה
סדר נשים	– בין איש ואשתו
יבמות	– ייבום וחליצה, איסורי עריות, עדויות על מות הבעל
כתובות	– שיעור הכתובה, זכויות הבעל והאב, נדוניה, נכסי מילוג, וגביית כתובה
נדרים	– דיני נדרים

נזיר	- נדרי נזירות
סוטה	- דיני סוטה, פרשת המלך, כוהן משוח מלחמה, עגלה ערופה
גטין	- דיני גט
קידושין	- קנייני אשה, קידושין שונים, ייחוסם
סדר נזיקין	- בין אדם לחברו
בבא קמא	- נזקי אדם, שור, בור, שן, אש, תשלומי כפל, חבלות וגזילות
בבא מציעא	- מציאות, פיקדון, אונאה, ריבית, שכירות שמירה ושאילה, שותפויות
בבא בתרא	- שותפות בקרקע, נזקי שכנים, מקח וממכר, ירושה, שטרות
סנהדרין	- בתי הדין, כוהן ומלך, דרכי המשפט, פסקי דין מוות, בן סורר
מכות	- עדות, רוצח בשגגה, מלקות
שבועות	- דיני שבועה
עדויות	- עדויות שהעידו חכמים שונים ביחס לדינים שונים
עבודה זרה	- משא ומתן עם גוי, עבודה זרה ויין נסך
אבות	- ענייני מידות ודרך ארץ
הוריות	- ציבור שחטא על פי הוראת בית דין

סדר קודשים - דיני קרבנות

זבחים	- שחיטת קרבן, מקום שחיטה וכו'
מנחות	- דיני קרבן מנחה
חולין	- שחיטה ובשר בחלב
בכורות	- דין בכור ומומי בכור. בכור אדם, מעשר בהמה
ערכין	- המקדיש ערך עצמו או נכסיו, גאולה
תמורה	- תמורה בקודשים
כריתות	- חייבי כריתות, אשם תלוי
מעילה	- מעילה בהקדש
תמיד	- קרבן התמיד
מידות	- מידות בית המקדש
קנים	- קרבנות עוף שהתערבו באחרים

סדר טהרות - דיני טומאה וטהרה

כלים	- טומאות כלים שונים
אהלות	- טומאות מת באוהל
נגעים	- מראות נגעים בבגדים, באדם ובבתים
פרה	- דין פרה אדומה

טהרות	- טומאת אכלים, ספק טומאה
מקוואות	- מקוואות כשרים ופסולים, החייבים טבילה
נידה	- דין טומאת נידה
מכשירין	- הכשרת פירות וירקות לקבלת טומאה
זבים	- טומאת זיבה באיש ובאישה
טבול יום	- טומאת טמא שטבל וטרם נגמר יומו
ידיים	- נטילת ידיים וטומאת ידיים. הלכות שנאמרו "בו ביום"
עוקצין	- ידות אוכלין, מחשבה והכשר טומאה

הגמרא למשניות השונות

גמרא, בבלי או ירושלמית, למסכתות השונות של המשנה יש לפי פירוט זה:

לסדר זרעים - יש גמרא ירושלמית לכל הסדר, וגמרא בבלי למסכת ברכות בלבד.

לסדר מועד - יש גמרא בבלי וירושלמית לכל הסדר, פרט למסכת שקלים שאין לה גמרא בבלי, אך יש לה גמרא ירושלמית.

לסדר נשים - יש גמרא בבלי וירושלמית.

לסדר נזיקין - יש גמרא בבלי וירושלמית לכל הסדר, פרט למסכת עדויות ואבות, שאין להן לא גמרא בבלי ולא ירושלמית.

לסדר קדשים - יש גמרא בבלי לכל הסדר, פרט למסכת מידות וקנים, ואין גמרא ירושלמית לכל הסדר כולו.

לסדר טהרות - אין גמרא בבלי ואין גמרא ירושלמית לכל הסדר, פרט למסכת נידה שיש עליה גם גמרא בבלי וגם גמרא ירושלמית.

וביתר קיצור:

	זרעים	מועד	נשים	נזיקין	קודשים	טהרות
בבלי	אין	יש	יש	יש	יש	אין
ירושלמי	יש	יש	יש	יש	אין	אין

מסכתות קטנות שנחתמו לאחר חתימת התלמוד:

אבות דרבי נתן, סופרים, שמחות, כלה, דרך ארץ רבה, דרך ארץ זוטא, גרים, כותים, עבדים.

התלמוד הבבלי

תקופת האמוראים וחתימת התלמוד

לאחר חתימת המשנה על ידי רבי יהודה הנשיא נסתיימה תקופת התנאים והחלה תקופת האמוראים. עיקר פעלם של האמוראים היה לפרש את תורתם של התנאים: משנה וברייתות. המשנה נחשבה לספר הלכה מוסמך, ונמנעו מלחלוק עליה. האמוראים פירשו את המשניות, תירצו סתירות בין מקורות תנאיים, הסיקו מן המשניות עקרונות והלכות חדשים, תיקנו תקנות, קבעו מנהגים, קבעו כללי פסיקה, ואף עסקו בתחומי האגדה. תמצית דברי האמוראים מרוכזים בתלמודים: הירושלמי והבבלי.

האמוראים פעלו בשני מרכזים: בארץ ישראל ובבבל. אמוראי ארץ ישראל קיבלו את התואר **רבי**, ואמוראי בבל את התואר **רב**.

נוהגים למנות חמישה דורות של אמוראים בארץ ישראל, ושבעה בבבל. גדול אמוראי א"י היה, כאמור, רבי יוחנן, שפעל בטבריה בדור השני. הוא הניח את יסודות התלמוד הירושלמי, שנסתיים בסוף המאה ה-4. גדולי אמוראי בבל הם רב ושמואל. בואו של רב לבבל חיזק מאוד את לימוד התורה: "מיום שירד רב לבבל עשינו את עצמנו כארץ ישראל לכל דבר". על רב אשי ורבינא הראשון, מאחרוני האמוראים, נאמר בתלמוד הבבלי שהם "סוף הוראה", וייחסו להם את עריכת התלמוד הבבלי בסוף המאה ה-5. אך גם דבריהם של חכמי דורות שאחריהם נכנסו לתלמוד, ודורות אלה הם שסיימו את עריכת התלמוד.

ארץ ישראל ובבל

בארץ ישראל פעלו האמוראים במרכזים שונים בתקופות השונות, ובהם ציפורי, טבריה וקיסריה. בבבל היו המרכזים ישיבות סורא, נהרדעא ופומבדיתא. תורת ארץ ישראל הגיעה לבבל ולהפך, על ידי החכמים שנסעו מארץ ישראל לבבל ומבבל לארץ ישראל, ונקראו "נחותאי" – יורדים.

גורל שני המרכזים היה שונה: בארץ ישראל גברה מלכות הרשעה (רומי וביזנץ), והיא דיכאה את היהודים וביטלה את הנשיאות דורות מעטים אחרי חתימת המשנה. לעומת זאת, המרכז בבבל נשאר מחוץ לגבולות רומי וביזנץ, מרכזי הנצרות. בבבל שלטו הפרסים מבית ססאן, שלטון שהיה נוח ליהודים, ואיפשר שגשוג הישיבות בסורא, בנהרדעא (עד חורבנה), בפומבדיתא ובמקומות אחרים. ההבדל בין מצב היישוב בארץ ישראל ליישוב בבבל משתקף גם בהבדל בין התלמוד הירושלמי לבבלי: התלמוד הבבלי נערך עריכה מדוקדקת בתנאים טובים, ואילו הירושלמי עריכתו חטופה וסדרו לקוי. גאוני בבל הפיצו את התלמוד הבבלי בכל תפוצות ישראל, והוא הפך להיות ספר ההלכה המחייב את כל ישראל.

פעלים של האמוראים

רמב"ם, הקדמה לפירוש משנה

לימוד המשנה

לא חדל דור אחד דור להתבונן במשנה, לחקור בה ולפרש אותה; כל חכם לפי חכמתו ובינתו. ונחלקו בפירוש קצת הלכות ממנה לפי רוב השנים. ואין חבורה מהם שלא חקרה והתבוננה במשנה, וגילתה חידושים והשוותה אותם לעניינים אחרים. עד שהגיע הזמן לרבינא ורב אשי, שהם האחרונים מחכמי התלמוד. והתבודד רב אשי לחבר התלמוד, וראה בעצתו לעשות בדברי כל הבאים אחרי רבנו הקדוש, כמו שעשה רבנו הקדוש בדברי כל הבאים אחרי משה. וכלל כל דברי המדברים ושכל המתבוננים ופירוש המפרשים ודקדוק ההלכות; וקבצם וכבש הכול בחכמתו במה שנתן לו הקדוש ברוך הוא מנפש פשוטה וכבוד החכמה – וחיבר התלמוד.

מה כולל התלמוד

והייתה כוונתו בו ארבעה דברים:

- (1) פירוש המשנה וכל מה שנפל בה מדברים המכילים עניינים רבים: ממחלוקת הפירושים וטענות כל מפרש על חברו וגילוי טענת האמת – וזה ראשית הכוונה שנתכון.
- (2) פסק הדין על דעת האחד משני החולקים שנחלקו בדברי המשנה או בפירושה או בחידושים שנתחדשו בה ושחיברו עליה.
- (3) בחידושי העניינים שהוציאו חכמי כל דור מן המשנה וגילוי העיקר והראיות שהורו בהן וסמכו עליהן התנאים המדברים במשנה, עד שנסדר מדבריהם מה שנסדר; והגזרות והתקנות העשויות מאחרי רבנו הקדוש עד המחבר הזה.
- (4) דרשות שהן ראיות לפי עניין כל פרק שנזדמן להיות בו דרש.

הדרשות

וזה העניין הרביעי, רצוני לומר הדרש הנמצא בתלמוד, אין ראוי לחשוב שמעלתו מעטה ותועלתו חסרה; אבל יש בו תבונה גדולה, מפני שהוא כולל חידות פליאות וחמודות נפלאות. כי הדרשות ההן כשיסתכלו בהן הסתכלות שכלית, יובן בהם מהטוב האמיתי מה שאין למעלה ממנו; ויגלה מהם מן העניינים האלוהיים ואמיתות הדברים מה שהיו אנשי החכמה מעלימים אותו ולא רצו לגלותו, וכל מה שעסקו בו הפילוסופים לדורותיהם. ואם תביט אותו על פשוטו, תראה בו עניינים רחוקים מן השכל שאין למעלה מהם. ועשו דבר זה לעניינים נפלאים מאוד: האחד מהם – ללטש רעיוני התלמידים וללבו לבותם, ועוד: כדי לעזור עיני הכסילים שלא יזהירו לבותם לעולם. ואילו היית מראה

להם זוהר האמיתות יסבו פניהם מהם, כפי חסרון טבעיהם, שנאמר בהם ובדומיהם: "אין מגלין להם את הסוד" – מפני שאין שכלם שלם כדי לקבל האמיתות על בוריין. (רמב"ם, הקדמה למשנה)

פסק הלכה מן התלמוד

אין למדים הלכה אלא מהתלמוד. כלומר: מדברי האמוראים. ואף על פי שהתנאים היו יותר גדולים מהאמורים, פסקי הלכה אנו למדים מהאמוראים, כיוון שידעו סברת הראשונים והכריעו ביניהם ועמדו על עיקרם של דברים. והאמוראים דקדקו בטעמי התנאים והעמידו הלכה על בוריה וסוגיות האמוראים מכריעות יותר מסתמי משניות, שהם אחרונים. ורבינא: ורב אשי הם סוף הוראה, וחתמו התלמוד וקיבלום כל ישראל עליהם, ועליהם כל ישראל סמוכים.

ולכן בהלכות הפסוקות בדברי האמוראים אנו סומכים, כיוון שפסקום וכתבום רבינא ורב אשי. ולא נכתב התלמוד אלא לאחר עיון ודקדוק בכמה דורות ולאחר כמה מהדורות, וכאילו אמרו לנו הלכה למעשה הוא, שהרי לעשות בו מעשה כתבוהו. ואפילו כשלא כתוב מפורש בגמרא בתורת פסק הלכה, אלא שיש להוכיח מסוגיית השמעתתא כן, הרי זו הלכה שסומכים עליה אם הוא תלמיד חכם שהגיע להוראה ונראה לו לפי סוגיית הגמרא שכן הלכה. ואמרו באגדה: "כל ימי עני רעים" – זה בעל משנה שאינו יכול להורות מתוך משנתו; "וטוב לב משתה תמיד" – זה בעל גמרא, שבקי בטעמי המשניות ועיקרם, ויש בידו כוח להורות הלכה למעשה.

ואחרי חתימת התלמוד אין רשות לאדם לחדש דבר מעתה, ואין רשות לגרוע ולהוסיף ולסתור ולבנות, וכל שכן לחלוק על התלמוד. וכל הדברים שבתלמוד בבלי חייבים כל ישראל ללכת בהם, הואיל וכל אותם הדברים שבגמרא הסכימו עליהם כל ישראל, ואותם החכמים שלימדו שהמשפט כך הוא, הם כל חכמי ישראל או רובם, והם ששמעו הקבלה בעיקרי התורה כולה, דור אחר דור, עד משה רבנו ע"ה. ויש מוסיפים, שבשעת חתימת הגמרא קיימו וקיבלו עליהם שדורות האחרונים לא יחלקו עליהם, ולכן לא ניתנה רשות לשום אדם לחלוק עליה. (אנציקלופדיה תלמודית, ערך "הלכה")

מבנה דף התלמוד

הדפסתו

חלקים מן התלמוד הבבלי נדפסו לראשונה בשנת 1482 בספרד ובפורטוגל. רק בשנים 1520–1530, הודפס התלמוד בשלמותו בידי המדפיס הנוצרי דניאל בומבירגי מוונציה. במהדורה זו נקבע תבנית דף התלמוד. "ש"ס ונציה" כלל: חלוקת הגמרא לכל משנה (שלא כמו רוב כתבי היד שבהם מופיעה המשנה לכל פרק בתחילתו), חלוקה לדפים, עימוד, פירוש רש"י ותוספות.

המהדורה הטובה ביותר של התלמוד הבבלי נדפסה בוילנה בידי האלמנה והאחים ראם, בשנים 1880–1886. במהדורה זו נוספו לתבנית פירושים וכלי עזר שונים שהובאו הן בשולי הדף והן בסוף כל מסכת ומסכת. "ש"ס וילנה" הפך למהדורת אם לכל המהדורות שנדפסו מאז, שאינן אלא העתקות ותצלומים שלו.

פירושים

רש"י: הפירוש לתלמוד הוא פירושו של רש"י – רבי שלמה יצחקי (נולד 1040). הפירוש מודפס תמיד בצד הפנימי של הדף. פרטים בפרק "מפרשי התלמוד".

תוספות: מודפסים תמיד בצדו החיצוני של העמוד. יצירה קיבוצית של תלמידיו ותלמידי תלמידיו של רש"י, במאות ה-14–12. פרטים בפרק "מפרשי התלמוד".

רבנו חננאל: במסכתות רבות מופיע פירושו של רבנו חננאל בן חושיאל (מצפון אפריקה, במאה ה-11). זהו אחד הפירושים הראשונים לתלמוד. שלא כרש"י, עוסק רבנו חננאל בעיקר בפירוש קטעים או סוגיות שלמות, מבאר את עיקר תוכנו ואינו עוסק בפרטים.

רבנו נסים: בכמה מסכתות מודפס על הדף פירושו של רבנו נסים, שפעל במאה ה-10 בצפון אפריקה. בפירושו הוא מבאר סוגיות מסוימות בלבד, ואינו מצוי בכל דף במסכת.

הגהות והערות

הגהות הב"ח: הגהותיו של ר' יואל סירקיס (פולין, מאה ה-16), הצעות לתיקוני גרסה ונוסח, לגמרא ולרש"י. ההפניה היא באמצעות אות בכתב רש"י, בסוגריים עגולים (.)

הגהות הגר"א: בחלק מן המסכתות הודפסו הגהות הגר"א, מאת רבי אליהו – הגאון מוילנה, במאה ה-18. ההפניה אליו היא לרוב באמצעות אות בתוך סוגרים מרובעים []. בהגהותיו יש תיקוני נוסח, ולעתים הערות לבירורה של הסוגיה או של ההלכה.

גיליון הש"ס: הערות של ר' עקיבא איגר (אשכנז-פרוסיה, המאה ה-19). ההפניה היא ע"י עיגול ובו קו 0. הוא מציין מראי מקומות או מקורות מקבילים, ולרוב מעיר על קשיים בתלמוד או במפרשים. יש והוא מיישב קושיות אלו, אך במקרים רבים דבריו נשארים ב"צריך עיון" (צ"ע).

מראי מקומות

נוסף לפירושים מצויים על הדף מראי מקומות לעניינים נוספים:

- (1) **תורה אור:** מראי מקומות לפסוקי המקרא. ההפניה היא באמצעות עיגול 0. המקור רשום מול העיגול, ברווח שבין הטקסט התלמודי לבין פירוש רש"י או התוספות.
- (2) **מסורת הש"ס:** מראי מקומות למקבילות בספרות התלמודית (משנה, תוספתא, גמרא וכד'). ההפניה באמצעות כוכבית *, והמקבילה רשומה בשולי העמוד, מול הכוכבית.
- (3) **עין משפט ונר מצווה:** רשומים בצדו החיצוני של העמוד - בקצהו העליון, וכוללים הפניה למראי מקומות בארבעה ספרי פסיקה. ההפניה היא באמצעות אות מרובעת קטנה. ארבעת ספרי הפסיקה הם:

- א. רמב"ם, בספרו משנה תורה, מצוין בקיצור "מיי" (קיצור של מימון)
 - ב. סמ"ג (ספר מצוות גדול), לרבי משה מקוצי, מבעלי התוספות, המאה ה-13
 - ג. ה"טור", חיבורו של ר' יעקב בעל ארבעת הטורים, בן הרא"ש, חי במאות ה-14-13
 - ד. שולחן ערוך, חיבורו של רבי יוסף קארו, מספרד במאה ה-16. כיוון שהטור והשולחן ערוך מסודרים באותו סדר, הם מצוינים, בדרך כלל, בקיצור **טוש"ע**.
- כל מראי המקומות הללו נעשו בידי רבי יהושע בועז (איטליה, המאה ה-16), והושלמו בידי חכמים אחרים (ר' יוסף שמואל אנגל ור' ישעיהו פיק ברלין), השלמות אלו באות בתוך סוגריים מרובעים.

הסימנים

= תורה אור	0 - עיגול חלול
= מסורת הש"ס	* - כוכבית
= עין משפט ונר מצווה	א, ב - אותיות זעירות
= גיליון הש"ס לרעק"א	0 - עיגול עם קו בתוכו
= הגהות הב"ח	(ח) - אות בתוך סוגריים עגולים
= הגהות הגר"א	[א] - אות בתוך סוגריים מרובעים

נוסח התלמוד

בסוגיות התלמוד מצויות חילופי גרסאות רבות. רבות מהן אינן משפיעות על הבנת הסוגיה, אולם יש גרסאות שפירוש הסוגיה תלוי בהן. המפרשים חלוקים לעתים בפירוש הסוגיה בגלל גרסה שונה שהייתה לכל אחד מהם, דבר המצוי הרבה במחלוקות בין רש"י לתוספות. התלמוד הנפוץ בימינו (ש"ס וילנא) אימץ בדרך כלל את הגרסאות של רש"י שצוינו בפירושו במלים "הכי גרסינן".

הגורמים לריבוי הנוסחאות הם אלה:

- א. עד להמצאת הדפוס (בסוף המאה ה-15) העתיקו את התלמוד בכתב יד, דבר שהיה כרוך בטעויות רבות ובהבדלים בין כתב יד אחד למשנהו.
- ב. נראה שלא נעשתה עריכה רשמית ומחייבת לתלמוד, וממילא לא נקבע נוסח אחד. אין אנו יודעים מתי הועלה התלמוד לראשונה על הכתב. ידיעות על כתבי יד של התלמוד מצויות מאמצע המאה השמינית.
- ג. רבים מן המעתיקים והמפרשים התקשו בנוסח התלמוד שהיה מצוי בידם, והגיהו את הנוסח כדי להתגבר על הקושי.
- ד. חלק מן המעתיקים והמפרשים כתבו פירושים בשולי כתב היד (= "גיליון"), כאשר העתיקו את כתב היד, הכניסו את הפירוש לתוך הטקסט, מתוך הנחה מוטעית שהפירוש הוא חלק מהנוסח המקורי של התלמוד, שנכתב ב"גיליון" כי דילגו עליו בטעות בזמן ההעתקה.

מאז ימי הדפוס נתקבל הנוסח על פי כתבי היד שהיו לפני המדפיסים. בעיקר נתפשט נוסח הדפוס הראשון השלם של התלמוד (ונציה, רפ"ג, 1520/3), שרובו אומץ על ידי ש"ס וילנא.

על בעית הנוסח ניתן ללמוד בהתבוננות בדף הגמרא המודפס. כמעט בכל דף גמרא מוצאים שינויי נוסח המופיעים בתוך סוגריים עגולים ובתוך סוגריים מרובעים. **סוגריים עגולים** מציינים קטע או מלה שלפי נוסחים אחרים יש להשמיטם או להחליפם. בדרך כלל יש בצד השורה הסבר בדבר הנוסח האחר, או המקור על פיו נעשתה ההגהה.

סוגריים מרובעים הם סימן להוספת דברים לנוסח הדפוס הראשון, על פי כתבי יד או מקורות אחרים. לעתים יש בצד העמוד, באותה שורה, הסבר בדבר מקורה של ההוספה.

לעתים יש סוגריים עגולים ומרובעים בזה אחר זה – כדי לבטל גרסה אחת ולהחליפה באחרת.

שינויי נוסח נוספים ניתן למצוא בדף הגמרא המודפס בשוליים של דף הגמרא:
 הגהות הב"ח מאת ר' יואל סירקיס (פולין, המאה ה-16): ההפניה אליו היא באמצעות
 אות בכתב רש"י, בתוך סוגריים עגולים.
 הגהות הגר"א מאת ר' אליהו בן שלמה, הגאון מווילנא (המאה ה-18): ההפניה אליו היא
 באמצעות אות בכתב מרובע, או בכתב רש"י, בתוך סוגריים מרובעים.

דקדוקי סופרים

מצויים שינויי נוסח שאינם מוזכרים בדף הגמרא, אלא בכתבי יד ובספרי המפרשים.
 במאה ה-19 ריכז ר' רפאל נתן רבינוביץ את הנוסחאות השונות של התלמוד בספרו
 "דקדוקי סופרים". המחבר משווה את נוסח הדפוס לנוסח שבכתב יד מינכן, ובהערות
 הוא מביא גרסאות רבות נוספות מכתבי-יד ומספריהם של הרבה ראשונים. מאז ימיו
 של בעל "דקדוקי סופרים" נתגלו כתבי יד נוספים, שחלקם רוכזו בספרים.
 בימינו, עם התפתחות שיטות הצילום של כתבי-יד ושל מהדורות דפוס ישנות,
 מתפרסמים תצלומים של כתבי-יד ושל דפוסים ראשונים, דבר המאפשר ללומד לערוך
 ביתר קלות השוואות נוסח.

מונחים השכיחים בתלמוד ופירושם

מונחים למשנה

מתניתין	- משנתנו :
	א. שם כולל לקובץ המשניות שערך רבי.
	ב. כינוי למשנה אחת מתוך המשניות של רבי.
תנן	- שנינו, לרוב פתיחה למשנה, שדנים עליה בסוגיה, כדי להקשות ממנה או לסייע לה.

מונחים לברייתא

תניא	- שנויה, לרוב פתיחה לברייתא המתחילה בשמו של תנא.
תנו רבנן	- שונים חכמים, פתיחה לברייתא.
תנא (תנאה)	- שנה, פתיחה לברייתא, ע"פ רוב קצרה, המבארת את המשנה.
תני	- שונה, א. פתיחה לברייתא. ב. לומד הלכה.
תנינא	- שנינו, לרוב פתיחה למשנה.
תניתוה	- שניתם אותם, שניתם את הברייתא.
מתינתא	- משנה, כינוי לברייתא.

מונחים שונים

אבעיא להו	- ראה בעיא.
אגדה, אגדתה	- החלק הלא הלכתי שבגמרא.
איתביה	- פתיחה לקושיית אמורא על דברי חברו מן המקרא או מדברי תנא (במשנה או בברייתא).
איתמר	- פתיחה להבאת מחלוקת אמוראים.
אמר מר	- פתיחה לדברי אמורא; פתיחה לפסקה מהמשנה או מהברייתא שהובאה למעלה, והתלמוד מביא אותה קטעים קטעים.
בעיא	- שאלה. "בעא" - פתיחה לבעיא שנשאלה ע"י אמורא.
	"איבעי להו" - פתיחה לבעיה שהובאה שלא בשם אומרה.
ברייתא	- כל מקור תנאי שאינו כלול במשנה. (תוספתא, מכילתא, ספרא

- וספרי וכו'). הפתיחה הרגילה לפני הבאת ברייתא: "תנו רבנן", "תני חדא", "תניא אידך".
- גופא** – פתיחה לעניין שהובא קודם דרך אגב ועכשיו הפך להיות מרכז הדיון.
- הלכה** – קביעת הלכה לאחר מחלוקת.
- לימא כתנאי** – פתיחה לברייתא שיש בה מחלוקת תנאים והמקשן רוצה לזהות דעות אמוראים החולקים בעניין עם דעותיהם.
- לימא מסייע ליה** – ראה סיוע.
- מתקיף ליה** – שאלה הגיונית על הלכה או סברא. (אם השאלה היא מכוח מקור אחר, יופיעו המונחים תנן, ורמינהו, והתניא, איני).
- סוגיא** – הלכה, וכל המשא ומתן שבגמרא עליה.
- סיוע** – חיזוק ההלכה לקיימה ולעשותה הלכה שהפסק כמוה. הפתיחה לסיוע: "לימא מסייע ליה".
- פרכא** – (=שברה), סתירת לימוד כל שהוא.
- צריכא** – כאשר המשנה מביאה שתי דוגמאות שלכאורה די באחת מהן, ומוכיחה הגמרא שיש צורך לכתוב את שתיהן, משתמשת הגמרא בביטוי "צריכא" – צריך את שתי הדוגמאות.
- קושיה** – שאלה ששואל יחיד "איתיביה" או רבים "מיתיביה" על הלכה ששמע בבית המדרש.
- רב** – תואר של אמורא שפעל בבבל.
- רבי** – תואר של תנא או אמורא שפעל בארץ ישראל.
- רבן** – תואר של נשיא.
- רמינהו** – פתיחה למשנה או ברייתא הסותרת משנה או ברייתא שהובאה לפני כן.
- שינוי (שני, שנינו)** – תירוץ.
- שמעתתא** – שמועה. חלק ההלכה שבתוך המדרש; הלכה של אמורא.
- תא שמע** – בא ושמע. פתיחה לעניין שהובא לסיוע; לקושייה או לפתרון שאלה.
- תוספתא** – תוספת. הלכות שלא הוכנסו למשנה, ומצויות בתוספתא. פתיחה של ציטוט מן התוספתא: "תנא".
- תיקו** – ספק שלא הוכרעה בו הלכה.
- תיובתא** – תוב, תשובה. "תיובתא דפלוני תיובתא" – השאלה שנשאלה על פלוני נשארה, ודבריו נדחו.

התלמוד הירושלמי

לאחר חתימת המשנה המשיכו דורות האמוראים לעסוק בדברי המשנה ובדברי הקבצים שנשארו מחוץ לה ("ברייתות"). בשני מרכזים עסקו בלימוד: בבבל ובארץ ישראל. פרי עבודתם של ארבעה דורות אמוראים שבארץ ישראל שימש לבניין התלמוד הירושלמי. הקשר בין מרכזי התורה שבבל למרכזי התורה בארץ ישראל נעשה על ידי ה"נחותאי": רבי ירמיה ורבי זירא עלו מבבל לארץ ישראל, עולא, רב דימי ורבין ירדו מארץ ישראל לבבל. אלה ואחרים הביאו אתם את תורת מקומם למקום אליו הלכו, ומשום כך מכיל הבבלי דברים רבים מתורתם של אמוראי ארץ ישראל, והירושלמי מתורתם של אמוראי בבל. (האמוראים הארץ ישראלים, רבי יוחנן וריש לקיש, מוזכרים הרבה מאוד בבבלי, ורב ושמואל, אמוראי בבל, מוזכרים בירושלמי. רב היה זה שהוריד את המשנה לבבל, בשנת 219 לספירה).

לשונו של הבבלי שונה מלשונו של הירושלמי. למשל: יהודה שבתלמוד הבבלי נכתב בירושלמי "יודה" או "יודן". "אלעזר" – "לעזר". "עקיבא" – "קיבה". גם הארמית של התלמוד הירושלמי שונה מזו של הבבלי: בבבל דיברו בניב הארמי המזרחי, ואילו בארץ ישראל דיברו בניב הארמי המערבי.

הישיבות הגדולות בארץ בימי האמוראים היו בטבריה, בציפורי, בקיסריה ובלוד. התלמוד הירושלמי נסדר ברובו בטבריה, אך לא נסדר כולו במקום אחד ולא בדור אחד. בגלל הקשיים שבהם היה נתון היישוב היהודי בארץ ישראל לא יכלו חכמי הדור לערוך את הירושלמי עריכה סופית כדרך שנערך התלמוד הבבלי. משום כך קצרים דברי הירושלמי, ובמקרים רבים אינם ברורים די הצורך.

הדפסתו הראשונה של הירושלמי, בוונציה רפ"ג (1523), נעשתה על פי כתב יד ליידן, שנכתב בשנת 1289. בכתב יד זה יש הגהות ותיקונים בידי הסופר ובידי סופר מאוחר ממנו, והמדפיסים הוסיפו גם הם הגהות ותיקונים. גם בכתבי היד האחרים של הירושלמי מרובים השיבושים והטעויות, ובגללם נשארו מקומות שונים הקשים להבנה. הפירושים הנפוצים לירושלמי הם "קרבן העדה" לרבי דוד ב"ר נפתלי מדעסויא ו"פני משה" לרבי משה מרגליות, שניהם פעלו במאה ה-18 באשכנז. הם גם הוסיפו תוספות כדרך התוספות על התלמוד הבבלי: "שיירי קרבן" ו"מראה הפנים".

הגאונים

הגאונים ותורתם הם חוליה חשובה במסירת התורה שבעל פה. תקופת הגאונים נמשכה כ-500 שנים, מחתימת התלמוד במאה השישית ועד מותו של רב האי גאון בשנת 1038 לספירה. תקופה זו מקבילה לימי הכיבוש המוסלמי בארץ ישראל.

ידיעות מעטות בידינו על תחילתה של תקופת הגאונים. גם תאריך תחילתה של התקופה אינו ברור, והוא תלוי בשאלה מתי נסתיימה תקופת הסבוראים (במאה השישית או באמצע המאה השביעית).

שמה של התקופה נגזר מהתואר "גאון", תוארם של ראשי הישיבות בסורא ובפומבדיתא. תואר זה נתקצר כנראה מ"ראש ישיבת גאון יעקב".

בתקופת הגאונים המשיכו להתקיים ישיבות בבל העתיקות שפעלו מזמן התלמוד – ישיבות סורא ופומבדיתא – אף שהיו עליות וירידות בגדולתן וברמתן במשך השנים. בראש עמדו ראשי הישיבה וראש הגולה, ולצדם מוסדות לימוד והנהגה ומערכת מסועפת של תפקידים ודרגות בישיבות ובניהול הציבור.

הגאונים ראו בתלמוד הבבלי מקור לכל ענייני היהדות, ופעלו להפיצו בכל תפוצות ישראל. בתקופתם הייתה בבל המרכז הרוחני לכל יהודי העולם. הישיבות בבבל היו בית דין עליון ליהדות העולם כולו. מכל קצות תבל נשלחו אל הגאונים שאלות בענייני הלכה, אגדה ומוסר. הגאונים השיבו תשובות בפירושי המקראות, בפירוש סוגיות התלמוד, בענייני הלכה ואגדה ואמונות ודעות. הם דנו בדינים שבין אדם לחברו ובין אדם לציבור, והנהיגו את הציבור. הגאונים העבירו לנו מסורות בדבר נוסח התפילה, בקביעת ענייני הלוח היהודי וקידוש החודש.

הגאונים פעלו נגד כתות שניסו לערער את מעמדה של ההלכה, וכאשר קמו הקראים, יצא נגדם רב סעדיה גאון בתקיפות רבה.

התקופה

במשך רוב תקופת הגאונים נתנו החליפים המוסלמים אוטונומיה ליהודים בבבל. השלטון על בבל היה בידי בית אומיה, שמרכזו היה בדמשק. שלטון זה הסתיים בשנת 750 לספירה. מבית אומיה עבר השלטון על האומה המוסלמית הגדולה לידי החליפים מבית עבאס. חליפים אלה העבירו את מרכז השלטון מדמשק לבירה החדשה בבגדד (בשנת 762). הפיכת בגדד למרכז המוסלמי השפיעה לטובה על חיי היהודים בבבל, וסייעה לכך שבבל תיהפך למרכז רוחני ליהודי העולם כולו. בבגדד נפתחו מוסדות פיננסיים יהודיים, שעסקו במסחר בקנה מידה בין-לאומי. כוח המשיכה של בגדד היה כה רב, עד שבסוף המאה ה-9 עברו אליה הישיבות סורא ופומבדיתא.

בראשית

שאלתא

דכתיבין דבית ישראל למינח
 ביומא דשבתא דבר כרית
 קודשא כריך הוא לעלמית
 כרייה בשיתא יומי ונח ביומא דשבתא וכרייה נקדסיה כאיניש
 דכני ביתא וכד מצית ליה ונמ ליה לעיבודתיה עכיד הילולא
 חד יומא / כדאמרי אינשי הילול בתי / דכתיב ויכל אלהים ביום
 השביעי / ואם לן דחמנא נוחו ביומא דשבתא כי היכי דנחו
 ביה אנא דכתיב וזכור את יום השבת לקדשו / ואמר לאיענוי
 ביה / אלא מתבעי ליה לכר ישראל לאיענוי ביה במיכילא
 וכבשתיא / וקוריה כלבושא ובכישויא מעליא / דכתיב וקראת
 לשבת עונג / וכבודתו / שלא ירא מלבושך של שבת כמלבושך
 של חול דר' יוחנן קרי למניה דהורח לבש בשבתא מכבודתו /
 אמר רב הונא מי שיש לו לחוליק יחליף / ושאיין לו לחוליק
 ישלשל בכגדו / תניא אר' יוחנן צריך חדרם שיהא לוסתני
 עשיפו / אחד של חול ואחת של שבת / מעשו ררכיך / שלא יהא
 חילוכך של שבת כהילוכך של חול / אמר רב הונא לא ישכור
 אדם פועלין בשבת / ולא יאמר אדם להבידו הנראה שתעבור
 עמי לערכי בסעודא חפץ / חפץ אסורין חפצי טמיס כותרין /
 דכר דבר / דיכור אסור הירחוד מותר / רב הירא ורב המנוא
 דאמרי תרויהו חשכונות של מצוה מותר לחשכן בשבת / ואמר
 רבי אלעזר פוסקין צדקה לעניים בשבת / ואמר רבי יעקב בר
 אידי אמר ר' יוחנן ספקחין פיקוח נפש בשבת / ואמר רבי שמואל
 בר נחמני אמר רבי יוחנן הולכין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות
 לפקח / על עיסקי רבים בשבת / ואמר רבי שמואל בר נחמני
 אמר רבי יוחנן הולכין לתיאטרות ולקרסאות לפקח על
 עיסקי רבים בשבת / ותנא רבי מנשה מסדכין על התינוקות
 ליתאם ועל תינוק ללמדו ספר ולפטרז אומנות בשבת / ותניא
 רבי שמעון בן אלעזר אמר תינוק בן יוסו חי מחללין עליו את
 השבת שנאמר ושמר בני ישראל את השבת / אמרה תורדח
 חלל שבת אחת עליו כרי שישכור שבתות הרבה / אפילו רודח
 מלך ישראל מת אין מחללין עליו את השבת שכיון שמת אדם
 נפטר מן המצות / וחיינו דאמר רבי יוחנן מאי דכתיב במתים
 חפשי כיון שמת אדם נעשר חפשי מן המצוות / וכי אסיר
 לאיענוי בשבתא עיני ורשות / אבל חזא מילתא דעשרא

תריך למיתכ בתעניתא מסוס בטולי תלמא כישא שפיר דבי /
 דאמר רבה בר סהסיא אמר רב חסא בר גודיא ישר תענית
 לתלום כאש לזעורות / אמר רב יוסף וכו ביום / ואמר רב חסרא
 ואפילו בשבת /

ברם צריך

את מלמילף / האי מאן דיתוב תעניתא
 במעלי יומא דשבתא מהוה לאשלומית
 מי אמרינן כיון דקא עייל לשבת כשהוה מעונה אמר / אנ
 דילכא כיון דלאשלומי מעלי שבתא הוא דקא בעי ובשבת
 גופיה לא קא מיעני שפיר דמי / אינמי אילו דקא אזיל לדבר
 הלכה או לפירקא או לכי מדרכא או לתפלה בשבת / מהג
 לפסוע פסיעה נסה מי אמרינן כבוד שבת עדיף ולא ליפסע או
 דילמא תבובי דבר הלכה עדיף ושפיר דמי / כריך שמה דקבא
 דיהב לנא אוריתא ומצוותא על ידי משה דכנא לאלפא עמית
 בית ישראל / תנו רבנן קערות שאכל בהן בשבת ערבית
 מדיחן ואוכל בהן בשחרית / שחרית מדיחן ואוכל בהן בצהרי /
 בצהרים מדיחן ואוכל בהן במנחה מיכן ואילך שוב אינו מדיחן
 אכל כוסות וקיתונות וצלוהיות מדיחן והולך כל היום לפני שאין
 קבע לשתיה / אמר רבי יהושע בן לוי משום בר קפרא כל
 דמקיים של סעודות בשבת נוצל מטלשה פורעניות / כחכל
 של משיח ומדינה של גיהנם וממלחמת נוג ובגונ / בחבלו של
 משיח מניין כתיב הכא יום / וכתיב התם לפני בוא יום יי הגדול
 והגורא / מדינה של גיהנם מניין / כתיב הכא יום וכתיב התם
 יום עברה היום והוא / ממלחמת נוג ומגונ מניין כתיב הכא יום
 וכתיב התם כיום בוא נוג / אמר רב יהורח אמר רב כל המתנענע
 בשבת כותבין לו משאלות לכו / שנאמר והתענג על יי ויתן לך
 משאלת לבך / עונג זה איני יודע מה הוא כשהוא אומר וקראת
 לשבת עונג הוי אמר דר' עונג שבת / במה מעננה / אמר רב
 יהודה כריה דרב שמואל בר שילת מסמיה דרב כתכסיל של
 תרדין ודגים גדולים וראשי שומים / ורב חייא בר אשי אמר
 אפילו דבר מעט חלכוד שבת עשאוהי עונג / ורב פפא אמר
 כסא דהרמא / אמר רב חייא בר אבא אמר דבי יוחנן כל המסמר
 את השבת כהלכתה אפילו עובר עז כאגוש מוחליק לו / שנאמר
 אשרי אגוש יעשה זאת וכן אדם יחזיקה שומר שבת מתללו /
 אל תיקרי מחללו אל אפילו לו / ראו כי יי נתן לכם את השבת

ארגון הקהילה היהודית

הקהילה היהודית הייתה מאורגנת היטב. ההנהגה המדינית הופקדה בידי "ראש הגולה", אשר קיבל את סמכותו מן החליף וההנהגה הדתית-הרוחנית הייתה בידיהם של הגאונים. הגאונים נתמנו ע"י "ראשי הגולה" וחכמי הישיבה. לעתים היו "ראשי גולה" שהשתמשו לרעה בסמכותם, ומינו לגאונות אנשים שהיו נוחים לקבל את מרותם ולא דווקא את החכמים המופלגים שבדור. לרוב היה שיתוף פעולה בין שתי ההנהגות: יחד מינו דיינים ורבנים לקהילות השונות. בבל כולה נחלקה לאזורי השפעה ("מתוזות") של שתי הישיבות העיקריות: סורא ופומבדיתא. כל אזור תמך בישיבתו בכסף, ונהנה משירותיה. מתיאורו של ר' נתן הבבלי (נוסע יהודי בן המאה ה-10) עולה, שמוסד הישיבה היה מאורגן היטב. הישיבה הייתה בנויה כסנהדרין בת שבעים חכמים, המסודרת בשבע שורות, ולפניהם יושבים גאון הישיבה וסגנו. הישיבה בשורות הייתה לפי ההיררכיה. לאחר שבע השורות היו עוד ארבע מאות מקומות לתלמידים הקבועים, ובסוף מקומות נוספים לתלמידים שאינם קבועים.

בחודשים אלול ואדר – "חודשי כלה", היו מתאספים בישיבות אלפי אנשים, שעזבו את עבודתם, כדי לשמוע שיעורים בהלכה. באותם חודשים נהגו הגאונים להשיב בשם החכמים על שאלות שהגיעו מכל תפוצות הגולה.

פעולותיהם של הגאונים הצריכו מנגנון גדול, דבר שהיה כרוך בהוצאות רבות. ההוצאות כוסו ע"י הכנסות ממסים שהוטלו על המחוזות, וכן מתשלומים ששלמו הקהילות בתפוצות: קהילות שפנו לגאונים בשאלות שלחו יחד עם השאלות תרומה כספית.

שקיעתה של הגאונות נבעה בעיקר מהופעתם של גדולי-תורה ברחבי התפוצות, דבר שהביא להתהוותם של מרכזים חדשים לתלמוד תורה. מרכזי התורה החדשים גרמו להפסקת התלות של הקהילות בגולה בישיבות בבבל. מעתה ואילך שוב לא היה מרכז רוחני אחד לכל עם ישראל.

היצירה בתקופת הגאונים

מהמחצית הראשונה של תקופת הגאונים ידועים לנו שני ספרים בלבד: "שאלתות" של רב אחאי גאון משבחה, ו"הלכות פסוקות" של רב יהודאי גאון. באותם זמנים הייתה, כנראה, מסורת חיה של לימוד תורה שבעל פה ללא ספרים. התלמוד הועלה על הכתב זה מקרוב, וסיפק את הצורך בספרים לצורך הלימוד. נתגלו קשיים ביחס לפסיקת הלכה לפי המשא ומתן התלמודי, וקושי זה בא לתקן "הלכות פסוקות". במתכונת זה חיבר רבי שמעון קיארא את ספרו "הלכות גדולות".

גם ה"שאלתות" נתן פסק הלכה ללומדים. הספר נערך כסדר הפרשיות שבתורה, ושימש סיכום תוך קישור מקורות התורה שבכתב ובעל פה, הלכה ואגדה.

במחצית השנייה של תקופת הגאונים נתרבו ספרי ההלכה התלמודיים. עיקר יצירת הגאונים בהלכה נתרכזה ב"תשובות" שהצטברו לכמות רבה מאוד. חלקים מתשובותיהם נעשו קבצים שהפכו להיות ספרים מרוכזים על נושאים שונים. השאלות והתשובות עליהן עסקו, בנוסף לענייני הלכה, גם בענייני פרשנות, אמונות ודעות, פירושי אגדות וידיעות בתולדות ישראל. החומר המרובה ביותר מתקופת הגאונים המצוי בידינו הוא פרי רוחם של שלושת הגאונים האחרונים: רב סעדיה גאון, רב שרירא גאון ורב האי גאון.

הקשר שבין הגאונים לתפוצות והתשובות שהשיבו בכתב יצרו ספרות רחבה של שאלות ותשובות (שו"ת) שחלקם נשתמרו עד לימינו. ב"מ לוין אסף וריכז את תשובות הגאונים בספרו "אוצר הגאונים", י"ג כרכים. יצחק יודלוב ושלמה זלמן הבלין אספו את הקיים מדברי הגאונים בספר "תורתם של גאונים", בששה כרכים.

דוגמאות מספרות הגאונים

שאלות

ספרו של רב אחאי משבחא, במאה ה-8. הספר "שאלות דרב אחאי גאון" הוא ספר דרשות בהלכה ובאגדה, בסדר פרשות השבוע. לשאלות מבנה קבוע: (א) פתיחה לברור הנושא, שהוא אחת ממצוות הפרשה. (ב) שאלה הלכתית. (ג) דרשה - לקט מאמרים מהתלמוד. (ד) תשובה קצרה. הספר נחשב מאוד בעיני הקדמונים, וגם בעל "הלכות גדולות" שאב ממנו.

הלכות פסוקות

ספרו של רבי יהודאי גאון, ראש ישיבת סורא במאה ה-8. ספר זה הוא ספר הפסקים הראשון אחרי התלמוד, המקיף את כל ענייני ההלכה הנוהגים בזמן הזה. הספר נתחבר על סדר התלמוד למצות את ההלכות הנוהגות בזמן הזה, תוך כדי השמטת המשא ומתן התלמודי. הספר "הלכות פסוקות" הוערך ביותר על ידי הפוסקים שבאו אחריו, וכמה ספרי הלכה נתחברו במתכונתו: "הלכות קטנות"; "הלכות קטועות"; "הלכות קצובות".

הלכות גדולות

ספרו של רבי שמעון קירא, באמצע תקופת הגאונים, סמוך לשנת 850. ספר זה הוא אחת היצירות החשובות של תקופת הגאונים. הספר נכתב כדוגמת ספרו של רבי יהודאי גאון "הלכות פסוקות". הספר כתוב בלשון התלמוד. הוא כולל קטעי תלמוד ומסכם את החלק ההלכתי שבו. מקורותיו הם: הלכות פסוקות, שאלות, והספרות התלמודית שנכתבה עד ימיו. פסקי ההלכה שלו הם בדרכה של ישיבת סורא.

סדור רב עמרם גאון

הסידור נכתב על ידי רב עמרם גאון במאה ה-9, כתשובה לבקשת שואל שיכתוב לו סדר תפילות וברכות של כל השנה. נוסח התפילה מסודר בו לפי תכנית קבועה לימות החול ולמועדים, וכן כלולות בו הלכות תפילה ובית כנסת. הסידור מוזכר אצל רוב הראשונים העוסקים בענייני תפילה. במשך הזמן הוכנסו לסידור שינויים רבים, עד שאין לדעת כיצד בדיוק יצא מתחת יד רב עמרם גאון.

אמונות ודעות

רב סעדיה גאון כתב את הספר "אמונות ודעות", שהוא ספר הפילוסופיה השיטתי הראשון בישראל. הספר מתחיל בהוכחות לבריאת העולם, מכאן מסיק הוא על מציאות ה'. – שהרי אין נברא בלי בורא. הוא עוסק בענייני השגחה, שכר ועונש, מידות ועוד. הספר נכתב ערבית ותורגם לעברית.

אגרת רב שרירא גאון

גאון פומבדיתא במאה ה-10. כתב תשובות רבות, והמפורסמת בהן היא התשובה לשאלתו של רב יעקב בר נסים "איך נכתבה המשנה". תשובה זו, הידועה בשם "איגרת רב שרירא גאון", מכילה ידיעות חשובות ביותר על השתלשלות תורה שבעל פה ונושאה עד סוף תקופת הגאונים. רב שרירא כתב גם תשובות עם בנו רב האי גאון.

ספרי רב האי גאון

רב האי כתב ספרים רבים, וכל ספר עוסק בנושא מוגדר. ספרו "המקח והממכר" הוא דוגמה לספר המקיף נושא מכל צדדיו. כתב גם את "משפט השבועות" ואת "ספר השטרות". ותשובות רבות מאוד. כשליש מתשובות הגאונים שהגיעו לידינו הן מפרי עטו. כתב גם פיוטים ופירושים לכתבי הקודש.

מפרשים פוסקים ומשיבים

123 ספרי ההלכה לסוגיהם

ה"ראשונים" / ה"אחרונים" / היצירה הספרותית אחרי התלמוד /
ספרי הפירושים והחידושים / ספרות הפוסקים / ספרות השו"ת

128 ספרי הפירושים והחידושים

מפרשי המשנה / מפרשי התלמוד / באשכנז ובצרפת / ספרד
ומצרים / המפרשים האחרונים

135 ספרות הפוסקים

135 הפוסקים הראשונים

דרך לימודם של הפוסקים שאחרי הגמרא / הפוסקים בסוף תקופת
הראשונים / שתי דרכים בלימוד

רבי יצחק אלפסי, הרי"ף / רבי משה בן מימון, הרמב"ם / רבי אשר
בן יחיאל, הרא"ש / רבי יעקב, בעל הטורים / רבי יוסף קארו

154 הפוסקים האחרונים

ספרים בסדר ה"שלחן ערוך" / ספרים בסידור ענינים חדש /
שולחן ערוך הרב / חיי אדם וחכמת אדם / קיצור שולחן ערוך /
ערוך השולחן / בן איש חי / משנה ברורה

162 ספרי השאלות והתשובות

בתקופת הגאונים / בתקופת הראשונים / בתקופת האחרונים /
שאלה ותשובה בדיני מלחמה בשבת

168 לוח כרונולוגי של חכמי ישראל

דפק על הלב, שזה הסימן של חיות כמבואר ביומא, והרופא מעיד על כך, אינו חי עוד, דע"כ בטל חיות הלב, וכל שהלב מת א"א בשו"א לחיות בלי לב חי, ובהעדר הלב יעדר החיים, ולכן יש לו דין מת לכל דבר ע"ש.

הדברי שאל אמנם מזכיר בדבריו שם גם זאת, שכבר נודע שיש מין עילוף הנדמה למת גמור ובטל ממנו כל החושים, ובודאי שצריכים לזהר ולהבחין בזה עד מאד, אך כותב שם גם זאת, שהרופא המשכיל ידע לבקש אם חי אם מת הוא ע"ש, ומה, דעל אחת כמה שהרופאים יודעים להבחין בזה בימינו עתה שבידם כל המכשירים הכי חדישים שבאמצעותם יכולים לעמוד על המבחן הברור אם אמנם לפנינו כבר הפסקה החלטית של הנשימה ושל פעימת הלב שהוא המות ההחלטי.

י"ד שכלו של עולם הממית ומחיה יצמיח לנו במהרה ישועה, יזכרנו לחיים ויכתבנו בספר החיים, ויקצו וירגו שוכני עפר, ויאמר כל אשר נשמה באפו ר' אלקים מלך ומלכותו בכל משלה.

פרק ה

לבעיית השתלת לבבות

(א) לפי מיסב הידיעה, ע"פ הקריאה וע"פ השמיעה, אי אפשר לאמיתו של דבר לקיים השתלת לב אלא אם כן יוציא אותו מהמנדב כל עוד קיים בו חיות ואך לשוא בודים הרופאים למיניהם לקרוא את מצב המנדב בשעה שמבצעים בו פעולת הוצאת הלב בשם "מות קליני" וזאת רק כדי להשקיע מצפונם או מצפוני האנשים המודעזעים לשמוע על הוצאת לב מבן אדם בשעה שנמצא בו עוד רוח חיים, ומכיון שישנו באותו רגע חיות בלב המנדב שנשמתו דופקת שם (עיקר יומא פ"ה ע"א ורש"י ד"ה מחלוקת עיר"ש), א"כ איסור חמור הוא לבצע ניתוח כזה אפי' אם המנדב נמצא כבר במצב של גסיסה, וכמאמרם ד"ל בשבת ד' קנ"א ע"ב: והמעצים עם יציאת הנפש הרי זה שופך דמים, ונפסק כך כהלכה פשוטה שאין עליה חולק ברמב"ם בפ"ד מה' אבל היה ובטור ויו"ד סי' של"ט, ועוד פוסק הרמב"ם בפ"ב מרוצח ה"ז דאחד והורג את הבריא או את החולה הנוסה למות ואפילו הרג את הגוסס נהרג עליו.

(ב) אמנם בההורג את הטריפה פוסק הרמב"ם בפ"ב מרוצח ה"ח דההורגו אע"פ שאוכל ושותה ומהלך בשוק הר"ז פטור מדיני אדם, והוא שיאמרו הרופאים שמכה זו אין לה תעלה באדם ובה ימות אם לא ימיתנו דבר אחר, וכן פוסק שם בה"ז דבגוסס בידי אדם, כגון שהכתו עד שנטה למות והרי הוא גוסס, ההורגו אין בית ממיתין אותו, וא"כ הרי יש מקום לדון על כגון מנדב כזה שהוא כבר טריפה או

גוסס בידי אדם, כתוצאה ממכות, או תאונת דרכים, וכדומה, אם מותר להוציא ממנו לבו בכדי לשותלו לבן אדם אחר שיצילוהו ע"כ ממות ויבריא.

(ג) אבל זה אינו, כי אע"פ שאין נהרגין על הריגת טריפה או גוסס בידי אדם, אין זה מוציא את האדם והורגו משם "רוצח", ורק דמו לא מסור בידי בית דין להמיתו, וכדפוסק בהדיא הרמב"ם שם בפ"ב ה"ד "דכל אלו הרצחנים וכיוצא בהן שאינם מחויבין מיתת בית דין, אם רצה מלך ישראל להרגם—בדין המלכות ותקנת העולם הרשות בידו, וכן אם ראו בית דין להרגם בהוראת שעה אם היתה השעה צריכה לכך יש להם רשות כפי מה שיראו", וברור הדבר דכותנת הרמב"ם במ"ש "וכיוצא בהן שאינם מחויבין מיתת בית דין" כוונתו לכלול בה גם אלה שמפרטין לאחר מיכן שאינם מחויבין מיתת בהם, שבהם מפורט גם ההורג את הטריפה או הגוסס בידי אדם, ומכיון שרואים שאע"פ שפטורים מדיני אדם מ"מ "עון הריגה בידו וחייב מיתה לשמים" (כלשונו של הרמב"ם בה"ב שם) א"כ הדין נהן שאין להציל נפשו של אדם אחר אפילו שאינו טריפה או גוסס בידי אדם בדמו של זה, ואילו היה כח לבית דין בזמנינו על כך היו צריכים לענוש העוברים על זה בעונש גדול ורב, וכדברי הרמב"ם שם בהלכה ה' שפוסק וז"ל: הרי שלא הרגם המלך ולא היתה השעה צריכה לכך לחזק הדבר, הרי בית דין חייבין מכל מקום להכותם מכה רבה הקרובה למיתה לאסרם במצור ובמצוק שנים רבות ולצערן בכל מיני צער כדי להפחיד ולאיים על שאר הרשעים שלא יהיה הדבר להם לפוקה ולמכשול ויאמר הרני מסבב להרוג איבי כדרך שעשה פלוני ואפטר.

וכמה גדולים דברי הרמב"ם בפ"ה מה' יסודי התורה ה"ז שבחכמת אלקים אשר בקרבנו כלל באיסור שפיכות דמים של חבירו אפילו כדי להציל עצמו ע"כ, שהוא ביהרג ואל יעבור, גם דבר זה, שלא להרוג נפש מישראל, לרפאות נפש אחרת, ומהו דבר זה להרוג נפש מישראל כדי לרפאות ע"כ נפש אחרת אם לא כדי ליקח מדמו ומאבריו לרפאות בזה נפש האחרת? ובזמנינו: "כדי לשותלם בנפש אחרת", ובאה גם על זה האזהרה התמורה "שאיך מאבדין נפש מפני נפש".

(ד) אע"פ שפסקו של הרמב"ם שם בפ"ה מיוסוה"ת הלכה ה' באמרו להם עכ"פ תנו לנו אחד מכם ונהרגנו ואם לא נהרוג כלכם ינהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל, ראיתי במנחת חנוך מצוה רצ"ו שמחדש לומר שאם היה טריפה ביניהם כיון דלא איקרי נפש כלל מותר למסרו ולהציל עצמם דל"ש הסברא דמאי חזית וכו' עיר"ש, ולא עוד אלא דכפי שהבאתי בספרי שרת ציץ אליעזר ח"ט במפתחות לסי' י"ז פ"ו מצאתי לאחד

תשובה על השתלת לב מתוך "ציץ אליעזר" מאת הרב וולדינברג

ספרי ההלכה לסוגיהם

לאחר חתימתו הפך התלמוד להיות ספר היסוד של הלימוד בישראל. הספרים שנכתבו מאז היו מבוססים על התלמוד ועל העמקה בדבריו. דורות הלומדים מחולקים ל"ראשונים" ול"אחרונים". אלה גם אלה עסקו בתלמוד בשלוש נקודות מבט: פירשו את התלמוד, סיכמו אותו וסדרו אותו לפי סדר נוח למציאת הלכה, והשיבו תשובות לשאלים על יסוד דברי התלמוד.

ה"ראשונים"

ה"ראשונים" הם חכמי ישראל שפעלו לאחר תקופת הגאונים. בתקופה זו הוקמו מרכזי תורה בכל העולם: צרפת, ספרד, צפון אפריקה ועוד, והדבר הביא לשקיעתן של ישיבות בבל, ולסופה של תקופת הגאונים. יש הרואים בפטירתו של רב האי גאון, בשנת 1038 לספירה, את סופה של תקופת הגאונים.

למן תקופת הראשונים אין עוד מרכז אחד אליו נשמעים כל ישראל. היהודים, ועמם גדולי התורה, נתפזרו בכל ארצות תבל, נדדו מארץ לארץ, גורשו מארצות שונות, ובכל מקום אליו הגיעו הקימו מרכזי לימוד תורה, חיברו ספרים והשיבו לשאלים. ריבויים של מרכזי תורה גרם לכך שנוצרו שיטות לימוד שונות, ובכל מקום הדגישו יסודות אחרים של לימוד התורה.

ה"אחרונים"

תקופת ה"אחרונים" מתחילה בדור גירוש ספרד, בעת חתימת השולחן ערוך וההגהות לספר מאת רבי משה איסרליש. מתקופה זו ועד היום מתבסס לימוד התורה על התלמוד ועל תורתם של הראשונים. ה"אחרונים" קבלו על עצמם את מרותם של ה"ראשונים", ובדרך כלל אינם חולקים על דבריהם.

היצירה הספרותית אחרי התלמוד

הראשונים, כמו האחרונים, עסקו בתורה בשלושה ענפים עיקריים:

1. פירושים וחידושים למשנה ולתלמוד או פירושים וחידושים לדבריהם של חכמים שקדמו להם
2. סיכום המשנה והתלמוד וכתובת ספרי הלכה על פי מסקנת הסוגיות, ובדורות האחרונים כתיבת ספרי הלכה על יסוד ספרי הראשונים
3. כתיבת תשובות שבהן עונים חכמים לשאלות שהם נשאלים הלכה למעשה. את התשובות ריכזו בספרים לשימוש הלומדים. ספרים אלה הם ספרי השאלות והתשובות (שו"ת).

ספרי הפירושים והחידושים

ספרות זו עוסקת בפירוש שיטתי של המשנה או התלמוד. פירושים אלה מוכרים לנו דרך פירוש רש"י לתלמוד, חידושי התוספות לתלמוד, ופירושי רמב"ם, רבי עובדיה מברטנורא ותוספות יום טוב למשנה, וכמוהם החידושים לתלמוד של הרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א ועוד רבים.

הפירושים הם מסוגים שונים: אחד ויחיד הוא רש"י, המפרש את התלמוד (כשם שפירש את המקרא) בפירוש שיטתי השווה לכל נפש. הוא מסביר מונחים, מתרגם מלים קשות, מבאר את מהלך הסוגיה ואת הדעות בה. גדולתו של רש"י היא בכך שפירושו מכוון לכול: ללמדן ולמתחיל, ליודע ולשאינו יודע. דומה לפירוש רש"י הוא פירושו של רבי מנחם המאירי, המפרש את התלמוד באופן שיטתי ומסכם את הסוגיה לפרטיה. פירושים אחרים עוסקים בעניינים המרכזיים שבסוגיה: דנים בסוגיה לעומקה ובהשוואתה למקורות אחרים. הפירושים מכוונים את הלומד להעמיק בסוגיה ולעמוד על יסודותיה ועל מקורותיה. כאלה פירושי הרמב"ן והרשב"א, בעלי התוספות והריטב"א. בהמשך הפרק נדגים ביתר פירוט ספרות זו.

ספרות הפוסקים

ספרי ההלכה מסכמים את הסוגיה התלמודית, והופכים אותה לספר הלכה. ספרי ההלכה אינם מסוג אחד ואינם בסגנון אחד. יש בהם הדבקים בסדר התלמוד, ועיקר פעילותם היא להוציא מתוך הסוגיה התלמודית את פסק ההלכה. בין אלה נמצא את ספרו של רבי יצחק אלפסי, הרי"ף, ואת ספרו של רבנו אשר, הרא"ש.

יש מן הכותבים שסידרו את ההלכות בסדר חדש. ספריהם של הרי"ף והרא"ש מתאימים ללומד תלמוד, הרוצה לדעת בסיום לימודו את מסקנת הסוגיה למעשה. הרוצה למצוא הלכה אינו יכול להיעזר בספרים אלה, אלא אם כן הוא יודע את התלמוד כולו ויודע היכן נמצאת כל הלכה. כדי לפתוח את עולם ההלכה לכל דורש נתחברו ספרים המאורגנים לפי נושאים, ובאלה אפשר למצוא כל עניין. ראשוני הכותבים לפי נושאים היו הגאונים. בתקופת הראשונים כתב רמב"ם את משנה תורה – בסדר חדש לפי נושאים. אחריו כתב רבי יעקב את ארבעה הטורים, שהיה ספר היסוד לכתיבה לפי נושאים: על פיו נכתב השלחן ערוך, וכל ספרות נושאי הכלים של הטור ושל השלחן ערוך.

כתיבת ספרי הלכה המסודרים בסדר חדש נמשכת עד ימינו. אלא שבעוד ספרי הראשונים מבוססים על דברי התלמוד, ספרי האחרונים מבוססים על ספרי הראשונים.

סוג אחר של ספרי הלכה הם "נושאי הכלים". ספרים אלה הם פירוש או עיון בדברי ספר אחר. לפעמים המפרש בא לחלוק על המחבר ולהתקיפו. דוגמה מעניינת לכך היא חלק מן הספרות שנכתבה על הרי"ף – רבי יצחק אלפסי: ר' זרחיה הלוי, הרז"ה, כתב

את ספר המאור, שבו השיג על הרי"ף. רבי אברהם בן דוד מפוסקירא כתב השגות, בו הוא דחה את השגות הרז"ה והשיג השגות משל עצמו. רמב"ן כתב שני ספרים: ספר מלחמות ה' נגד הרז"ה, וספר הזכות נגד הראב"ד. ואילו בשנים שלאחר מכן כתבו מן הראשונים פירושים על הרי"ף: רבנו יונה, רבנו נסים גירונה ור' יוסף חביבא, בעל "נימוקי יוסף".

לעתים המחבר בא לפרש את הספר שהוא נלווה אליו, או אף להגן עליו מפני ספר אחר המתקיפו. לעתים הכותב מתחיל את עבודתו כפירוש על ספר אחר, ולבסוף כותב ספר נוסף, כדי לסכם את שיטתו ודעותיו. כך, למשל, כתב רבי יוסף קארו את פירוש "בית יוסף" לארבעת הטורים, את פירושו "כסף משנה" למשנה תורה, ולבסוף כתב את "שלחן ערוך" – ספרו שלו בהלכה. דוגמאות לכל זה יופיעו בהמשך הפרק.

ספרות השאלות והתשובות

ספרות זו כוללת אלפי ספרים, ומאות אלפי תשובות. מספר ספרי התשובות גדול מספרי הפירושים או ההלכות. והסיבה פשוטה: בכל מקרה של שאלה בהלכה פנו אל מורה ההוראה, שענה והסביר את תשובתו.

ראשיתה של ספרות השאלות והתשובות בתלמוד, והיא פותחה בימי הגאונים, כאשר ישיבות בבל השיבו תשובות לכל תפוצות ישראל.

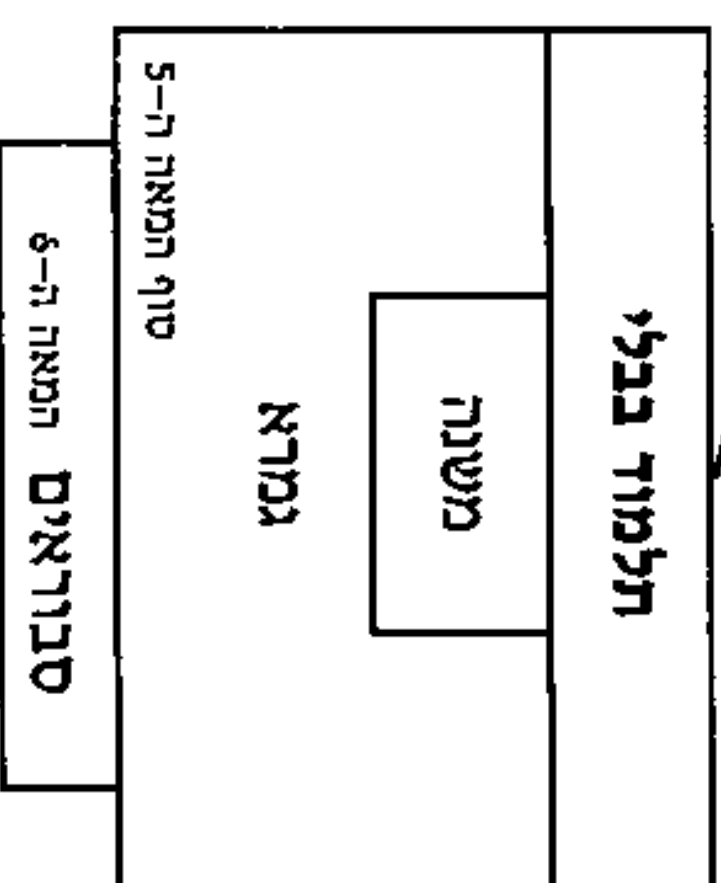
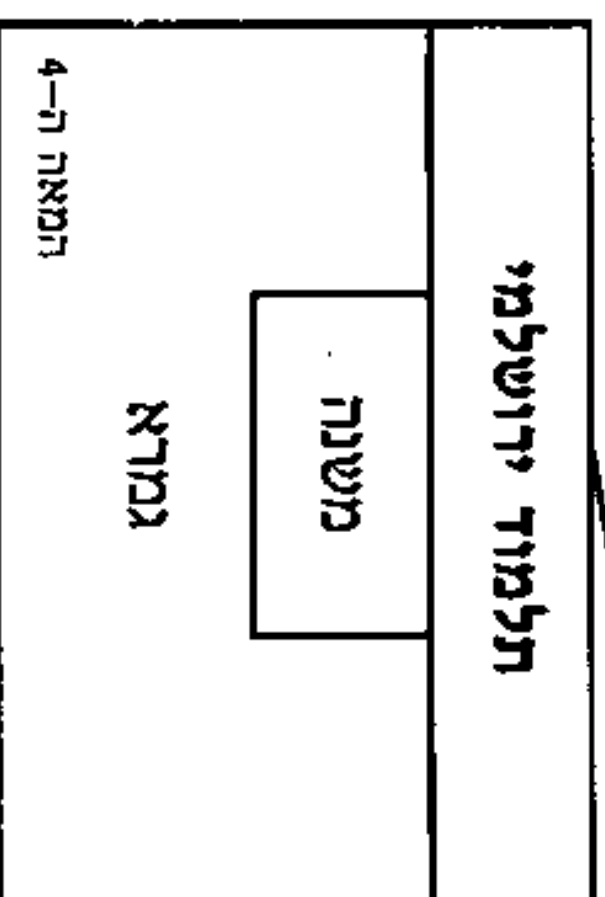
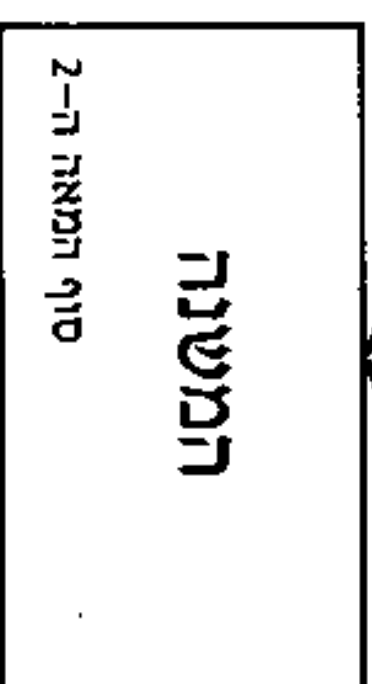
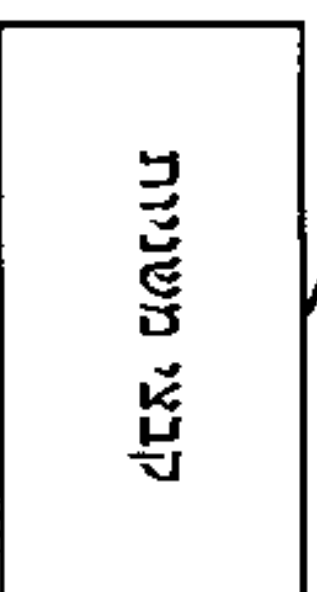
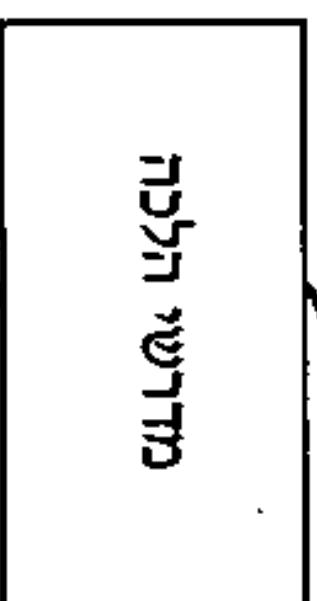
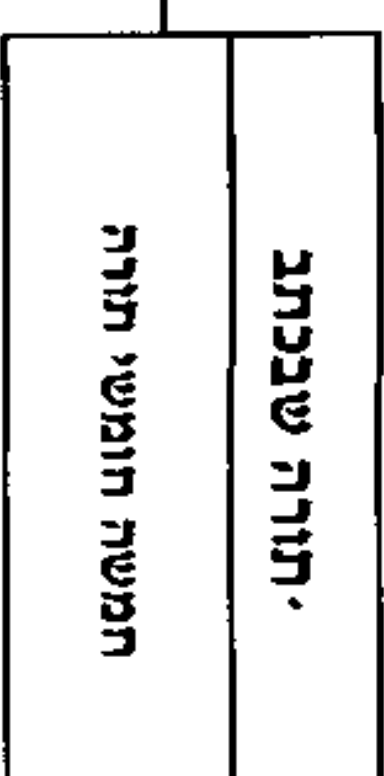
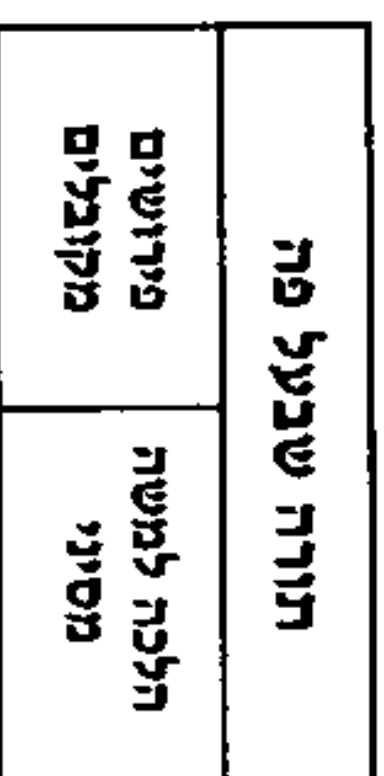
ספרות השאלות והתשובות אינה נוחה לשימוש, כי אין היא שיטתית, ואינה מקיפה אלא את העניינים שהשואל נדרש להשיב עליהם. כדי לתקן קושי זה סודרו ספרי תשובות לפי סדר התלמוד או השולחן ערוך.

בתקופת האחרונים מסודרים רוב ספרי התשובות לפי סדר השולחן ערוך, ובכך הקלו על ההתמצאות בהם.

בין נושאי הכלים לשלחן לערוך נמצאים ספרים המארגנים את ספרות התשובות, והופכים אותה לספר מעין נושאי הכלים. בהם הספר "שערי תשובה", שהוא אוסף תשובות לפי סדר שלחן ערוך אורח חיים. הספר נכתב בידי רבי חיים מרגליות, במאה ה-18-19. כמוהו הספר "פתחי תשובה" לשאר חלקי השולחן ערוך, שנכתב בידי הרב אברהם איזנשטאט.

בפרק "ספרות השאלות והתשובות" נסקור ספרות זו ונדגים חלקים ממנה.

ספרות ההלכה

מפרשי
התלמוד היהושלמי

מפרשי
התלמוד הבבלי

ספרות
הפוסקים

ספרות
השאלות והתשובות

מפרשי	מאה
פרושי הגאונים	7-11
רבנו נסים	10
רבנו חננאל	11
רש"י	11
בעלי התוספות	12-14
רמב"ז	12
רשב"א	13
ריטב"א	13
מאירי	13-14
מהר"ם	16
מהרש"ל	16
מהרש"א	16-17
פני יהושע	18

ראב"ד	מניך משנה	לחם משנה	בית יוסף	בית חדש
רמב"ם	מאה 12	מאה 11	מאות 12-13	מאות 13-14
רי"ף	מאה 11	מאות 12-13	מאות 12-13	מאות 13-14
רא"ש	מאות 12-13	מאות 12-13	מאות 12-13	מאות 13-14

ראב"ד	מניך משנה	לחם משנה	בית יוסף	בית חדש
רמב"ם	מאה 12	מאה 11	מאות 12-13	מאות 13-14
רי"ף	מאה 11	מאות 12-13	מאות 12-13	מאות 13-14
רא"ש	מאות 12-13	מאות 12-13	מאות 12-13	מאות 13-14

מפרשי	מאה
שולחן ערוך הרב	18-19
חיי אדם ותכנת אדם	18-19
קיצור שלחן ערוך	19
ערוך השלחן	19
בן איש חי	19-20
משנה ברורה	19-20

מפרשי	מאה
תשובות הגאונים	7-11
רבנו חם	12
רמב"ם	12
רמב"ז	12
רשב"א	12-13
רא"ש	12-13
ריב"ש	14
רשב"ץ	14
מהר"ל	15
מהר"ק	15
רבנו יעקב בירב	16
ר' יוסף קארו	16
רדב"ז	16
רשד"ם	16
רמ"א	16
מהר"ט	17
ר' חיים בנבנישתי	17
יעב"ץ	18
"עודע ביהודה"	18
ר' עקיבא אייגר	18
החתם סופר	19
הנצי"ב	19
ר' חיים פלאגי	19
הרב קוק	19
הרב פרנק	19
הרב משה פיינשטיין	20
הרב אליעזר וולדינגר	20

ספרי הפרושים והחידושים

מפרשי המשנה

ספר המאור – פירוש המשנה לרמב"ם

פירוש זה הוא ראשון שנכתב על המשנה כולה. הפירוש נכתב בהיות הרמב"ם בן 23, והושלם כאשר הרמב"ם היה בן 30, בשנת 1168. בהקדמה לפירוש סוקר רמב"ם את השתלשלות תורה שבעל פה. הפרוש כולל גם הקדמה ארוכה לפרקי אבות בשם "שמונה פרקים", והקדמה מקיפה לפרק חלק במסכת סנהדרין, בה עוסק רמב"ם בעיקרי האמונה. הפירוש נכתב ערבית, ותורגם לעברית. התרגום האחרון נעשה בידי הרב קאפח.

רבי שמשון משנץ

חי במאה ה-12-13. חיבר פרוש לסדר זרעים וטהרות. פירושו מודפס בכל ההוצאות של התלמוד, יחד עם מסכת ברכות.

רבי עובדיה מברטנורא

עלה לארץ בשנת 1486, מהעיר ברטינורו שבאיטליה. פירושו למשנה הוא הפירוש המסכם והנפוץ ביותר. רבי עובדיה (בקיזור "רע"ב" או "ר"ב") סיכם את הפירושים שקדמו לו, התבסס הרבה על רש"י למשנה המצוטטת בגמרא, והוסיף בסוף כל עניין את ההלכה כפי שנפסקה בגמרא. בקהילות ישראל שבגולה נפוץ היה לימוד משנה, ו"חברת משניות" הייתה קבוצת יהודים שלמדה משנה עם פירושו של רבי עובדיה מברטנורא.

תוספות יום טוב

פירושו של רבי יום טוב ליפמן הלר, נולד 1579. כתב תוספות לפירושו של רבי עובדיה, בשם "תוספות יום טוב". בהקדמתו כתב, כי למד את המשנה עם פירושו של רבי עובדיה מברטנורא, אבל מצא כמה בבות מן המשנה בלתי מפורשות, וכמה משניות סותרות זו את זו. לכן חיבר את ספרו לדקדק במשנה אם יש בה דבר הצריך לפירוש, ולא נתפרש בפירוש רבי עובדיה מברטנורא. תמצית פירושו נקרא "עיקר תוספות יו"ט".

"מלאכה שלמה"

פירושו של רבי שלמה העדני, מחכמי תימן בארץ ישראל, שחי בזמנו של תוספות יו"ט. הוא עסק בחיבורו שלושים שנה. ספר זה הוא אחד הפירושים המעולים למשנה.

"תפארת ישראל"

פירושו של רבי ישראל ליפשיץ, נולד 1782. בפירוש שני חלקים: "יכין" – הפשט, "בועז" – משא ומתן בדרך הפלפול. בסוף כל פרק הוסיף המחבר את פסק ההלכה של ההלכות הנוגעות לפרק, בשם "הלכתא גבירתא".

משניות מבוארות

לאחרונה התפשט פירושו של ר' פינחס קהתי "משניות מבוארות" ב-12 כרכים. פירוש זה כתוב עברית, הוא כולל מבואות וסיכומים, והוא ממצה את פירוש המשנה בלשון קלה ובסגנון השווה לכל נפש.

מפרשי התלמוד**תקופת הגאונים**

הגאונים לא פירשו את התלמוד כסדרו. בני בבל לא היו זקוקים לפירוש לתלמוד. שפתם הייתה ארמית, ובישיבות בבל התקיימה מסורת לימוד מסודרת של התלמוד: באותם בתי מדרש בו פעלו האמורים, בהם פעלו הגאונים. מושגי התלמוד היו מוכרים וידועים להם, והיו דרושים להם רק באורי מליים או מושגים. על כן פירושי הגאונים הם בעיקר תשובות לשאלות שנשאלו על ידי חכמים מחוץ לבל. גם באורי מסכתות שנכתבו על ידי הגאונים הם על פי בקשת חכמים שרצו הסבר למסכת.

רבנו חננאל בן חושיאל

פירוש רבנו חננאל הוא הראשון המתייחס לתוכן הסוגיה, ולא רק לביאורי מליים ומושגים. חי בסוף תקופת הגאונים, בקירואן אשר באפריקה הצפונית. רבנו חושיאל היה מחכמי איטליה הדרומית, והיגר לקירואן. אחרי מותו עמד בראש הישיבה בקירואן בנו חננאל יחד עם חברו ר' נסים גאון. רבנו חננאל משתמש הרבה בפירושיהם של הגאונים, וכן בירושלמי. הוא נותן תמצית של הסוגיה, מסביר את המקומות הקשים ומדלג על הקטעים המובנים בסוגיה. עסק גם בברור הגרסה הנכונה. לעתים קרובות פוסק רבנו חננאל את ההלכה בסוף הסוגיה. פירושו מקיף רק את החלקים הנוהגים בזמן הזה.

רבנו נסים גאון

רבנו נסים פעל במאה העשירית בצפון אפריקה. הוא פרש כמה מסכתות. פירושו אינו פירוש מלא למסכת כולה, אלא לחלק מן הסוגיות בלבד.

באשכנז ובצרפת

רש"י

עיקר שכלולה של פרשנות התלמוד היה באשכנז ובצרפת. בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת עשרה התפתח מרכז התורה באשכנז. רבנו גרשון מאור הגולה העמיד תלמידים הרבה, ובהם ר' יעקב בר יקר משיבת וורמייזה, ור' יצחק בר יהודה משיבת מגנצא.

תלמידים של שני חכמים אלה היה רבי שלמה יצחקי, רש"י, העומד בראש מפרשי התלמוד והמקרא במאה ה-11.

פירושו של רש"י לתלמוד פתח את שערי התלמוד ללומדים, ובזכותו לומדים את התלמוד נער וזקן, תלמידי חכמים והמון העם. רש"י משלב את דבריו בדברי התלמוד, ובכך מסביר את הסוגיה ומבהירה. פירושו קצר, מלותיו מדויקות וברורות, והוא מדריך את הלומד בסוגיות המסובכות ביותר בקלות ובאמנות. משום כך היה פירושו של רש"י חלק בלתי נפרד מן הסוגיה התלמודית, והוא מופיע בכל מהדורה של התלמוד הבבלי.

פירושו של רש"י לתלמוד הוא סיכום הפירושים שהיו בישיבות. באותם ימים היו התלמידים כותבים את פירושי רבם בקונטרסים. גם רש"י דשם את פירושי רבי יעקב בר יקר לכמה מסכתות. כאשר עבר למגנצא, צרף לקונטרסו את מה שמצא בישיבות במגנצא. רש"י ניסח ועיבד, השלים וסידר את הקונטרסים, שהיו חלקיים ומקוטעים, ויסד פירוש אחיד ושלם השווה לכל נפש. פירוש רש"י הנמצא לפנינו הוא המהדורה השלישית של פירושו. אך יש מסכתות שבידינו המהדורה השנייה, ואף הראשונה. יש כמה מסכתות בהן נפסק פירושו של רש"י, וחכם אחר משלים את הפירוש.

מסכת פסחים פסח ראשון ושני עם פירוש

רש"י ותוספות ופסקי תוספות וספר רבי אשר נדפסו פה וניצאה רבתי
 בתכלית הדיוק מלאכה צרופה מזוקקת שבעתים כרוחה מפלסג
 וה' יצח אור הנניה בואת המלאכה אשר שנו נו' צ בשער
 כנהדרר חיא מאיר בכהדרר דוד ז'ל אשר סכיב למשכן
 המלאכ' חונח להשים עינו ושכלו על ידי עושי
 המלאכ' להרים הככשול ולהסדר העקוב
 כמצו המפואר דניאל בומבד'ני
 מאנו'ר'שה אשר מדברה
 דוחו לרהחזיק די
 עושיהם
 כמאודו'
 ואדוק כל המציאות
 יעזור לנו לנמור כל שיחא סודי
 כפי אשר עלה כרוח המפואר דניאל הנזכר אכ"ר:

תלמוד בבלי, שער מסכת פסחים, דפוס בומברג 1552

בעלי התוספות

בעלי התוספות יצרו ופעלו במשך כמאתיים שנה, במאות השתים עשרה והשלוש עשרה. התוספות היא יצירה משותפת של חכמים באשכנז ובצרפת, ומעט גם מאנגליה ומאיטליה. ראשוני בעלי התוספות היו תלמידי רש"י, שכתבו הערות וחידושים לפירושו. במשך הזמן התרחבו וגדלו תוספות אלה, עד שהיו לתוספות לתלמוד.

בבתי המדרש ישבו התלמידים וחכמי הישיבות עם מוריהם, והתווכחו על התלמוד ועל מפרשיו. דרך לימודם דמתה לזו של האמוראים בישיבות בבל. התלמידים רשמו לעצמם רשימות על מהלך המשא ומתן שהיה בישיבה. הם עברו מישיבה לישיבה, ובכל מקום אליו הגיעו הביאו אתם את חידושי בית המדרש שלהם. חידושים אלה צוינו כתוספות של בית מדרש פלוני. וכך הופיעו קובצי תוספות רבים, וכל אחד נושא עליו שם של בית מדרש.

לפני בעלי התוספות היה חומר רב: נוסף לתלמוד הם עסקו בכל מה שנתחבר אחרי התלמוד, ולכן לימודם היה מקיף ורב ממדים. הם השוו סוגיות בבבלי ובירושלמי, השוו ברייתות, תוספתא ומדרשי הלכה. הם בדקו את הנוסחאות וקבעו את הנוסחה הנכונה. הם דנו בדברי הראשונים, ובראש ובראשונה בדברי רש"י. המפורסמים שבין בעלי התוספות הם חכמים אלה:

ר' שמואל בן מאיר, הרשב"ם, נכדו של רש"י. פעל בתחילת המאה השתים עשרה. היה אחד מבעלי התוספות, ואף חיבר פירושים לכמה מסכתות ופירוש למקרא. רבנו יעקב בן ר' מאיר – רבנו תם. אחיו של הרשב"ם. היה גדול חכמי צרפת בדורו וממנהיגיה.

ר' יצחק בן ר' שמואל, המכונה ר' יצחק הזקן, בן אחותם ותלמידם של הרשב"ם ורבנו תם. חי במאה השתים עשרה. הוא מכונה גם "בעל התוספות". שמו נזכר כמעט בכל תוספות שלפנינו.

ר' שמשון בר' אברהם משנץ. תלמידו של ר"י הזקן. פעל במאה השלוש עשרה. חיבר גם פירוש למשנה, לסדר זרעים ומועד. עלה לארץ בשנת 1211. ר' מאיר בן ברוך, מהר"ם מרוטנבורג, מאחרוני בעלי התוספות. ניסה לברוח מאשכנז, נתפס וישב במאסר עד יום מותו, בשנת 1293.

בספר ובמצרים

ר' יוסף אבן מגאש – ר"י מגאש

פעל במאה ה-11. תלמידו של הרי"ף, וממלא מקומו. חיבר חידושים על התלמוד, ומהם הגיעו לידינו חידושי על בבא בתרא ושבועות. רמב"ם כותב עליו "הבנת אותו האיש בתלמוד מפליאה כל מי שמתבונן בדבריו ועומד על עיונו".

ר' משה בן נחמן – הרמב"ן

רמב"ן פעל בעיר מולדתו גירונה שבספרד, במאה ה-12. כתב חידושים לרוב מסכתות הש"ס, והם מודפסים ב"חידושי הרמב"ן". שיטתו היא מיזוג דרך החקירה של בעלי התוספות ופרשנות הפשט של הראשונים. חיבר פירוש לתורה, וספרי הלכה ומחשבה.

ר' שלמה בן אדרת – הרשב"א

פעל במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה. היה תלמידם של רמב"ן ורבנו יונה גירונדי. כתב חידושים לרוב מסכתות התלמוד, ובהם ניתוח ודרכי הבחנה מעמיקים של הסוגיות. הלך בדרכו הפרשנית של רמב"ן. רשב"א היה מנהיגה של יהדות ספרד בסוף המאה השלוש עשרה, והיה בין הנלחמים בלימוד פילוסופיה.

ר' יום טוב בן אשבילי – הריטב"א

תלמידו המובהק של הרשב"א. חי בסוף המאה ה-13. כתב חידושים לרוב המסכתות. חידושיו מנוסחים ניסוח בהיר, והם מנתחים בצורה מעמיקה את כל הנושאים שבסוגיה. חידושיו כוללים גם תקנות שונות שנתחדשו בימיו.

ר' מנחם המאירי

המאירי חי בעיר פרפיניאן במאה ה-12-13, והיה לו קשר עם הרשב"א ועם חכמי צרפת ואשכנז. חיבר את הספר "בית הבחירה", שיש לו אופי מיוחד בין ספרי הפרשנות לתלמוד. המאירי מכנס את כל המאמרים וההלכות השייכים לנושא מכל מקורות התלמוד, בבלי וירושלמי, תוספתא ומדרשי הלכה. באורו כתוב עברית צחה. הוא מפרש תחילה את המשנה, אחר כך את הסוגיה התלמודית, ואחר כך הוא מפרש את שאר העניינים שהובאו אגב הסוגיה, ומסכם את דבריהם של רבים מגדולי חכמי ההלכה שקדמו לו. פירושו של המאירי היה טמון בכתבי יד, ורק בדורנו יצא לאור.

ר' בצלאל אשכנזי

בסוף תקופת הראשונים, במאה השש עשרה, חיבר ר' בצלאל אשכנזי את הספר "שיטה מקובצת". הספר הוא קובץ של פירושים וחידושים של הראשונים לתלמוד. ספר זה הוא מעין אוסף אנציקלופדי של פירושי התלמוד, ושמו הוא "אסופת זקנים".

המפרשים האחרונים**ר' מאיר מלובלין – מהר"ם**

חי בפולין במאה ה-16. עמד בראש הישיבות בלובלין, בקראקא ובלבוב. חיבר את הספר

"מאיר עיני חכמים", שנדפס בכל מהדורות התלמוד ליד ספרי מהרש"ל ומהרש"א. בספרו חידושים ובאורים לכל התלמוד, ונחשב לאחד הספרים התלמודיים החשובים.

ר' שלמה לוריא – מהרש"ל

מחכמי ישראל בפולין במאה ה-16. שיטת לימודו פשטנית. תשומת לבו הראשונה לקביעת הנוסח הנכון של הסוגיה ושל רש"י והתוספות. חיבר את הספר "ים של שלמה", וכן את הספר "חכמת שלמה", שנכנס לכל מהדורות התלמוד.

ר' שמואל אידלס – המהרש"א

חי בפולין, במאות ה-17-16. ספרו "חידושי הלכות" מצוי כמעט בכל מהדורה של התלמוד הבבלי. מהרש"א מסביר את דברי רש"י ובעלי התוספות, ולעתים הוא מתייחס לתלמוד עצמו. נקודת המוצא של פירושו הוא דברי הראשונים, והוא מפרש את הסוגיה מתוך המצוי בה עצמה. המהרש"א עוסק גם בבאורי האגדות שבתלמוד.

ר' יעקב יהושע פלק – פני יהושע

חי בפולין במאה השמונה עשרה. שימש ברבנות בקהילות רבות, ועמד בראש ישיבה גדולה. בספרו "פני יהושע" הוא עוסק בדברי הראשונים, ומהם הוא מסביר את הסוגיה התלמודית. הוא מקיש מסוגיה לסוגיה, ומתפשט על מקורות שונים בתלמוד. ספרו נתחבר על רוב מסכתות התלמוד, ונתקבל כספר קלסי של לימוד בתקופת האחרונים.

ספרות הפוסקים

הפוסקים הראשונים

סיכום של גישות הראשונים בלימודם ובפסקיהם נתן רבי יום טוב ליפמן הלר (נולד בשנת של"ט, 1579). הוא מפורסם על שם ספרו "תוספות יום טוב" על המשנה. הדברים שלהלן הם סיכום מתוך הקדמתו לפירושו "מעדני יום טוב" ו"דברי חמודות" על פסקי הרא"ש.

הפוסקים שאחרי הגמרא

הפוסקים שאחר דור הגמרא נחלקו לשניים:

(א) מהם – אשר הניף ידו על הגמרא כמות שהיא, קיצרה ומיעטה, חיסר את המשא ומתן ההלכתי והביא את עיקרי הדעות וההלכות. החשוב שבהם הוא חיבורו של הגאון רבי יצחק אלפסי (הרי"ף).

(ב) ואחריו קם הרב הגדול הרמב"ם ז"ל, ואחז לו דרך קצרה אחרת, והלך בדרכו של רבנו הקדוש, רבי יהודה הנשיא, מחבר המשניות. הרמב"ם אסף את כל פסקי המשנה והגמרא וחיברם בסדר ההלכות, כל דבר במקומו ובעניינו, בלשון צח וקצר, מבלי תת טעם ודעת, רק כגזור: אומר, קום עשה! שב ואל תעשה! ותיחשב לו לרמב"ם לצדקה אשר עשה להחיות עם רב שאינם יודעים לירד לעומקה של כל הלכה והלכה ואינם יודעים לשוט בים התלמוד הגדול. אמנם לא נמלט הרמב"ם ממה שהורו חז"ל במסכת סוטה "התנאים מבלי עולם". ושאלה הגמרא שם, "מבלי עולם סלקא דעתך" – הייתכן לומר על התנאים מחברי המשנה כי מבלי עולם הם? והתשובה: "אמר רבא, שמורים הלכה מתוך משנתם". הפוסקים הלכה מתוך משנתם של התנאים מקלקלים, כי עשויים הם לטעות ולהורות שלא כדיון, כיוון שאין במשנה טעם והסבר לדינים. גם חיבורו של הרמב"ם, בלי ספק, הוא ממיישבי עולם, כי אין לגמור את ההלל על חיבורו בטעם לשונו וביופי סידורו. אבל אי אפשר להורות מתוך משנתו, שאין הבדל כלל בין המורה מתוך המשנה למורה מתוך "משנה תורה". וכן כתב הרא"ש בתשובה כלל ל"א, דין ט, שלא יורה אדם מתוך חיבורו של הרמב"ם אם אינו בקי בחדרי הגמרא.

ואני אומר, שהרמב"ם בעצמו לא נתכוון אלא לכתוב הדברים למי שבקי בחדרי הגמרא ויודע הסוגיות, רק שילאה כל אדם לחפש ולדעת על כל דין ודין היאך יצא לאור על פי הסוגיות, אם להתיר או לאסור, אם לפטור או לחייב. וגם מפני שאין הדברים כולם מסודרים בכל מסכתא ומסכתא, כי דברים רבים מדיני שבת, דרך משל, נמצאים בשאר מסכתות. לזה נתחכם לעשות חיבורו לכל מי שכבר יגע ומצא, וידע סוגיות הגמרא ההיא, יעשה הוראותיו על פי חיבורו "משנה תורה". וראייה גדולה לדברי מצאתי

בתשובות להרמב"ם עצמו, נדפסים בכרך קטן מאוד, ובשלושים מהם השיב לשואלו על איזה דרך יכשר לו בלימודים, והשיבו: חיבורו ("משנה תורה") עם ספר ההלכות של הרי"ף.

הפוסקים בסוף תקופת הראשונים

ויהי כי ארכו הימים אחרי אלו שני המחברים, ונתווספו דעות חכמי צרפת, אשכנז וספרד, ויגעו ומצאו בגמרא חידושי דינים ופירושים שונים שעל ידיהם נתחדשו ונשתנו כמה וכמה הוראות, נתחברו שני ספרים נוספים, שגם הם עשויים במתכונת שתי השיטות של הרי"ף והרמב"ם:

(א) רבנו אשר, רבן של כל בני הגולה, חיבר חיבור גדול מאוד, בו כתב כל דברי הרי"ף והוסיף דברי חכמים הנזכרים בעלי התוספות ושאר חכמים גדולים, מלבד מה שנתחכם משלו בפלפולו ושכלו הזך והישר.

(ב) וקם בנו תחתיו, הרב רבנו יעקב בעל הטורים ז"ל, וכתב בכל מסכתא ומסכתא בכל פרקיה על פי סימנים את המסקנה העולה מכל דין ודין, בלשון קצר. ונתחכם עוד ועשה פסקי הדינים הללו בסדר אחר, בחלוקתם לארבעה טורים (אורח חיים, אבן העזר, חושן משפט ויורה דעה), עם הוספת דעות החכמים אשר לא כתבם אביו, הרא"ש ז"ל.

נמצאו עכשיו ארבעת החיבורים מסודרים זה כנגד זה:

פסקי הלכה	לימוד במקורות	
(ב) הרמב"ם	(א) הרי"ף	תחילת תקופת ה"ראשונים"
(ב) הטור	(א) הרא"ש	סוף תקופת ה"ראשונים"

ואומר אני: כמו שהרמב"ם העיד על חיבורו שיהיה נלמד עם הרי"ף, כך אצלי בלי ספק שזו הייתה דעתו של בעל הטורים, שילמדו את ספרו עם הספר של אביו, "פסקי הרא"ש". ואף הרב הגדול, רבי יוסף קארו, אשר פירש את הטור בספרו "בית יוסף", ומתוך ספרו זה עשה את החיבור שקראו "שולחן ערוך" באותה חלוקה לספרים ולסימנים כמו ארבעה טורים, גם הוא לא נתכוון מעולם להורות הלכה מתוך ספרו. חלילה וחלילה לחשוב עליו כזאת. אבל: מי שלמד ועיין בספר הטורים עם פירוש "בית יוסף", וילאה למצוא תכלית כל דין ודין – הלא ידעו ויבינו מתוך "שולחן ערוך". זאת הייתה כוונתו.

שתי דרכים בלימוד

העולה מכל זה שנמצאו לפנינו שני דרכים ישרים:

הדרך האחד – לימוד לפי פסקי הלכה, כדרכו של רבנו הקדוש במשנה. בדרכו הלכו הרמב"ם ב"משנה תורה" ורבי יעקב בן הרא"ש ב"ספר הטורים".

הדרך השני – לימוד לפי עיון במקורות ההלכה ובטעמיה, והיא דרך האמוראים בגמרא. בדרכם הלכו הרי"ף בפסקיו והרא"ש בפסקיו, אשר בספריהם סיכמו את דברי הגמרא והביאו את עיקרי המחלוקות והדעות, ולאחר מכן את פסק ההלכה. ובאשר לשאלה איזה דרך יבחר לו האדם ללימודו – לפי דעתי ידוע ומובן שאינו דומה הלומד פרק במשא ומתן של הלכה והמסתעף ממנה ללומד מהכללים שיצאו מתוך המשא ומתן. שהרי הלומד את הכללים ולא את המשא ומתן עצמו צריך לחקור לאחור ולעיין מאין יצאו הדברים ומי אמרם, וברוב הפעמים לא כתבו המפרשים את הסוגיה, אלא רק את מראה מקומה, ולימוד פסקי ההלכה והפרשנים לא יספיקו לבירור הדברים בכל היקפם. ויתרה מזו: על ידי הלימוד מתוך משא ומתן של הלכה עצמו ייודעו ללומד אלו הן הסברות הנכונות ומהן הסברות שאינן ישרות, ובדרך זו יתחזקו בשכלו הסברות הישרות ויידחו ממנו הסברות שאינן נכונות.

תקופת הראשונים נסתיימה בחתימת ה"שולחן ערוך".

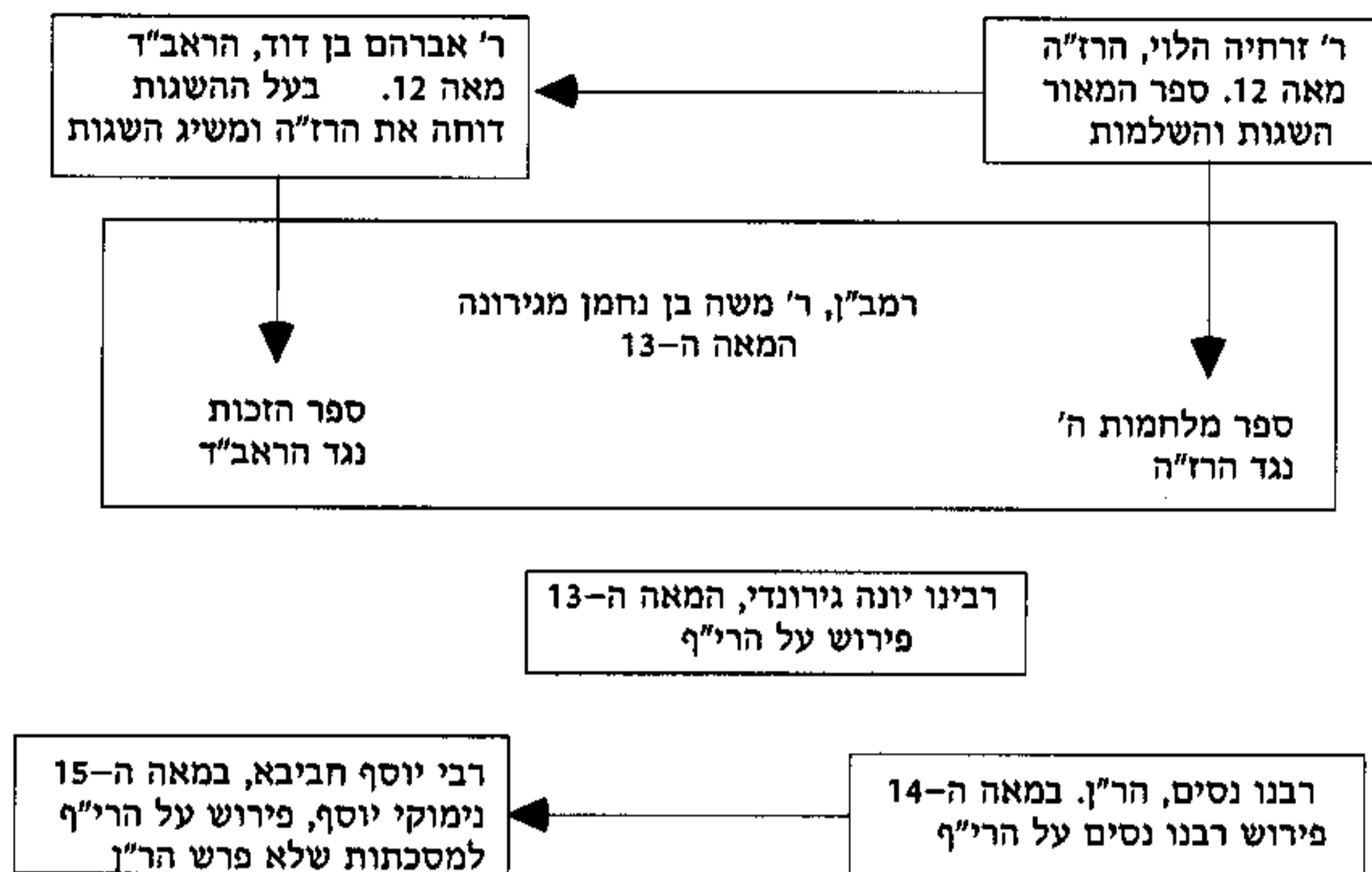
רבי יצחק אלפסי, הרי"ף

תולדות חייו

רבי יצחק אלפסי נולד בשנת 1013. חי בסוף תקופת הגאונים, בעיר פאס. היה גדול חכמי ההלכה בספרד, וחיבר את ספר ההלכה החשוב ביותר לפני ה"משנה תורה" לרמב"ם. למד בקרוואן, אצל רב נסים ורב חננאל בן חושיאל. ומשם עבר לעיר פאס (ומכאן כינויו, "אל-פאסי"). משם ברח לקורדובה, וממנה עבר לאליסאנה, בה ישב עד מותו. בין תלמידיו: הרי"מ מגאש (שמילא את מקומו) ורבי יהודה הלוי. הרי"ף כתב מאות תשובות, ובעיקר התפרסם בזכות ספרו, "ספר ההלכות", הקרוי על שמו: הרי"ף.

ספרו

בספרו הולך הרי"ף בעקבות הגמרא, והוא מסכם את הסוגיה ומביא רק את הדברים שהוא פוסק להלכה. הספר מקיף את שלושת הסדרים הנוהגים בזמן הזה: מועד, נשים ונזיקין, ונוסף עליהם גם את מסכתות ברכות וחולין. פרקים העוסקים במצוות שאינן נוהגות בזמן הזה הושמטו מן הספר. שתי מטרות לספר: פסק הלכה, וכן: להכין קיצור מן התלמוד כדי להקל על הלימוד. בניגוד לבעלי ההלכות שקדמו לו, כלל הרי"ף גם דברי אגדה בתוך ספרו, בעיקר אגדה שיש לה קשר להלכה. על הרי"ף נוצרה ספרות רחבה של פרשנים. בין נושאי כליו יש למנות: הרז"ה (רבי זרחיה הלוי), הראב"ד (רבי אברהם בן דוד), ר' יהונתן הכהן מלוניל, הרמב"ן, הר"ן (רבנו נסים) ורבי יוסף חביבא בעל "נימוקי יוסף".

רבי משה בן מימון, הרמב"ם

תולדות חייו

רבי משה בן מימון נולד בקורדובה שבספרד, בשנת 1135. בהיותו בן 13 כבשו האלמוואדים את קורדובה, והכריחו את היהודים להתאסלם. משפחת מימון יצאה לגלות. בשנת 1159 עבר המשפחה לעיר פאס בצפון אפריקה, ובשנת 1165 עלתה לארץ. בגלל קשיי החיים בארץ ירד רמב"ם למצרים, שם היה מנהיג הקהילה בקהיר. ספריו: פירוש למשנה, "משנה תורה" ו"מורה נבוכים". כתב גם איגרות וספרי רפואה, והשיב תשובות רבות.

"משנה תורה"

רמב"ם החל לכתוב את "משנה תורה" בשנת 1177, ועסק בכתיבתו עשר שנים. על הצורך בכתיבת הספר "משנה תורה" כותב הרמב"ם בהקדמה לספרו:

בזמן הזה תקפו צרות יתרות, ודחקה השעה את הכול, ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבונינו נסתרה. לפיכך אותם הפירושים וההלכות והתשובות שחיברו הגאונים, וראו שהם דברים מבוארים – נתקשו בימינו ואין מבין ענייניהם כראוי אלא מעט במספר. ואין צריך לומר הגמרא הבבלית והירושלמית, וספרא וספרי והתוספתא, שהם צריכים דעת רחבה ונפש חכמה וזמן ארוך, ואחר כך ייודע מהם הדרך הנכונה בדברים האסורים והמותרים, ושאר דיני התורה היאך הוא. ומפני זה ניערתי חוצני, אני משה בן מימון הספרדי, ונשענתי על הצור ברוך הוא, ובינותי בכל אלו הספרים, וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורים בעניין האסור והמותר, הטמא והטהור, עם שאר דיני התורה, כולם בלשון ברורה ודרך קצרה, עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכול בלא קושיא ובלא פירוק. לא זה אומר בכה, וזה

אומר בכה, אלא דברים ברורים קרובים נכונים על פי המשפט אשר יתבאר מכל אלו החיבורים והפירושים הנמצאים מימות רבנו הקדוש ועד עכשיו, עד שיהיו כל הדינים גלויים לקטן ולגדול, בדין כל מצווה ומצווה ובדין כל הדברים שתיקנו חכמים ונביאים. כללו של דבר: כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל, אלא יהא חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה, עם התקנות והמנהגות והגזרות שנעשו מימות משה רבנו ועד חיבור הגמרא. לפיכך קראתי את שם חיבור זה "משנה תורה", לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחילה, ואחר כך קורא בזה – ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם."

ההתנגדות ל"משנה תורה" והפולמוס סביבו

כנגד גישתו זו של הרמב"ם – שלא יהא אדם צריך לקרוא ספר אחר מלבד התורה ו"משנה תורה" כותב הראב"ד בהשגתו: "אמר אברהם, סבר לתקן ולא תיקן. כי הוא עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו, כי הם הביאו ראיה לדבריהם, וכתבו הדברים בשם אמרם, והיה לו בזה תועלת גדולה, כי פעמים רבות יעלה על לב הדיין לאסור או להתיר וראייתו ממקום אחד, ואילו ידע כי יש גדול ממנו הפליג שמועתו לדעת אחרת – היה חוזר בו. ועתה לא אדע למה אחזור מקבלתי ומראייתי בשביל חיבורו של זה המחבר: אם החולק עלי גדול ממני, הרי טוב; ואם אני גדול ממנו – למה אבטל דעתי מפני דעתו? ועוד: כי יש דברים שהגאונים חולקים זה על זה, וזה המחבר בירר דברי האחד וכתבם בחיבורו. ולמה אסמוך אני על בררתו, והיא לא נראית בעיניי, ולא אדע החולק עמו אם הוא ראוי לחלוק אם לא."

ההתנגדות ל"משנה תורה" נבעה מהחשש שיפסיקו לעסוק בלימוד הגמרא. זו טענת הראב"ד: מדוע אקבל את דעתו של הרמב"ם? אולי הרמב"ם פסק כדעה אחת במחלוקת, ולי נראית הדעה השנייה?

רבי יוסף קארו ב"כסף משנה" משיב על הטענה: "אילו היה רוצה [הרמב"ם] ללכת בדרך המחברים שקדמוהו, מה יתרון היה לו להוסיף על דברי הרב יצחק אלפסי, שברוב המקומות פוסק כמותו? ולכך בא לחדש פסק הלכה בלשון צח וקצר כמו המשנה, ויכול כל חכם לב מהבאים אחריו לסמוך על בררתו של רבנו. ואם ימצא איזה חכם גדול שלא ירצה לעמוד על בררתו עד שישקול גם הוא במאזני שכלו – מי מעכב בעדו מלעיין בספרי הגמרא והמחברים?! נמצא שדרך זה של רבנו – תיקון לכל העולם זולתי לאחד בדורו באותו זמן. וגם לגדול בדורו הוא תיקון, שאם יהיה נחפז לפסוק, יסמוך על דעת רבנו. וגם כשלא יהיה נחפז, לאו מלתא זוטרתא היא לדעת סברת רבנו."

רבי יוסף קארו, המחייב ספר הלכה קצר, מסכם ופוסק, שאינו מביא את המשא ומתן ההלכתי, חיבר לאחר זמן את ה"שולחן ערוך". אותן טענות שהשמיע הראב"ד נגד הרמב"ם השמיע הרמ"א נגד רבי יוסף קארו, וכראב"ד, שחיבר השגות על "משנה תורה", חיבר הרמ"א את "המפה" – השגותיו על "שולחן ערוך".

הראב"ד עצמו, למרות השגותיו על הרמב"ם העריכו מאוד, ובהלכות כלאיים פרק ו' כותב הוא: "חי ראשי! לולא כי מלאכה גדולה עשה באספתו דברי הגמרא והירושלמי והתוספתא, הייתי מאסף עליו אספת עם וזקניו וחכמיו כי שינה עלינו הלשונות והמליצות וסבב פני השמועות אל פנים אחרות ועניינים שונים".

למרות ההתנגדות הפך "משנה תורה" להיות ספר החוקים המוסמך ביותר במשך דורות רבים, ובמיוחד במצרים ובתימן, ואף בכמה קהילות ספרד קיבלו על עצמם שלא להורות ולא לדון כי אם על פי ספר זה בלבד. וגם לאחר שה"שולחן ערוך" נתקבל כספר החוקים, לא נעזב "משנה תורה", ולא פחתו הלומדים והמעיינים בו, ועד היום הזה הספר נמצא במרכז העיון התלמודי.

מבנה הספר "משנה תורה"

הספר מחולק ל-14 חלקים (על שמם הוא נקרא "הי"ד החזקה"), וזה סדרם:

- (א) מדע, "כל המצוות שהם עיקר דת משה רבנו ע"ה, וצריך אדם לידע אותם תחילת הכול, כגון ייחוד השם ב"ה ואיסורי עבודת כוכבים".
- (ב) אהבה, "כל המצוות שהם תדירות שנצטוונו בהם כדי לאהוב המקום ולזכרו תמיד, כגון קריאת שמע ותפילה ותפילין וברכת כוהנים ומילה בכלל, לפי שהוא אות בשרנו להזכיר תמיד, בשעה שאין שם לא תפילין ולא ציצית, וכיוצא בהם".
- (ג) זמנים, "כל המצוות שהן בזמנים ידועים, כגון שבת ומועדות".
- (ד) נשים, "המצוות של בעילה, כגון קידושין וגירושין וייבום וחליצה".
- (ה) קדושה, "מצוות של ביאות אסורות ומצוות של מאכלות אסורות, לפי שבשני עניינים האלו קידשנו המקום והבדילנו מן הגויים, בעריות ובמאכלות אסורות. ובשניהם נאמר 'ואבדיל אתכם מן העמים', 'אשר הבדלתי אתכם מן העמים'".
- (ו) הפלאה, "מצוות שיתחייב בהן מי שאסר עצמו בדברים, כגון שבועות ונדרים".
- (ז) זרעים, "מצוות שהם בזרע הארץ, כגון שמיטין ויובלות ומעשרות ותרומות ושאר מצוות הנכללים עמהם מעניינים".
- (ח) עבודה, "מצוות שהם בבניין המקדש וקרבת ציבור התמידין".
- (ט) קרבנות, "מצוות שהם בקרבנות היחיד".
- (י) טהרה, "מצוות שהם בטהרות וטומאות".
- (יא) נזיקין, "מצוות שבין אדם לחברו ויש בהם היזק תחילה בממון או בגוף".
- (יב) קניין, "מצוות מכירה וקניין".
- (יג) משפטים, "מצוות שבין אדם לחברו בשאר דינים שאין בתחילתן היזק, כגון שומרים ובעלי חובות וטענות וכפירות".
- (יד) שופטים, "מצוות שהם מסורות לסנהדרין, כגון מיתת בית דין וקבלת עדות ודין המלך ומלחמותיו".

נושאי הכלים ל"משנה תורה"

הראב"ד – ר' אברהם בר דוד מפושקירא

נולד בנרבונה שבצרפת (1189–1120). מפורסם בכינויו "הראב"ד בעל ההשגות", או "הראב"ד השלישי". פרסומו בא לו מהשגותיו להלכות הרי"ף, מהשגותיו על "ספר המאור" לרז"ה, ר' זרחיה הלוי, ובעיקר מהשגותיו על הספר "משנה תורה" לרמב"ם. כלל מקובל בין מפרשי הרמב"ם הוא שבכל מקום שהראב"ד לא השיג על הרמב"ם, הרי הוא מסכים עמו.

מגדל עוז – ר' שם טוב אבן גאון

חי בספרד בתחילת המאה ה-14. היה תלמידו של הרשב"א. עיקר מגמתו להגן על הרמב"ם מהשגותיו של הראב"ד. היה הראשון שציין את מקורותיו של הרמב"ם, והוא מביא גם מהתשובות שהשיב רמב"ם לשואליו.

מגיד משנה – ר' וידאל די טולושא

חי בספרד במאה ה-14. היה חברו של הר"ן – רבנו נסים בן ראובן. בפירושו ל"משנה תורה" הוא מבאר עניינים קשים, מראה את מקורותיו של הרמב"ם, ומסביר את סדר הספר. לא תמיד הוא מסכים עם רמב"ם, ולפעמים הוא מקבל דעות הנוגדות את דבריו. פירש שישה מספרי היד החזקה: ג, ד, ה, יא, יב, יג.

יקר תפארת – הרדב"ז, ר' דוד בן זמרא

נולד בספרד בשנת 1480. גלה בימי הגירוש ועלה לארץ. בשנת 1513 עבר לקהיר וישב בה ארבעים שנה. החזיק ישיבה גדולה, ובין תלמידיו היה האר"י ז"ל. חזר לירושלים, ומשם עבר לצפת להיות בחברת ר' יוסף קארו והמבי"ט (ר' משה מטראני). בצפת ישב עשרים שנה, עד למותו בשנת 1574. חיבר חידושים על "משנה תורה", שהשלימו את החלקים החסרים ב"מגיד משנה". כמו כן חיבר ספרים רבים ו-2400 תשובות.

כסף משנה – רבי יוסף קארו (מחבר "שולחן ערוך" ו"בית יוסף")

נולד בספרד בשנת 1488. בהיותו בן 4 גורש עם מגורשי ספרד ועבר לתורכיה, משם עבר לבולגריה, ולבסוף עלה לארץ, וישב בצפת. הספר "כסף משנה" עוסק בגילוי מקורות הרמב"ם, מיישב את השגות הראב"ד ומתדיין עם "מגיד משנה".

לחם משנה – רבי אברהם די בוטן

נולד בתורכיה בשנת 1545. שימש ברבנות בסלוניקי, והיה תלמידו של ר' שמואל די מדינה (הרשד"ם). הספר עומד על מקורותיו של הרמב"ם, ומיישב סתירות בינו לבין

התלמוד. בהלכות תפילה יא:טו הוא כותב: "היום, ד' לאדר שנת השל"ה, הגיע לידי פירוש הרב הגדול מוהרי"ק ז"ל (ר"י קארו) על רבנו ז"ל, וראיתי שיש בו הרבה דברים אשר עיינתי והקשיתי בהלכות שכתבתי עד עתה. ומכאן והלאה לא אכתוב אלא הדבר המחודש אשר לי".

משנה למלך – ר' יהודה רוזאנס

שימש ברבנות בקושטא, ונחשב לראש רבני תורכיה. ספריו נערכו סמוך לפטירתו ונדפסו על ידי תלמידו ר' יעקב קולי. בספרו הוא מחדש חידושים על "משנה תורה". נפטר בשנת 1727.

סיכום

ההערכה הגדולה ל"משנה תורה", בצד ההתנגדות לו, גרמו לכתיבת מספר רב ביותר של ספרים העוסקים בספר. יותר מ-350 ספרים נכתבו על הרמב"ם, המקשים עליו ומפרשים אותו, ובעיקר עוסקים במקורותיו. הספרות שנכתבה סביב "משנה תורה" הביאה לתוצאות הפוכות מאלה שרצה הרמב"ם: במקום שיהיה לספר סיכום שלומדים אותו לבדו, הפך הספר להיות בסיס לעיון ולהשוואה לספרים אחרים. בזכות "משנה תורה" נתעשרה ספרות ההלכה בספרים רבים, הממשיכים להיכתב עד ימינו.

רבנו אשר בן יחיאל, הרא"ש

רבנו אשר בן יחיאל נולד באשכנז, סמוך לשנת 1250. היה תלמידו של מהר"ם מרוטנבורג. עבר לספרד, ונתמנה לראש בית הדין בטולידו. בבואו לספרד מצא כי נתמעטו שם לומדי התלמוד, כיוון שרוב לימודם היה בהלכות הרי"ף. הרא"ש הנהיג בישיבתו את לימוד הגמרא על פי שיטת רבותיו, בעלי התוספות. הוא התנגד לפסק הלכה שאינו מבוסס על התלמוד, והשמיע דברים קשים נגד דייני ספרד שנהגו לפסוק הלכה מתוך ספרו של הרמב"ם. "טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ז"ל, ואינם בקיאים בגמרא לידע מהיכן הוציא דבריו. טועין הם להתיר האסור ולאסור המותר, כי לא עשה כשאר המחברים שהביאו ראיות לדבריהם, והראו על המקומות היכן דבריהם בגמרא. ומתוך זה יכול לעמוד על העיקר ועל האמת. אבל הוא (הרמב"ם) כתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה, בלא טעם ובלא ראייה, וכל הקורא בו סבור שמבין בו, ואינו כן. שאם אינו בקי בגמרא אין מבין דבר לאשורו ולאמיתו, וייכשל בדין ובהוראה. לכך לא יסמוך אדם על קריאתו בספרו לדון ולהורות, אם לא שימצא ראייה בגמרא".

ספרו הגדול והעיקרי של הרא"ש הוא "פסקי הרא"ש". הספר מסודר כסדר מסכתות התלמוד הבבלי, כסדר ספרו של הרי"ף. הרא"ש, כמו הרי"ף, כלל בספרו רק את ההלכות

הנוהגות בזמן הזה, ולא הביא כרמב"ם את ההלכות שינהגו עת יבנה בית המקדש בשלישית. בספרו מסר הרא"ש סיכום מוסמך של כל הלכה מתוך בירור יסודי של דעות הראשונים, חכמי צרפת ואשכנז וחכמי ספרד, ומתוך הכרעה עצמאית בכל הדינים השנויים במחלוקת. ספרו של הרא"ש כולל את "פסקי הרי"ף" ועליו תוספת של "חכמים הנזכרים בעלי התוספות ושאר חכמים גדולים, מלבד מה שנתחכם משלו בפלפול ושכלו הזך והישר" (מהקדמת ר' יום טוב הלר לפירושו "מעדני יום טוב" על הרא"ש). בפסקיו לסוגיות מביא הרא"ש לפעמים את לשון הרי"ף בהעתקה כמעט מלאה. בנו של הרא"ש, רבי יעקב ("בעל הטורים"), הכין קיצור מהלכות הרא"ש בשם "ספר הרמזים" או "רמזי אשר"י" (נדפסו בהוצאות התלמוד בשם "קיצור פסקי הרא"ש"). פסקי הרא"ש נדפסים בהוצאות השלמות של הש"ס לאחר דברי הגמרא.

רבי יעקב, בעל הטורים

"ספר הטורים" נתחבר על ידי רבי יעקב, בנו השלישי של הרא"ש. הוא נולד באשכנז קרוב לשנת 1270.

רבי יעקב "בעל הטורים" קיבל מאביו כלל גדול בהוראה: על מחבר ספר דינים להביא ראיות לדבריו ולהצביע על מקורם, כדי שיוכל המעיין לעמוד על אמיתות דבריו. בעל הטורים ציין בספרו את מקורותיו, אף קבע מקום לדעות שונות כדי להעמיד את המעיין על חילוקי הדעות בין הפוסקים והמחברים, שלא כרמב"ם שהביא רק דעה אחת בלא לציין את מקורה ובלי להביא את החולקים עליה. בדבר נוסף נבדל "בעל הטורים" מ"משנה תורה לרמב"ם": הוא הביא בספרו רק את ההלכה הנוהגת בזמן הזה, בעוד שרמב"ם כלל בספרו גם את ההלכה שתנהג לעתיד לבוא.

רבי יעקב על ספרו

את היסוסיו ואת החלטתו לחבר את ספר הטורים מתאר רבי יעקב בלשון פיוטית בהקדמתו ל"אורח חיים":

ויען כי ארכו לנו הימים בנפוצותינו / ותשש כחנו / ושמש לבנו / ורפה ידינו / וכהו עינינו / וכבדו אוזנינו / ונאלם לשוננו / ונשתבשו הסברות / וגדלו המחלוקות / ורבו הדעות / ולא נשארה הלכה פסוקה שאין בה דעות שונות / כי רבים מועלים בהנאתם מן העולם בלא ברכה / ואמרו רבותינו ז"ל: ילך אדם אצל חכם וילמדנו סדר ברכות כדי שלא יבוא לידי מעילה / על כן העירוני רעיוני / ומחשבותי / ועם לבבי אשיחה אמרים / אקומה נא ואסובבה בבתי יעבץ ואבינה בספרים / ואלקטה ב' ג' גרגרים / בראשי האמרים / מדברי המחברים / ואחבר ספר בעניין התפילות והברכות /

ואסדר כל דבר ודבר ברכתו הראויה לו תחילה וסוף / ואבררם בעניין שלא יישאר בהן ספק.

וישיבוני סעיפיי: הלוא ימים ידברו / ורוב שנים יודיעו חכמה / ואתה בער וצעיר לימים אתה / ואין בך דעת ומזימה / ולא אתה יודע עד מה / לכן חדל לך ממחשבותיך / פן מה תעשה באחריתך / ואיך יכלימוך רעיק. ואשיבם דבר לאמור: אקומה נא ויהיה מה, כי היא מלאכת שמים / ואשאלה מאתו ויהי לי לעיניים / ולשמוע בלימודים יעיר לי אוזניים.

מבנה הספר

"ספר הטורים" מחולק לארבעה חלקים:

- (א) "אורח חיים": "הוא יסיר ממוקשי מים להולכים באורחותיו". ובו שלושה חלקים:
1. סדר היום, איך יתנהג האדם מעת קומו עד שכבו, ק"ש, ותפילה וכו'. 2. סדר יום השבת. 3. סדר מועדות והלכותיהם ומגילה וחנוכה ור"ח והתענית.
- (ב) "יורה דעה": "להורות את בני ישראל המותר והאסור". הספר כולל: הלכות שחיטה, טרפות, דם, בשר בחלב, תערובת, טבילת כלים, יין נסך, עבודה זרה, ריבית, נידה, טבילה, נדרים, שבועות, כיבוד אב ואם, צדקה, מילה, עבדים, גרים, ספר תורה ומזוזה, כלאיים, בכור, חלה ואבלות.
- (ג) "אבן העזר": דיני אישות ומשפחה. "אעשה לו עזר כנגדו". הספר כולל: הלכות פריה ורבייה, אישות, קידושין, כתובות, גטין, ייבום, חליצה, אונס ומפתה.
- (ד) "חושן משפט": סדרי בית דין, דיני ממונות ונזיקין. הספר כולל: הלכות דיינים, עדות, הלוואות, שטרות, מלווה ולווה, טוען ונטען, שבועה בבית דין, גביית חוב, ערב, חזקת קרקעות, נזקי שכנים, שותפים בקרקע ומצרנות (=שכנות).

מקורות "ספר הטורים"

מקורותיו של ספר הטורים מקיפים את כל הספרות הרבנית שקדמה לו: חיבורי הגאונים, פירושי רבנו חננאל ורבנו נסים, רבנו גרשם ורש"י, בעלי התוספות, חכמי אשכנז וספרד. בכל מקום שיש מחלוקת בין הראשונים הוא מוסיף את מסקנת אביו הרא"ש, כדבריו בהקדמתו: "עלתה במחשבותי לחבר ספרי במשפטי הדינים על דרך פסקי אדוני אבי, הרא"ש ז"ל, אשר הם בנויים על יסוד הרב הגדול, רבי יצחק אלפסי זצ"ל. ובמעט מקומות אשר אין דעתו משווה עם דעת שאר המחברים כמו הרמב"ם חולתו, אני כותב דעתם ודעת אדוני אבי, הרא"ש ז"ל, והסכמתו, למען ירוץ הקורא בו".

בעל הטורים לא הסתפק במסירת דברי קודמיו, כי בהרבה מקומות נחלק עליהם בלא משוא פנים והכריע נגדם. ויש שאפילו הכריע נגד דעת אביו. על כן נחשבים הרא"ש ובנו, "בעל הטורים", אצל בעלי הכללים האחרונים כשני פוסקים עצמאיים.

"נושאי הכלים" לטור

"ספר הטורים" הגיע לשיא פרסומו כאשר רבי יוסף קארו חיבר עליו את ספרו "בית יוסף" (בהקדמה לספרו מסביר רבי יוסף קארו מדוע בחר בספר הטורים כבסיס לספרו. הדברים הובאו בפרק "שולחן ערוך"). רבי משה איסרליש, הרמ"א, הוסיף בהגהותיו, "דרכי משה" את פסקיהם ומנהגיהם של חכמי אשכנז האחרונים. רבי יואל סירקיס (נולד בלובלין באמצע המאה ה-16) חיבר על הטור את הספר "בית חדש". ספר זה מנתח כל הלכה ניתוח הגיוני על פי מקורותיה. רבי יהושע פלק כ"ץ (באמצע המאה ה-16, תלמידו של הרמ"א) חיבר על הטור את הספרים "פרישה", "דרישה" ו"ביאורים". הספר "פרישה" מפרש את פסקיו של הטור על ידי הבאת הדברים ממקורם הראשון, הספר "דרישה" מביא הוכחות לכנות פירושו, ומפלפל עם ה"בית יוסף" בשעה שנטה מפירושו, ה"ביאורים" כוללים פסקי דינים שנתחדשו לאחר חיבורם של הטור וה"בית יוסף".

רבי יוסף קארו

רבי יוסף קארו בעל ה"שולחן ערוך" נולד בספרד בשנת רמ"ח (1488), ובהיותו בן ארבע גורש עם הוריו מספרד, והם נתיישבו בתורכיה. משם עבר לבולגריה, ולבסוף עלה לארץ ישראל והתיישב בצפת. כתב את הספרים "כסף משנה", "בית יוסף" ו"שולחן ערוך".

הספר "בית יוסף"

הספר "בית יוסף" – פירוש והרחבה לארבעה טורים של רבי יעקב בן הרא"ש, הוא ספרו העיקרי, שבו עסק עשרים שנה. רבי יוסף קארו קרוי על שם ספרו זה, "בית יוסף" (ובקיצור ב"י). בהקדמתו ל"בית יוסף" כותב רבי יוסף קארו, כי בגלל רוב הפוסקים ורוחב דברי הגמרא, קשה לבני אדם למצוא שורש כל דין וקשה לפסוק הלכה, ועל כן "הסכמתי לחבר ספר כולל כל הדינים הנוהגים, בביאור שורשיהם ומוצאיהם מהגמרא, עם כל חילוקי סברות הפוסקים, איש לא נעדר. ולא ראיתי לעשות ספר זה חיבור בפני עצמו, כדי שלא אצטרך לכפול ולכתוב דברי מי שקדמני. ולכן הסכמתי לסמכו לאחד מהפוסקים המפורסמים. ועלה בדעתי לסמכו לספר הרמב"ם ז"ל, להיותו הפוסק היותר מפורסם בעולם. וחזרתי בי, מפני שאינו מביא אלא סברא אחת, והייתי צריך להאריך ולכתוב סברות שאר הפוסקים וטעמם. ולכן הסכמתי לסמכו לספר ארבעה טורים שחיבר הרב רבנו יעקב בן הרא"ש ז"ל, כי הוא כולל רוב דעות הפוסקים".

דרך הפסק של "בית יוסף"

נוסף לסיכום כל הדעות שבין הפוסקים, ראה רבי יוסף קארו צורך לפסוק הלכה למעשה, ועל כך הוא כותב בהקדמתו:

"ועלה בדעתי, שאחר כל הדברים אפסוק הלכה ואכריע בין הסברות, כי זהו התכלית, להיות לנו תורה אחת ומשפט אחד. וראיתי שאם באנו לומר שנכריע דין בין הפוסקים בטענות וראיות תלמודיות, הנה התוספות וחידושי הרמב"ן והרשב"א והר"ן ז"ל מלאים טענות וראיות לכל אחת מהדעות, ומי זה אשר יערוב לבו לגשת להוסיף טענות וראיות, ואיזהו אשר ימלאנו לבו להכניס ראשו בין ההרים הררי אל להכריע ביניהם?

ולכן הסכמתי בדעתי, כי להיות שלושת עמודי ההוראה אשר הבית – בית ישראל – נשען עליהם בהוראותיהם, הלא המה הרי"ף (רבי יצחק אלפסי) והרמב"ם והרא"ש (=רבנו אשר), אמרתי אל לבי, שבמקום ששניים מהם מסכימים לדעה אחת – נפסוק הלכה כמותם, אם לא במקצת מקומות שכל חכמי ישראל או רובם חולקים על הדעת ההוא, ולכן פשט המנהג בהפך. ומקום שאחד מן השלושה העמודים הנזכרים לא גילה דעתו בדין ההוא, ושני העמודים הנשארים חולקים בדבר – הנה הרמב"ן והרשב"א והר"ן והמרדכי וסמ"ג ז"ל לפנינו, אל מקום אשר יהיה שמה הרוח רוח אלהים קדישין נלך, כי אל הדעת אשר ייטו הרוב כן נפסוק הלכה. ובמקום שלא גילה דעתו שום אחד מן השלושה עמודים הנזכרים, נפסוק כדברי החכמים המפורסמים שכתבו דעתם בדין ההוא.

ודרך זו, דרך המלך, נכונה וקרובה אל הדעת להרים מכשול. ואם בקצת ארצות נהגו איסור בקצת דברים, אף על פי שאנו נכריע בהפך, יחזיקו במנהגם, כי כבר קיבלו עליהם דברי החכם האוסר, ואסור להם לנהוג היתר."

"שולחן ערוך"

לאחר שסיים רבי יוסף קארו את ספרו "בית יוסף", עשה הימנו קיצור בו רשם תמצית כל ההלכות בדרך קצרה, מבלי הזכרת המקורות. ספר זה הוא "שולחן ערוך" אשר היה במשך הזמן לספר יסוד, ומאז ועד עתה הוא הספר המוסמך ביותר להוראת הלכה פסוקה בישראל. מבנהו של ה"שולחן ערוך" זהה למבנה הספר "ארבעה טורים".

על כוונתו בכתיבה "שולחן ערוך" כותב רבי יוסף קארו:

"במה אקדם ה', אכף לאלהי מרום... שהשפיע מטובו על שפל אנשים כמוני לחבר ספר על הארבע טורים אשר קראתיו "בית יוסף", אשר כללתי בו כל הדינים הנמצאים בכל הפוסקים, חדשים וגם ישנים, בתלמוד בבלי וירושלמי, בתוספתא בספרא בספרי, במכילתא ודברי המפרשים והפוסקים ובעלי התשובות, חדשים וגם ישנים. ונתבאר שם כל דין ודין באר היטב.

ראיתי אני בלבי כי טוב ללקוט אמריו בדרך קצרה בלשון צח וכולל, למען תהיה תורת ה' תמימה, שגורה בפי כל איש ישראל, כי כאשר ישאלו לתלמיד חכם דבר הלכה, לא יגמגם בה, אלא יאמר מיד, ויהיה ברור לו כל דין שישאל

עליו הלכה למעשה, בהיותו שגור בפיו ספר זה, לחלקו לחלקים שלושים, ללמוד בו בכל יום חלק, ונמצא שבכל חודש הוא חוזר תלמודו. זאת ועוד: התלמידים הקטנים יהגו בו תמיד וישננו לשונו על פה ותהיה גרסה דינקותא מסודרת בפייהם מקטנותם הלכה למעשה. וקראתי שם ספר זה "שולחן ערוך" כי בו ימצא ההוגה כל מיני מטעמים. ומובטח אני בחסד עליון כי על ידי ספר זה תמלא הארץ דעה את ה', הקטנים עם הגדולים."

"המפה" וההסתייגות מ"שולחן ערוך"

רבי משה איסרליש (רמ"א) חיבר את הספר 'דרכי משה' על הטור, ובו הוא חולק על "בית יוסף". כאשר יצא הספר "שולחן ערוך" חיבר הרמ"א את "המפה" בה הוא חולק על רבי יוסף קארו ומביא פסקים ומנהגים של חכמי אשכנז. על הסתייגותו מ"שולחן ערוך" ועל הצורך לכתוב את "המפה" כותב הרמ"א:

"בהיות כי הגאון המחבר "בית יוסף" ו"שולחן ערוך" שלו, חכם עדיף מנביא, לא הניח אחריו מקום להתגדר בו, לולי ללקט דברי האחרונים ולהורות דרך המנהגים שנהגו במדינות אלו, באתי אחריו לפרוש מפה על שולחן ערוך שחיבר, ועליה כל פרי מגדים וטעמים אשר יאהב האדם, ובלא זה, השולחן אשר הוא ערך לפני ה', ולא נתנו עדיין לבני אדם אשר במדינות אלו, אשר רובי מנהגי מדינות אלו לא נוהגים כמותו.

כי כבר אמרו חז"ל "אין למדים מן הכללות", כל שכן מן הכלל שכלל הגאון הנ"ל מעצמו, לפסוק אחר הרי"ף והרמב"ם במקום שרוב האחרונים חולקים עליהם. ועל ידי זה נתפשטו בספריו הרבה דברים שאינם אליבא דהלכתא לפי דברי החכמים שמימיהם אנו שותים, והם הפוסקים המפורסמים בבני אשכנז אשר היו לנו תמיד לעינינו, והם האור זרוע והמרדכי והאשרי והסמ"ג והסמ"ק והגהות מימון, אשר כולם נבנו על דברי התוספות וחכמי צרפת אשר אנו מבני בניהם.

על כן ראיתי לכתוב דעת האחרונים עם המקומות שלא היו נראים לי דבריו, בצדו, כדי לעורר התלמידים בכל מקום שידעו שיש מחלוקת בדבריו. ובכל מקום שידעתי שאין המנהג כדבריו, אחקרהו ואמצאהו, אכתוב "הכי נהוג" (=כך נוהגים) ובצדו אשים."

ביקורתו של הרמ"א גרמה להתפשטות ה"שולחן ערוך" גם אצל האשכנזים, כי בכל מקום שאין הרמ"א חולק על ה"שולחן ערוך" נתקבל פסקו של ה"שולחן ערוך". בכל דפוס ה"שולחן ערוך" (משנת של"ח ואילך) מודפסים דברי רבי יוסף קארו ודברי רבי משה איסרליש משולבים: דברי רבי יוסף קארו באותיות מרובעות ודברי הרמ"א באות רש"י, כשבראשם המלה "הגה".

נושאי הכלים ל"שולחן ערוך"

ספר מאירת עיניים (סמ"ע)

ספרו של רבי יהושע פלק כ"ץ (המאה ה-16) לחושן משפט. בספרו הוא מגיה שגיאות שנפלו בש"ע, מפשר בין הש"ע לרמ"א, מביא הלכות חדשות של חכמים שאחרי הש"ע, ולעתים חולק על הש"ע. ראה את ספרו כמשלים לשולחן ערוך, כך שאפשר לפסוק רק מתוך הש"ע וספרו גם יחד.

שפתי כהן (ש"ך)

ספרו של רבי שבתי כהן (המאה ה-17) לשולחן ערוך חושן משפט ויורה דעה. בספרו הוא משלים את ביאור הסמ"ע, ומבקר ומשיג על הש"ע ועל מקורותיו.

טורי זהב (ט"ז)

ספרו של רבי דוד הלוי (נולד 1586), לארבעת חלקי שולחן ערוך. ל"אורח חיים" נדפס עם הפירוש "מגן אברהם" (ראה להלן). פירושו של הט"ז נקרא "מגן דוד", ושני הספרים יחד נקראו "מגיני ארץ". ביאורו ל"יורה דעה" נתקבל להלכה. בספר זה הוא מביא את פסקי האחרונים ודעותיהם, משווה אותם עם פסקי השולחן ערוך ומוציא הלכה פסוקה. ספריו על "חושן משפט" ו"אבן העזר" אינם נפוצים. כמה מחברים כתבו הערות והגהות ל"טורי זהב", והמפורסם שבהם הוא רבי יוסף תאומים מלבוב. בספרו "פרי מגדים".

חלקת מחוקק

ספרו של רבי משה לימא (נולד 1605). פירוש לש"ע אבן העזר, עד סימן קכ"ו. המחבר מביא את דברי הש"ע, מיישב סתירות בין מקורות שונים, ודן במקורות של הש"ע.

בית שמואל

ספרו של רבי שמואל בן אורי שרגא פיבוש (המאה ה-17), לש"ע אבן העזר. בית שמואל וחלקת מחוקק נחשבים לפירושים החשובים לש"ע אבן העזר.

מגן אברהם

ספרו של רבי אברהם גומבינר (נולד 1637). הספר הוא פירוש לשולחן ערוך "אורח חיים". דרכו בפירושו הוא למצוא פשרה בין פסקיו של רבי יוסף קארו ובין פסקיו של הרמ"א (השם המקורי של הספר הוא "נר ישראל", שם זה נרשם בכותרת הפירוש בצד השם הנפוץ: "מגן אברהם נ"י").

פירושים לכל חלקי ה"שולחן ערוך"

באר היטב

ספרו של רבי יהודה אשכנזי (פולין, 1700 לערך). ספרו הוא פירוש על שולחן ערוך, מלוקט מפוסקים אחרונים ומכיל גם שאלות ותשובות. חלק "חושן משפט" נכתב ע"י ר' משה פרנקפורט (נולד 1672 באמסטרדם), וחלק יורה דעה נכתב ע"י ר' זכריה מנדל מבלז.

באר הגולה

ספרו של רבי משה רבקה (המאה ה-17) על ארבע חלקי שולחן ערוך. הספר הינו מראי מקומות למקורותיהם של הדינים וקצת ביאורי מלים.

שערי תשובה

ספרו של רבי חיים מרגליות. הספר כולל לקט דינים מספרי שאלות ותשובות רבים על אורח חיים, בתוספת דברים מאת המחבר.

פתחי תשובה

לרבי אברהם איזנשטט (המאה ה-19) השלמת אוסף פסקים לשאר חלקי ש"ע.

ביאור הגר"א

הגהותיו של הגאון רבי אליהו מווילנה (נולד 1720). ספרו כולל ביאורים ומקורות לפסקי השולחן ערוך.

פירושים ל"חושן משפט"

קצות החושן

ספרו של ר' אריה ליב הכהן (המאה ה-19-18). ספר חידושים על חושן משפט. מגמתו של הספר עיונית-לימודית, וקישורו לשולחן ערוך רופף. הספר התפשט מאוד בעולם הישיבות.

נתיבות המשפט

ספרו של ר' יעקב מליסא (המאה ה-19-18). הספר מחולק לשניים: "ביאורים" ו"חידושים". ה"נתיבות" מרבה לחלוק על "קצות החושן", ובעל קצות החושן ענה לו בספר "משובב נתיבות". גם ספר זה התפשט לימודו מאוד בישיבות.

שלחן ערוך

אורח חיים

מהגאון

רשכבה"ג מוהר"ר יוסף קארו זצ"ל

עם חדשי דנים שהשמים הגאון הנ"ל והמציאם הגאון

מוהר"ר משה איסר"ל זצ"ל

עם נשא כלהם הלא המה :

באר הגולה

מהגאון מוה' משה רבקה זצ"ל מוילנא.

באר היטב

מהגאון מה' יהודה אשכנזי זצ"ל

דין סיקטין.

אשל אברהם

לקומים משו"ה ופוסקים הרבה. שלקם ואס"ה
הרב הגאון מוה' אברהם אופנהיים זצ"ל.

לקומים טובים הנחת בשע וני"כ מהרב הגאון ר'
הבער קאראטיק שלי"ס א אבר"ק קארלצוויטש
(בעת"ח הלכות עולם, ובאר עיני פוסקים ועד ועוד).

ווילנא

שנת תרל"ה לפ"ק

אורח חיים הלכות שבת רמח רמש

קין באר הגולה.

פ רשנ"ן נמשכ
 א סוכה מ"ד וכא"כ
 דאגרי כר"ף
 וברא"ם וברמ"ם
 כפ' ל' ב' ניש יוסף
 ג מדברי הרמ"ם
 ס' ור' ירוחם נח"א
 ד מכא דגיסין ל"ה
 ה רצ' סגיד
 וברמ"ם ס' ל'
 ו קור מכא דעירובין
 ס' ומנאל כירושל'

שהם צדיקים לחלל (יג) שבת כי מפני הסכנה לא יוכלו לעבב במדבר בשבת לברם שלשה ימים קודם שבת אסורים לצאת וביום ראשון ובשלישי (יג) מותר לצאת ואם אח"כ יארע לו סכנה ויצטרך לחלל שבת מפני פיקוח נפש מותר ואין כאן חילול (יד) והעולה לא"י אם נודמנה לו שיירא אפילו בע"ש בין דדבר מצוה הוא יכול לפרוש ופוסק עמהם לשבות ואם אחר שיהיו במדבר לא ירצו לשבות עמו יכול (ב) ללכת עמהם חוץ לתחום מפני (סו) פיקוח נפש ואם נכנס לעיר אחת בשבת מהלך את כולה ואפילו הניהוהו מחוץ לעיר ורוצה ליכנס לעיר מותר דבין דלדבר מצוה נפק יש לו אלפים אמה לכל רוח י הגה י"א כ"מ שא"מ הולך (סז) לסחורה או לראות פני חבירו. חשב הכל דבר מצוה וא"מ חשב דבר הרשות רק כשהולך לסייל וע"כ נהגו בקצת מקומות להקל בענין הפלגת הסמינות והליכת (יז) שיירא חוץ ג' ימים כי השונים הכל לדבר מצוה ואין למחות בידן הואיל ויש להם על מי שיכעטו :

רמ"מ דינים השייכים לערב שבת - וכו' ד' סעיפים :

א אין הולכים בע"ש יותר (א) מג' פרסאות כדי שיגיע לביתו בעוד היום גדול ויוכל (ב) להכין צרכי סעודה לשבת בין שהולך לבית אחרים בין שהולך לביתו ביה"מ כשהוא ביישוב במקום שיוכל להכין צרכי שבת אבל אם במקום שהוא שם א"א לו להכין צרכי שבת או שאינו מקום יישוב במוח מותר לילך אפי' כמה פרסאות וואם שלח להודיעם שהוא הולך שם לשבת מותר לילך כמה פרסאות בכל נוונא : ב אסור לקבוע בערב שבת סעודה ומשתה ישיאנו רגיל בימי החול ואפילו היא סעודת (ג) אירוסין מפני כבוד השבת שיכנס לשבת כשהוא תאב לאכול וכל היום בכלל האיסור ולאכול ולשתות בלי קביעות סעודה אפי' סעודה שרגיל בה בחול כל היום מותר להתחיל בן הדין אבל מצוה להצטע מלקבוע סעודה שנהוג בה בחול כמ' שעות ולמעלה. הגה וסעודה שזמנה ע"ש סגן צרית מילס או (ד) פדיון הבן (ה) מותר קן נ"ל וכן המנהג פשוט : ג דרך

באר היטב

(יג) שבת - אפילו צאיכור דרצנן ריב"ש סי' י"ח : (יג) מותר - ומהריב"ל כתב כיון דיודע בודאי שיחלל שבת אסור וכ"כ הרדב"ז כנה"ג מ"א וכן נהגין : (יד) והעולה לא"י - דוקא להדישב שם - וי"א ואפילו על מנת להחזיר כיון דאפילו מהלך ד"א צא"י מצוה הוא כנה"ג : (סו) פקוח נפש - פן ינלו ממנו או כהמה או מלבושים צימח הקור מקרי פקוח נפש רמ"ג מ"א : (סז) לסחורה - אפילו יש לו מזונות והולך לסחורה להרווחה - ולגבות משה מאינו יהודי שהוא חולה כל עוד שאינו גוסס לא מיקרי פקידה והאית מ"ז ור"י הלוי - ועיין במ"א סי' של"ט ס"ק י"ג - אי רשאי לילך בשמינה קמנה או גדולה בשבת כדי להשלים מנין ולהתפלל עם הצבור עיין הרדב"ז ח"א סי' מ"ז ומהשוכת חות יאיר כי קי"ב וכתשובת עבודת הגרשוני סי' קכ"ג וכתשובת מהר"ם רוסנבורג סי' א' ב' וע"ל סי' ז' ס"ק י"ב : (יז) שיירא - ונ"ל דנשיירא אין להקל מ"א :

(ב) מג' פרסאות - ואם הוא יושב בעגלה או רוכב על הסוס יוכל ללכת יותר ומ"מ יזהר שיכול להגיע בעוד היום גדול ב"ח : (ג) להכין - ובמדינות הללו רוב בני אדם מכינין צריח ולכן אין נזהרין בזה אגודה מ"א : (ג) אירוסין - וה"ה סעודה נשואין ב"ח - ול"ע דכתי' תמ"ד ס"ז כתב דסעודה אירוסין סעודה מצוה היא אפילו בע"ש כ"ש בע"ש דקיל ספי וע"ק דכתי' הקמ"ו כתב דמותר לישא פרצ' הרגל - וע"ק כיון דאירס בע"ש ה"ל זמן סעודה בע"ש - וברוקח סי' למ"ד הביא הירושלמי הזה ונ"ל דה"פ אסור ליארס בע"ש דלא דאחמר סעודה אירוסין - פי' אם אירס קודם לכן אסור לעשות בע"ש סעודה אירוסין אבל לארס מותר ר"ל מותר לארוס בע"ש שמה יקדמנו אחר ואז מותר ג"כ לעשות סעודה מ"א ע"ש ועיין סי' תמ"ד ס"ז - ועיין השוכת חות יאיר סי' ע' מה נקרא סעודה מצוה צאורך - והקוצר את מהו בע"ש אם הייב בהכרח עיין י"ד סי' ט"א - ועיין בספר חבן העזר שמתרין קוסיה המ"א על פסק הש"ע - [וכת' אליהו רבה פוסק דאף צאירס בע"ש אם אפשר לדחות למחר או ליום אחר אסור לעשות סעודה בע"ש ולקמן מיירי צא"ל לדחות] : (ד) פדיון הבן - ופדיון הבן שצבר זמנו אסור לעשותו בע"ש - ומילה אעפ"י בעבר זמנה כגון שהיה חולה בשמיני מיקרי זמנה קבוע דכל שעתא ושעתא זמניה הוא דאסור להניחו ערל כ"מ מתוס' דמ"ק דף ח' ענ"א - ועיין ב"ד סי' רס"ו כש"ך ופ"ו דיש אסורים למול מילה שלא בזמנה בע"ש : (ה) מותר כנ"ל - ואם א"א להתקיים שניהם תדחה

שלחן ערוך אורח חיים עם באר היטב

הפוסקים האחרונים

הקדמה

רגילים לומר שתקופת ה"אחרונים" החלה עם חתימת ה"שולחן ערוך". בפרק זה נמנה מעט מספרי ההלכה של פוסקים שכתבו ספרים חדשים הכוללים את ההלכות כולן. מטרת ספרים אלה הייתה לתת ללומד אפשרות ללמוד ספר אחד ולדעת על פיו את ההלכה, בניגוד לנושאי הכלים, שהלומד אותם צריך ללמוד יחד אתם את ה"שולחן ערוך" או את הטור. ספרים אלה כתובים בשני דרכים: כסדר הש"ע ולפי סדר חדש.

ספרים בסדר ה"שולחן ערוך"

סדר הסימנים של ספרים אלה זהה לזה של הטור והשולחן ערוך. הראשון בספרים אלה הוא ספרו של רבי מרדכי יפה, "לבוש מלכות" או "לבושים". בספר זה הוא מציע את ההלכה ואת נימוקיה בדרך קצרה, לא כ"בית יוסף", המאריך בהבאת כל הדעות, וגם לא כ"שולחן ערוך", המקצר ביותר ואינו מנמק את ההלכה כלל. בניגוד ל"שולחן ערוך", הפוסק לרוב כדעת הספרדים, בעל ה"לבושים" פוסק כחכמי אשכנז ופולין. ספר זה נתקבל כספר הלכה מוסמך בחוגים שונים, ורק לאחר מכן, כאשר התפשט ה"שולחן ערוך" ונתקבל כספר ההלכה המוסמך, נדחה מפניו ספר ה"לבושים".

בדומה ל"לבושים" נכתב ספרו של רבי שניאור זלמן מלאדי, "שולחן ערוך הרב" לפי סדר הסימנים של "שולחן ערוך". בספרו סיכום הלכות של "אורח חיים", חלק מ"יורה דעה" וסיכום קצר מאוד ל"חושן משפט". לעתים מדלג רבי שניאור זלמן על קבוצת הלכות המובאת ב"שולחן ערוך", ואז ניכר הדילוג ברשימת הסימנים. לדוגמה: לאחר סימן קל"א באורח חיים, מופיע סימן קנ"ח, כי רבי שניאור זלמן לא כלל בחיבורו את דיני קריאת התורה ודיני בית הכנסת.

בדרך זו נכתב גם הספר "ערוך השולחן" לרבי יחיאל מיכל הלוי אפשטיין, אלא ש"ערוך השולחן" מקיף את כל ארבעת חלקי שולחן ערוך. בנוסף לספרו זה כתב רבי יחיאל מיכל את "ערוך השולחן העתיד", ובו כלל את ההלכות שהושמטו ב"שולחן ערוך" בגלל שאינן נוהגות בזמן הזה. בספר "ערוך השולחן העתיד" הולך רבי יחיאל מיכל בדרכו של הרמב"ם, שכלל בספרו את ההלכות כולן.

ספרים בסידור עניינים חדש

ספרים אלה נכתבו במתכונת חדשה, לפי סדר עניינים שקבע המחבר. בדרך זו כתב רבי אברהם דנציג את ספריו "חיי אדם", הכולל את הנושאים הנדונים בשולחן ערוך "אורח חיים", ואת "חכמת אדם" הכולל את דיני "יורה דעה". כן נכתב בדרך זו הספר "קיצור שולחן ערוך" לרבי שלמה גנצפריד. ספר זה הוא סיכום קצר מאוד ועממי של ההלכות

הנפוצות ביותר מתוך ארבעת חלקי שולחן ערוך. הספר אינו כולל דינים מסובכים, ובאלה שולח המחבר את הלומד לשאול "שאלת חכם". על דרכו של המחבר בכתיבת ספרו תעיד ההערה שכתב בראש סימן פ' בספרו: "עיקר המלאכות שנאסרו לנו לעשותם בשבת כבר נודעו לרוב בני ישראל, ולא נכתוב כאן, רק מדברים שלא נודעו לרבים והמה דברים שכיחים".

שולחן ערוך הרב

רבי שניאור זלמן מלאדי (1747–1813), מיסד חסידות חב"ד, חיבר את "שולחן ערוך הרב". היה תלמידו של רבי דב ממזריץ' (המגיד ממזריץ' 1704–1772), שהיה תלמידו של רבי ישראל בעל שם טוב, מייסד החסידות.

רבי שניאור זלמן מלאדי היה לתלמידו של המגיד ממזריץ' בהיותו בן עשרים. כדי להקל על הלומדים, רצה המגיד ממזריץ' שייכתב ספר מסכם של ההלכה, כדי שיוכל אדם ללמוד הלכה בלי שיצטרך לחקור את מוצאו של כל דין. הוא הטיל את העבודה על תלמידו, רבי שניאור זלמן. החלק הראשון של העבודה, שכלל את הלכות ציצית והלכות פסח, נכתב בהיותו עם רבו. במקביל ל"שולחן ערוך" שלו חיבר את "קונטרס אחרון", בו יש משא ומתן הלכתי והסבר של מקורות ההלכות שנקבעו ב"שולחן ערוך הרב".

שולחן ערוך הרב נדפס בחמישה כרכים: ארבע מהם כוללים סיכומים לרוב הסימנים בשולחן ערוך אורח חיים, ובאותה חלוקה. כרך אחד מוקדש לסיכומים מ"יורה דעה" ו"חושן משפט". חלק "יורה דעה" כולל 19 סימנים מתוך 403 הסימנים שבשולחן ערוך יורה דעה. הנושאים המופיעים בסיכום הם: הלכות שחיטה, טרפות ונידה. חלק "חושן משפט" כולל 15 נושאים המסודרים סידור חדש ואינם מתחשבים במתכונת של "חושן משפט" המקורי.

חיי אדם חכמת אדם

הספרים "חיי אדם" – סיכום ההלכות לשולחן ערוך "אורח חיים", ו"חכמת אדם" – סיכום "יורה דעה" נכתבו בידי רבי אברהם דנציג (נפטר ב-1820). נוסף לאלה חיבר רבי אברהם דנציג את הספר "זכרו תורת משה", סיכום דיני שבת לפי מיונם לשלושים ותשע אבות המלאכה. (על הזיקה של הספרים לחלקי שולחן ערוך רמז המחבר בשם הספרים: חיי אדם – אורח חיים; חכמת אדם – יורה דעה).

מבנה הספרים

הספרים "חיי אדם" ו"חכמת אדם" אינם בנויים לפי חלוקת הסעיפים של הטור והשולחן

ערוך. בספרים אלה יש חלוקה מקורית לפי סדר חדש, ולעתים כולל המחבר דינים שהובאו בשולחן ערוך "יורה דעה" בספר "חיי אדם", אם הם מתקשרים לנושא בו הוא עוסק. לדוגמה: לאחר "דין חינוך קטן" (כלל סו ב"חיי אדם"), הלקוח מ"אורח חיים" סימן שמ"ו, מופיע דין "כיבוד אב ואם" מ"יורה דעה" סימן רמ"א. בדרך כלל נותן רבי אברהם בראש כל הלכה את מראה המקום בו היא מופיעה ב"שולחן ערוך".

הספר "חיי אדם" מחולק לשניים: חלקו הראשון כולל דיני תפילה וסעודה, וכולל סימנים א-סט. חלקו השני כולל את דיני השבת והחגים, והסימון מתחיל שוב מסימן א' ועד קנ"ד.

למה נתחברו הספרים?

על הצורך בחיבור ספריו כותב רבי אברהם דנציג: "הלומד שולחן ערוך לידע כל מוצא הדין – אשרי לו. אך לעמוסי התלאה, הטרודים בפרנסה ובנפשו יביא לחמו, וכל שכן בעלי הבתים הסוחרים, שעול הפרנסה מונח על צווארם – כמה צריכים לטרוח עד שילמדו בשולחן ערוך עד הלכות ברכות השחר? ידוע, לא פחות מחצי שנה. ומשם ועד סוף הלכות ברכות, יותר מחצי שנה או שנה. והלכות שבת – יותר משנה. וכל ימיו לא יספיקו לו להיות בקי בשולחן ערוך "אורח חיים", ובוודאי שלא יזכה ללמוד הדינים שב"יורה דעה".

ולכן עתה בנים שמעו לי ותחי נפשכם. אשרי אדם אשר ישקוד ללמוד מחיבורי זה "חיי אדם", כי בחיבורי זה ימצא כל דיני השולחן ערוך מבוארים עם פירושים שפירשו דבריו כל האחרונים. וכל דין וטעמו, שלא יצטרך לחפש אחר טעם הדין, וידע כל דין ודין אם הוא מן התורה אם מדרבנן או מצד חומרה. והנה, עד הלכות שבת מחזיק חיבורי ערך שלושים דפים. וכאשר יבקש אדם שיעור בכל יום דף אחד, יגמור אותו בכל חודש. והלכות שבת מחזיקים עשרים וארבע דפים, יחלק אדם על דעתו ודרכו ללמוד בכל שבת כמה דפים, ויחזור על כל דין ודין, ובזמן קצר יהיה כאחד מן המופלגים".

קיצור שולחן ערוך

רבי שלמה גנצפריד (נפטר 1866) חיבר את "קיצור שולחן ערוך" כספר מסכם השווה לכל נפש. ואמנם זכה וספרו היה לספר עממי נפוץ ביותר.

סגנונו של "קיצור שולחן ערוך" בהיר וקל. ספרו ערוך מחדש, בלי להתחשב במבנה של ה"שולחן ערוך" שאותו קיצר. סדר הספר הוא כסדר חיי האדם: תחילתו דיני השכמת הבוקר ותפילה, דיני סעודה, משא ומתן, מנחה ומעריב, שבת ומועדים, דיני נישואין ונידה, דינים מיוחדים של ע"ז, כלאיים, נזקי ממון ודומיהם ועד לדיני אבלות.

עיקר הספר הוא קיצור שולחן ערוך אורח חיים. מתוך חלק "חושן משפט" כלל בו

המחבר את דיני הלוואה, שמיטת כספים, גזילה וגנבה, נזקי ממון וגוף, שאלה ושכירות, אבדה ומציאה ופיקדון ודומיהם, וכל אלה בקיצור נמרץ. מתוך חלק "יורה דעה" נכללו בו הלכות נידה, בשר בחלב, דם, ספר תורה ומזוזה, כלאיים ובכור, חלה, אבלות וכיבוד אב ואם. מתוך חלק "אבן העזר" נכללו בספר הלכות אישות ודיני קידושין.

הספר "קיצור שולחן ערוך" אינו כולל את ההלכות התלויות בארץ, כיוון שנתחבר בחו"ל. דבר זה תוקן בשתי הוצאות של הספר בארץ ישראל: בהוצאת "אשכול" כולל הספר נספח מאת הרב קלמן כהנא, ובו פסקי הלכה במצוות התלויות בארץ על פי ה"חזון איש"; ובהוצאת "מוסד הרב קוק" (הוצאה מנוקדת) יש תוספת הלכות התלויות בארץ מאת הרב טיקוצינסקי.

על "קיצור שולחן ערוך" נתחברו כמה פירושים, והחשוב בהם הוא "מסגרת השולחן" – הרחבה וציון מקורות לפסקי הקש"ע. כן נתחברו פירושים על חלקים מתוך קש"ע. לאחרונה נכתבו ספרים נוספים על בסיס ה"קיצור שולחן ערוך", ובהם ספרו של הרב חיים דוד הלוי, "קיצור שולחן ערוך מקור חיים", וכן "קיצור שולחן ערוך השלם" של הרב רפאל טולידאנו. כמו כן יצאו מהדורות של קש"ע ובהן השלמות על פי פסקי "משנה ברורה".

ערוך השולחן

רבי יחיאל מיכל הלוי אפשטיין (סוף המאה ה-19), כתב את ספרו במתכונת "שולחן ערוך", באותה חלוקה לסימנים, אך בהרחבה רבה, ובהבאת הדעות השונות שנתחדשו עד ימיו.

בהקדמתו כותב רבי יחיאל, כי לאחר רבי יוסף קארו חיבר רבי מרדכי יפה את ספרו "הלבוש", וממנו ידעו סיכום הדינים וטעם ההלכות שבשולחן ערוך. אבל לאחר דורו קמו פוסקים רבים שחיברו ספרים גדולי ערך על השולחן ערוך והטור, ושוב אין אדם יודע כיצד לפסוק הלכה מרוב הדעות. משום כך חיבר את ספרו "ערוך השולחן", ובו הביא את דעת השולחן ערוך, דברי האחרונים החולקים עליו, ואת הכרעת ההלכה במקרה של מחלוקת שנשארה ללא הכרע. "לשלמות מלאכת הקודש" – כותב רבי יחיאל בהקדמתו – "הבאתי כל הדינים (בחלק חושן משפט), ואף אלו שאינם נוהגים בזמן הזה, כמו דיני סנהדרין, ודיני סמיכה ומשא ומתן בדיני נפשות ודיני הזמה וכל דיני רוצח ועגלה ערופה וגם דין ערי מקלט".

בנוסף לספרו זה חיבר גם את "ערוך השולחן העתיד" בו ייחד את הדיבור על ההלכות שאינן נוהגות בזמן הזה.

"ערוך השולחן" נכתב לפי מתכונת הספר "שולחן ערוך", ובחלוקת הסימנים של השולחן ערוך. בגלל הרחבת היריעה הרחיב רבי יחיאל מיכל את שמות הסימנים, והזכיר בשם הסימן את כל הדינים הנכללים בו.

ערוך

הלכות ק"ש סימן סו סז

השלחן

סז 133

ע"ל ביאור דבריו כגון שעמד להתפלל על דעת לנטור כל התפלה ובהגיעו לק"ש נזרמן לו אונס שמוכרח להפסיק יפסיק בויציב ולא אח"כ אבל יודע מקודם שלא

סימן סז דין ספק אם קרא ק"ש. ובו ז' סעיפים :

אין למדין מדין זה על כל הדברים :
 ד ובאמת בתש"ו הרשב"א שם כתב רק שכך היתה התקנה בק"ש וכתב עוד שאפילו ברי"ל שקרא פסוק ראשון דקיים ק"ש דאורייתא לשיטתו מ"מ חוזר וקורא בברכותיה מטעם שכך היתה התקנה ע"ש אבל לא ידעו מנלן שכך היתה התקנה דבגמרא אינו מבואר זה וצ"ע [ואולי מן הקורא מכלן ואילך] :

ה כבר כתבנו בסו' ג"ח שיש מחלוקת כמה הוא חייב של תורה בק"ש י"א פסוק אחד וי"א פרשה ראשונה וי"א שני פרשיות ולדעתנו לדעת הרמב"ם ט"ל הן מן התורה ע"ש וראיתי לאחד מגדולים שכתב דשניהם אמת מן התורה כל הג' פרשיות חייב לקרותם ולהיפך יוצא מן התורה בפסוק ראשון מדי דהוה אתלמוד תורה שחייב מן התורה ללמוד ואם למד קצת ביום וקצת בלילה קיים והגית בו יומם ולילה ואם למד כל היום וכל הלילה מקיים ג"כ והגית בו יומם ולילה [לח"מ פ"ב סל' י"ג צ"ט קרי"ת ספר ע"ש] ומבואר גדולה היא דכמו שכתב"ח כל מה שלומד יותר יש לו שכר יותר כמו כן בק"ש כולן מן התורה ומ"מ יצא באחד מהם [ויטורן רס"י ריש ברכות] :

ו הדבר פשוט דכל מה שנתבאר בספק קרא ק"ש שחוזר וקורא בברכותיה והו' בשעדיין זמן ק"ש אבל אם כבר עבר זמן ק"ש אינו וקורא בברכותיה דזה שאמר הקורא מבאן ואילך לא הפסיד ברכות אינו אלא כשדאי לא קרא ולא בספק ופשיטא הוא :

ז זכירת יציאת מצרים בכל יום וכן בכל לילה הוי מן התורה כמבואר בגמרא [כ"ח.] ופשוט הוא דחייב להזכיר בפה ואינו יוצא בהרהור דהא קי"ל דהרהור לאו כדיבור דמי ועוד דבכל זכור הכתוב בתורה הפירוש בפה וה"ל כן ומה שמוני המצות לא מנאו זכירת יצ"מ בכללי המצות ג"ל משום דבתורה כתיב למען הזכור את יום צאתך וגו' ולא כתיב בלשון ציוי זכור את יום וגו' אלא הזכירה היא גלל הדברים הקודמים שבפסוק שם ולכן אם כי מן התורה היא אינה נכנסת במנין המצות ויראה לי שזהו ההפרש בין ליל פסח לכל הלילות דלכאורה כיון דגם כלילה חיובא דזכירת יצ"מ א"כ איזה הפרש יש אבל לפי מ"ש ההפרש דשם הוה חיוב עצמי והוא מ"ע גמורה ומנאוה בכלל המצות ועוד הפרשים יש ומבואר במקום אחר [חובל דיל"מ דיוס סוף כל סיוס ואם כזכר צנע"ת מזכירה וחובל דלילה עד ע"ס ע"סג"ח סה"רין צ"ח] :

ברבר

א כתבו הרמב"ם בפ"ב והטור והש"ע ספק אם קרא ק"ש חוזר וקורא ומברך לפניו ולאחריה אבל אם יודע שקראה אלא שמספק אם בירך לפניו ולאחריה אינו חוזר ומברך ע"ל ביאור הדברים דק"ש דאורייתא ולכן בספק חוזר וקורא כדין ספיקא דאורייתא לחומרא ולכן אף להסוברים דמן התורה אין חיובו אלא בפסוק ראשון או בפרשה ראשונה כמ"ש בר"ם ג"ח וב"ש בברכות שהם לנמרו מדרבנן מ"מ כיון שמתחייב בעיקר חיובו מתחייב בכל שכן היתה התקנה [רס"ח צ"ח סו' ט"כ] ועוד דכל שחיובו מן התורה בספק צריך לברך כמו יו"ט שני של גלויות ואע"ג דבבבמה ספיקות של תורה אין מברכין כמו ספק מילה באגרוגנינום ובתקיעת שופר וכיוצא באלו והו' מטעם דשם יש ספק בעיקר חיובו אבל הכא החיוב ברור אלא שהספק שמא כבר קיים ולכן כיון דבספק חוזר וקורא קורא כולה עם ברכותיה אבל כשהספק הוא רק בהברכות אינו מברך דספיקא דרבנן לקורא וגם קצת חשש ברכה לבטלה יש בזה אבל כשהספק הוא גם בק"ש אין כאן חשש ברכה לבטלה דמדינא כן הוא כמ"ש :

ב ופשוט הוא דמירוי שיש כאן ספק על הכל על הק"ש ועל הברכות אבל אם הספק הוא רק על ק"ש והברכות ודאי קרא פשיטא שאומר הק"ש ולא הברכות דהברכות אינם שייכים לק"ש כמ"ש בסו' ג"ח אך דיל דאם פשיטא ליה דאמר אמת ויציב גם ק"ש אינו חוזר וקורא דוראי קרא גם ק"ש דסירכיה נקיט ואתי כמ"ש בסיומן ס"ד דכשפתח למען ירבו אמרינן דודאי אמר והוה אם שמע דסירכיה נקיט ע"ש וה"ל כן הוא ואם ברי לו שברכות שלפני ק"ש אמר והספק הוא מק"ש והברכות שלאחריהן קורא ק"ש והברכות שלאחריהן :

ג והנה מה לפי מה שנתבאר דכל ספק תורה שחייב מפני הספק חייב גם בהברכה ולפ"ז אם ספק אצלו בנטילת לולב בסוכות ובתקיעת שופר בר"ה דחוזר ונופל וחוזר ותוקע צריך לברך והרי קי"ל דאינו מברך [מג"ח סו' מקפ"ח סק"ג צ"ט הריב"ש] וכן הוא הרין בכל ספק מצוה דאורייתא שמספק חייב לעשותה אבל אינו מברך ואין למדין מיו"ט שני של גלויות שהוא חיוב תמיד וכן תקנו חכמים ולא בספק מקרה שאינו חוב תמיד וכבר הבאנו סברא זו ביו"ד סו' כ"ח סעיף י"א בשם הרא"ש ר"פ כיסוי הדם ע"ש וראיתי לגדולים שתמוז ג"כ על סברא זו [הגר"ח והסרמ"ג] אלא ודאי

בן איש חי

בן איש חי הוא ספרו של רבי יוסף חיים מבגדד (נפטר תרס"ט 1909). בספר שני חלקים: חלק הדרשות, וחלק ההלכות. חלק ההלכות ערוך במתכונת דרשות לפי פרשת השבוע, אותם דרש רבי יוסף חיים לפני קהילתו, מדי שבת. הדרשות משלבות דברי אגדה ודברי הלכה, כדבריו "לדרוש בהלכות בלבד – אין לב המון העם נמשך אחריהם, אלא צריך שיהיה עיקר הדרש ורובו בדברי אגדה ומוסר, ויזכיר הדרשן באמצע פסקי הלכות, על ידי הקשר שיקשרם בדרשה שדורש על המקרא, כדי למשוך לב העם אל הדברים האלה בחכמה ודעת". ההלכות המשולבות בדרשות הם משולחן ערוך אורח חיים ויורה דעה.

כיון שהספר כולל את דיני אורח חיים ויורה דעה בלי להתחשב אם הם מדאורייתא או מדרבנן, הקשר שבין פסוקי המוצא לדרשה, לבין ההלכות הקשורות לאותה דרשה רופף. דוגמא למהלך הרעיונות תהיה לנו הדרשה לפרשת וישב, לפסוק בבראשית מ:י, שבה כלל רבי יוסף חיים את דיני חנוכה:

"ובגפן שלשה שריגים והיא כפורחת עלתה נצה הבשילו אשכלותיה ענבים":

- (א) "גפן": אלו ישראל שנמשלו לגפן, שהוא עץ חלש ופירותיו טובים.
- (ב) "שלשה שריגים": כנגד שלושת חלקי הנפש (נפש רוח נשמה) הנמצאים בנפשו של אדם מישראל, או: כנגד מחשבה, דיבור ומעשה שצריך לעבוד את ה' בשלושתם יחד.
- (ג) תיקון עם ישראל בשלוש מדרגות: "כפורחת" – תשובה בהרהור הלב; "עלתה נצה" – תשובה מיראה; "הבשילו אשכלותיה ענבים" – תשובה מאהבה.
- (ד) שלמות התורה והמצווה קשורים בשלושה אלה. לכן נקראת התורה "אור" והמצווה "נר" בפסוק "כי נר מצוה ותורה אור", מפני שהנר מכיל שלושה דברים: כלי, פתילה ושמן.
- (ה) לכן נעשה הנס בחנוכה באור המנורה שהיא מכילה שלושה דברים, לרמז שזכו לנס זה מפני שעבודת הקודש אצלם הייתה שלמה בשלושה דברים: מחשבה דיבור ומעשה.
- הספר "בן איש חי" נתקבל כספר הלכה אצל הספרדים.

משנה ברורה

הספר "משנה ברורה" נתחבר על ידי רבי ישראל מאיר הכהן מראדין (נפטר 1933), המכונה "חפץ חיים" על שם ספרו על דיני לשון הרע. הספר "משנה ברורה" הוא פירוש מסכם לשולחן ערוך "אורח חיים". הפירוש כולל

שלושה חלקים: "משנה ברורה" – בירור דברי השולחן ערוך וטעמו מהגמרא ומהפוסקים, עם תוספת הדינים וההלכות הפזורים בספרי הפוסקים שאחרי השולחן ערוך. "ביאור הלכה" – דיון מעמיק בהלכות שונות והסבר דינים שונים המוזכרים ב"משנה ברורה". "שער הציון" – מקורות לכל הדינים שהובאו.

הספר "משנה ברורה" מודפס יחד עם השולחן ערוך והגהות הרמ"א, ובנוסף להם הפירושים "באר היטב" מאת רבי יהודה ברבי שמעון דיין בטיקטין, שליקט את הפוסקים של הפוסקים שהיו לפניו, ו"שערי תשובה" מאת רבי חיים מרדכי מרגליות, רב בדובנא, שליקט פסקי הלכה מתוך ספרי השאלות ותשובות (שו"ת).

למה נתחבר הספר?

על הצורך לחבר את הספר כותב רבי ישראל מאיר הכוהן:

על אף שארבע חלקי השולחן ערוך נצרכים למעשה, מכל מקום חלק "אורח חיים" מוקדם לכול, כי ידיעתו הכרחית בכל יום מימי חיי האדם לקיום התורה, ובלעדיו לא ירים איש ידו ורגלו. ראיתי כי מועטים האנשים הקובעים לימודם ב"אורח חיים", ומצאתי כי שתיים הם הסיבות לדבר: האחת – כי לימוד שולחן ערוך בלי לימוד הטור הוא כספר החתום, כי רבי יוסף קארו, כשסידר את השולחן ערוך הייתה דעתו שילמדו תחילה את עיקר הדינים ומקורם בטור ובביאורו "בית יוסף". אך כיוון שבטור וב"בית יוסף" יש לפעמים כמה דעות חלוקות – ערך לפנינו את שולחנו הטהור לידע הלכה למעשה בכל דין ודין. ולימוד כל דין שבשולחן ערוך במקורו וטעמו מן הטור ו"בית יוסף" יכבד מאוד בזמננו. והסיבה השנייה למיעוט לימוד "שולחן ערוך" – כי כבד הדבר מאוד לידע ממנו את הדין למעשה, מפני התחלקות רוב הדעות המובאות בין הפוסקים האחרונים, ואין אדם יודע לאן לפנות. גם ראיתי כי מאז שקיצר בעל "באר היטב" את דברי הפוסקים שקדמו לו, עברו בערך מאה ושלושים שנה, ומאז רבו מפרשי השולחן ערוך. עד כי עתה כשנצרך האדם לידע איזה דין למעשה שאינו מבורר בשולחן ערוך, הוא מוכרח לחפש בספרים רבים, ב"פרי מגדים" וב"דרך החיים" ובחידושי רבי עקיבא איגר, וב"חיי אדם" וב"מחצית השקל" ורבים כהם, ואין קץ לעמלו.

על כן נתעוררתי ונתחזקתי בחסדי הש"י לתקן את כל אלה, כי עשיתי בעזר ה' ית' ביאור מספיק לדעתי על שולחן ערוך אורח חיים, ובו ביארתי את כל דין שבשולחן ערוך בטעמו ונימוקו מגמרא ופוסקים אשר לא יהיה כספר החתום, גם ביארתי בו, במקום שנמצא דעות בין הפוסקים, את מסקנת האחרונים להלכה על כל דין.

הספר "משנה ברורה" נתקבל כספר הלכה ברוב תפוצות ישראל בדור האחרון.

קג באר הגולה

הלכות קריאת שמע סימן טז

טז דין פורס על שמע. וכו' ב' סעיפים :

א מגילה כ"ג לפירוש
כר"ע ב שם נמשכה
ג מסכת סופרים
ד תלמודי רש"י נשמו
והאגור נשם סמ"ק
ורוקח ומס' סופרים

א אם יש בני אדם שהתפללו (א) כל אחד בפני עצמו ביהוד ולא שמעו לא קריש ולא קדושה עיטר אחד מהם (ב) ואוכר קדיש וברכו וברכה ראשונה (ג) יוצר אור ולא יותר וזה נקרא פורס על שמע לשון חתיכה פרוסה שאין אוטרים אלא קצת ממנה : הנה (ד) ועכשיו לא נהגו לומר כל ברכת יוצר אור אלא הומרים קדיש וברכו והם עונים להריו (ה) ברוך ה' וכו' . י"א שפורסין בק"ש של ערביה (ה) כמו בשמריה (כל ז' וכו' בשם הר"ן) (ו) ולא נהגו כן משום (ז) דליכא קדיש קודם ברכו של ערביה : לאתר שכייבו ברכת יוצר אור * אוכר אבות ונבורות (ח) וקדושה ואתה קדוש וזה (ט) נקרא עובר לפני חתיכה יואין עושין דברים אלו בפחות מ' תימים דהוי דברים שבקדושה יוצריך לחזור אחר ו' שלא שמעו דהיינו רוב העשרה יואם אינם נטצאים אפי' בשביל אחר (י) שלא (כ) שמע אוכרים ואפי' מי ששמע יכול לפרוס

באר היטב

(ה) ברוך ה' וכו' . ואם לא שמע ברכו רק שמע הקהל עונים עונה המן ע"ל ס' ל"א ס"ק ח' : (ג) שמע . ואם שמע מהקורא נחורה דין ואין חזרין בשבילו עמ"א . וה"ה שמהפללין כל ההפלה בשביל ח' שלא התפלל ב"י ד" : וכתב המ"א מיהו ל"ל דאם אין שם י' שלא התפללו לא יתפלל הש"ס בלהם רק יהחיל מיד בקול רם דכא עיקר הכוונה משום קדושה . [וכתב מ"א בסיומן ע"ד שאם פורסין אחר קדיש במרחק יאמר מקלם פסוקים קודם פריכה שמע שלעולם אין הומרים

ביאור הלכה

* אוכר אבות וכו' . עיין במ"ב סק"ה במש"כ בשם הג"ה ועיין בביאור הגר"א דמשמע מיניו דדעת הטור דלא יאמר רק בג' ברכות ומ"א לדינא משמע מיניה דמגיד להג"ה שכתב עי"ש שמביא ראיה מהמב"ש . ועיין עוד במ"ב נמה שכתב בשם המ"א ונדענדא חס לא היה רוב מנין והתפללו ה"ה בלחש חס יכול לח"כ הש"ך לעבור לפני הכינס ל"ע לפני דשא בשו"ע דטובק בריה הסעיק דלבינו חס התפללו מהלכה כ"ח ביחודי יכול לח"כ אחד לעבור לפני הכינס פשוט דל"ס בזה כי מיבעי לי לפי דעת הרד"א דטובק כוהנים כמו שכתבתי במ"ב סק"א חס פליגי ג"כ בזה דזה יהא רק תפלה יחיד או דילמא דבזה עדיף כיון דבעת התפלה היה מנין ככה"ל וגם מנין שנתקבל לעשרה היה עליהם מנין קדושה קודם שהתחילו להתפלל וכמו שכתבתי במ"ב ס"ק ח' בסו"ט עי"ש דעל הכל היה החיוב וחדע דלהרד"א דס"ל דפירש מיניו מוכח דקדושה לאחר שהתפללו חס דאז עושין תמיד חזרת הש"ן אף דאז נקראין ולפי דברי ה"ה בביאור [דף כ"ג ע"ב] העטם הוא משום קדושה ע"כ כיון משום דבעת שנתקבל העשרה ביהוד היה

משנה ברורה

קל"ג ככ"י דמוכה דמנהגם הוא דאף חס אירע שלא בא הדם לבה"כ להר ברכו לעפ"כ אין מדקדקין בק"ש לנד משנהות ויו"ט כדחיהא שם ומ"א אין לבטל מנהגם ככה"כ מפני המחלוקה (א) אבל במקום שהין להוש למחלוקה יש לנהוג שלא יאמר הש"ך ברכו חס"כ בא אחד אחר ברכו ולא שמע כלל בלוחיו יום ואף שכבר אמר יוצר אור מזהר ג"כ לומר בשבילו אפי"ש שלא ימוך אליה יוצר אור וכן מי שכבר שמע ברכו קודם ההפלה ועשה מהתפלל ביהודה והגיע לברכו ומדמן לו עשרה חשיים שכבר שמעו ברכו לעפ"כ מזהר לפרוס על שמע ולומר ברכו הוא או אחר בשבילו כיון דיאמר מיד אח"כ ברכת יוצר אור הכל חס חרמי לגרועותא דהיינו שכבר שמע ברכו או שמע מהעולים בחורה שאמר ברכו וגם הוא עשה ליו עומד קודם יוצר אור אפי' יכול עוד לפרוס על שמע ולומר ברכו הוא או אחר בשבילו :

(א) כל אחד . והרד"ב בסיומן רמ"א ח"ד פליגי ע"א וז"ל גם התפללו בעשרה כ"ל ביהודי פרת מיניו קדיש וקדושה כדאמרין גבי ברכת המזון [לקמן בסיומן קל"ד סעיף ח'] וכיון דפרת מיניו אפי"ג שאפי"כ נהגו עשרה חשיים יכולים להזור ולהתפלל בקדיש וקדושה ואם חזרו והתפללו היו ברכת לטובה עי"ש והוצח דבריו בקיצור במ"א וכתב מן גיבורים ונה"א הביאו דבריו להלכה . וכתב במ"ב סימן פ"ד וזכרך ההיים בדיני ברכו הוא ג' משמע דטובק כהש"ע חס . הא"ח בימן י"א כתב דכן עמא דבר כהרד"ב . אכן גם להרד"ב חס יש אחד מהם שלא התפלל עדיין יכול לפרוס על שמע וגם לירד לפני הכינס אך לא יתפלל מתחלה החפלה בלהם רק יתפלל היקף החפלה בקול רם דבכה"ל לא שייך פרת הוצח הפלה מיניו דהרי בשביל עצמו ואמר וכ"כ המן נבורים בסיומן קל"ד וה"ה דאחד מהחוס שכבר ילאו יכול לפרוס על שמע ולירד לפני הכינס בשבילו וכלקמיה בשו"ע דכיון דיש עכ"פ אחד שלא ילא עדיין ידי תפלה כל ישראל ערבים זה בזה [הרד"ב" שס] : (ב) ולומר קדיש . עיין לעיל בסיומן ר"ד כהג"ה דנריך לומר מהלכה קנת פסוקים : (ג) יוצר אור . אף דבזמנינו כולם בקיאים ואפי' לברכה המברך שיוציאן בהברכה וכו"ש לפי מה דחייבי המחבר שכבר בירכו כולם כ"ל בפני עצמו מ"מ ס"ל להמחבר דלומר יוצר אור משום (ג) שלא יהיו נראין ככופרין ח"ו שהוא אומר להם שיברכו ואין אחד מהם שיברך לכך חומר יוצר אור (ג) ובקול רם ובלא חשיים והשומע כעונה : (ד) ועכשיו וכו' . כבירא לן (ד) דכיון שעונים ברוך ד' במבורך לע"ז חו לא מהוי כפוסר מידי דהוי לברכה התורה ועיין ב"ח"ר ובמגן גיבורים שהכתיבו : (ה) לזה : (ה) כמו בשמריה . ר"ל אף חס כולם כבר התפללו כל אחד בפני עצמו : (ו) ולא נהגו כן . כתב הכת"ב נראה ודאי חס יש אחד שלא התפלל עדיין מעריב יכול לעמוד בפני העמוד עם ס' שהתפללו ויאמר ברכו בקול רם וגם יאמר בהברכה ראשונה בקול רם ויוציא אף להמחבר ואפשר דיוכל לומר ג"כ סקדיש שקודם ש"ע עכ"ל : (ז) דליכא קדיש . ימשום ברכו להודיה (ה) לא קפדין כ"כ (ו) ואפי"ג דבקלת מקומות אומרים ג' פסוקים וקדיש קודם ברכו בערבים זהו רק מנהג בעלמא ולא קפדין כהאי קדיש משא"כ קדיש שאחר ישחבה שמריה שהוא מנהג קדמונים קפדין ספי : (ח) וקדושה וכו' . עיין בהג"ה בסמוך שמשיים כל החפלה ג"כ ועיין לעיל בהק"א דדעת הרד"ב" דאין לנהוג דין עובר לפני הכינס אפי"כ יש בהם עכ"פ אחד שלא התפלל עדיין וכתב המ"א מיהו ל"ל דאם אין שם ששם שלא התפללו לא יתפלל הש"ך בלחש רק יהחיל מיד בקול רם דכא עיקר הכוונה בהחזרה בזה הוא רק משום קדושה ויאמר בג' ראשונה בקול רם והוא אפי' בלחש אבל כשיש רוב מנין חס כמו אכור צמור ועיין בהג"ל : (ט) נקרא עובר וכו' . ואין זה מצי כהיום (ז) משום דרנילין לפרוס על שמע בשביל המחחרין לבוא אחר גמר סיום שמוס עשרה בלחש קודם שמתחיל הש"ך החפלה בקול רם ויוציאן על ידו ענין הקדושה [ונרביין ליזכר בעת שמקבלין חו בטחה כהג"ל לפרוס על שמע (ח) שלא יעברו נד המחללין] אבל חס אירע שמתחבר לבוא להתפלל אחר החפלה יוכל לפרוס על שמע ולירד לפני הכינס : (י) שלא שמע . ואם שמע מהעולים בחורה די ואין חזרין בשבילו חס לא שכוה עומד עתה קודם ברכת יוצר אור או מתאר לפרוס

שער הציון

(ה) כ"ז מן הרמ"ב ויד האריס והה"ח וש"א : (ג) כ"ז : (ג) סמ"ג : (ד) ד"מ : (ה) מ"א : (ו) מחה"ס : (ז) לבוש ועיין נא"ד בשם המ"ע : (ח) מ"א :

דף מתוך שלחן ערוך "אורח חיים" ובאור "משנה ברורה"

ספרות השאלות והתשובות

בצד הספרות ההלכתית המסודרת לפי סדר התלמוד או לפי סדר נושאים, התפתחה ספרות הלכתית ענפה בצורה של שאלות ותשובות.

ספרות השאלות והתשובות עוסקת בעניינים מעשיים, שהחכם נדרש להשיב עליהם תשובה הלכה למעשה. ספרות השאלות דומה לספרות הפוסקים, אבל שונה ממנה בעניין עיקרי אחד: נקודת המוצא היא הבעיה הקיימת, שאותה צריך הנשאל לפתור. אין הוא מסכם את ההלכה באופן שיטתי ומסודר, אלא עונה לצורכי השעה. לאחר זמן כינסו המשיבים את תשובותיהם, וערכו אותן לפי סדר הגיוני, כדי לאפשר שימוש בתשובות. מספרם של המשיבים גדול ממספרם של מחברי ספרי ההלכה, ועיקר פסיקת ההלכה היה באמצעות השאלות והתשובות. מספר התשובות המצויות בידינו מגיע לשלוש מאות אלף, והן מצויות ביותר משלושת אלפים ספרים.

חילופי שאלות ותשובות מצויים כבר בתקופת התנאים. במסכת גיטין לד:ב מסופר על שאלה ששלחו ממדינת הים לרבן גמליאל בעניין דיני גיטין. בתקופת האמוראים הייתה חליפת שאלות ותשובות רבה בין המרכז בארץ ישראל למרכז בבבל. התשובות של תקופה זו כלולות בתלמוד.

בתקופת הגאונים

תחילתה של ספרות התשובות כענף נפרד החלה בתקופת הגאונים. מעמדן של ישיבות בבל והגאונים שעמדו בראשן גרם לכך, ששאלות הלכתיות נשלחו מספרד ומאפריקה הצפונית לבבל, שם הן נדונו בהשתתפות חכמי הישיבה. לאחר דיון משותף הגיעו החכמים למסקנה, והגאון, ראש הישיבה, היה מנסח את התשובה ומכין אותה למשלוח לשואלים. רוב התשובות של תקופת הגאונים אבדו, ובידינו רק כמה אלפי תשובות מתוך רבבות שנכתבו. התשובות שבידינו הן מן המחצית השנייה של תקופת הגאונים, ובמיוחד מצויות בידינו תשובות של רב שרירא ושל רב האי גאון, אחרון הגאונים.

בתקופת הראשונים

התעוררות גדולה לספרות השו"ת בתקופת הראשונים הייתה במאות 12-14. בתקופה זו הייתה התפתחות גדולה במסחר, וכן היו רדיפות ופורענויות על הקהילות. כתוצאה מכך נתעוררו שאלות רבות בענייני מסחר, מסים, ירושות וכדומה.

המשיבים הבולטים בתקופה זו הם רבנו יעקב תם בצפון צרפת, הרמב"ם בספרד ובמצרים, הרמב"ן והרשב"א בספרד, ר' מאיר מרוטנבורג באשכנז ורבנו אשר (הרא"ש), באשכנז ובספרד.

מפת המשיבים בתקופה זו משקפת את תולדות ישראל: תחילה התרכזו המשיבים בצרפת. בשנת 1306 גורשו היהודים מצרפת, והמשיבים היו בספרד. בשנת קנ"א – 1391 היו גזרות קשות בספרד, וצפון אפריקה הפכה להיות המרכז להשבת תשובות לשואלים: הריב"ש (ר' יצחק בר ששת) והרשב"ץ (רק שמעון בן צמח דוראן) עזבו את ספרד ועברו לצפון אפריקה, משם השיבו תשובות רבות. בתשובות רבי שלמה בן שמעון דוראן (הרשב"ש), בנו של הרשב"ץ, אנו מוצאים הד לבעית האנוסים המתחזים לנוצרים, ורוצים להמשיך לשמור מצוות. באחת מתשובותיו הוא מדריך את האנוסים כיצד להכין אוכל כשר לפסח, שייראה כאילו הוא חמץ...

במאה ה-15 ממשיכה צפון אפריקה להיות מרכז להוראת הלכה בישראל. הישוב היהודי בספרד נמחק לאחר הגירוש בשנת 1492. באשכנז מתמעטת היצירה במאה הארבע עשרה בגלל הפרעות שאחרי המגפה השחורה, ורק במאה החמש עשרה חוזרת היצירה בתחום התשובות: ר' יעקב הלוי מולין (מהרי"ל) ורבי ישראל איסרליין ("תרומת הדשן") הם מגדולי המשיבים בתקופה זו. ר' יוסף קולון (מהרי"ק) משיב בתקופה זו תשובות מאיטליה.

התשובות בתקופה זו מנוסחות באריכות רבה יותר, בניגוד לתשובות של הדורות הקודמים, שהן לעתים קצרות והחלטיות. השואלים היו בדרך כלל דיינים הבקיאים בהלכה שלא הצליחו לפתור את הבעיה שעמדה לפניהם. המשיב לא הסתפק בתשובה קצרה, אלא הסביר באריכות את שיקול דעתו ואת הדרך שבה הגיע לפסק ההלכה. תופעה זו גרמה לכך שספרות התשובות קיבלה מעמד חשוב בספרות ההלכה, באשר הייתה לא רק תשובות לביצוע, אלא גם ניתוח מעמיק של בעיות בהלכה.

בתקופת האחרונים

ספרות השו"ת המשיכה להתפתח בתקופת האחרונים, למן המאה ה-16. מרכזי התורה עברו למקומות חדשים: גירוש ספרד רוקן את ספרד מיהודיה. בגרמניה ובצרפת היו רדיפות ופרעות, ומרכז התורה עבר מזרחה: לפולין ולליטא. בתקופה זו היו המשיבים בארץ ישראל: ר' יעקב בירב ור' יוסף קארו. במצרים השיב ר' דוד בן זמרה (רדב"ז), שגם פירש את "משנה תורה". בתורכיה פעלו ר' אליהו מזרחי ור' שמואל די מדינה (מהרשד"ם). בתחילת המאה השש עשרה מתחילה פריחה בישוב היהודי בפולין. הוקם ארגון קהילתי שהייתה לו אוטונומיה רבה, והוקם המוסד "ועד ארבע הארצות" שהתקין תקנות שונות. בתחילת המאה השש עשרה בא לפולין ר' יעקב פולאק. הוא ותלמידו ר' שלום שכנא הקימו ישיבות והעמידו תלמידים הרבה. הם עצמם לא כתבו ספרי הלכה, אבל תלמידיהם חיברו ספרים רבים, ובהם ספרי תשובות. בהם: ר' משה איסרליש (הרמ"א, בעל ההשגות לשולחן ערוך) ור' שלמה לוריא (מהרש"ל).

במאה ה-17 נכתבים ספרי שאלות ותשובות רבים מאוד. פרעות ת"ח ת"ט ונדידת יהודים מפולין למערב אירופה עוררו שאלות הלכתיות רבות. יהודים עזבו את פולין,

והיגרו למורביה, לבוהמיה ולאשכנז. מבנה ספרות השאלות השתנה: בעקבות הופעת שולחן ערוך, מיינו המשיבים את תשובותיהם לפי סדר השולחן ערוך. בתקופה זו חזרה אשכנז להיות בין המשיבים. חכמים שכיהנו בפולין עברו לאשכנז, והשיבו תשובות. בהם: ר' יואל סירקיס ור' יאיר בכרך.

מרכז המשיבים במאה זו הוא בתורכיה ובבלקן. קושטא, איזמיר וסלוניקי היו מרכזי תורה והלכה. בהם פעלו ר' יוסף מטראני (מהרי"ט) בקושטא, ר' חיים בנבנישתי באיזמיר שבתורכיה.

במאה השמונה עשרה משיבים מאשכנז ומפולין ר' יעקב עמדין ("יעב"ץ") ר' יחזקאל לנדא ("זודע ביהודה") ור' משה חגיז מארץ ישראל. בתקופה זו מתגברת היצירה הספרותית בצפון אפריקה.

במאה ה-19 משקפת ספרות התשובות את השפעת האמנסיפציה על החיים היהודיים. החופש ושוויון הזכויות שהוענקו ליהודים גרמו לכך שהאוטונומיה שהייתה להם בתחום המשפט אבדה. מעתה היו כפופים לחוקים הכלליים, ומעמדה של מערכת השיפוט ההלכתית נפגם. הדבר גרם לכך שבאירופה לא היה משקל לשאלות בתחום "חושן משפט", ועיקר השאלות הן בענייני אורח חיים יורה דעה ואבן העזר. עם זאת הופיעו שאלות שדרשו להגיב לבעיות העולות מבירור דין לפני ערכאות של גויים. תופעה זו, הנכרת באירופה, לא נתנה את אותותיה בצפון אפריקה ובתורכיה. שם המשיכו יהודים לחיות על פי ההלכה, ולברר את ספקותיהם אצל מורי ההלכה.

במרכז אירופה משיבים בתקופה זו ר' עקיבא אייגר בגרמניה, החתם סופר בהונגריה, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב) בליטא ור' עזריאל הילדסהיימר בברלין. ר' חיים פאלאגי באיזמיר, ורבים אחרים.

התמורות שחלו בדורנו עוררו סוג חדש של בעיות בהלכה. ענייני צבא ומשטרה, ניהול מדינה ויחסי חוץ, מלחמה ושלום, נישואי תערובת והתבוללות – כל אלה נדונו במסגרות שונות ועל ידי משיבים רבים.

מן המשיבים בדורנו אפשר למנות בין השאר את הרב קוק, הרב הראשי לישראל, את הרב צבי פסח פרנק מירושלים, את הרבנים הרצוג ועוזיאל, את הרב משה פיינשטיין בארצות הברית, את הרב אליעזר וולדינברג ירושלים, את הרב עובדיה יוסף מירושלים, וכן את הספרות הרחבה של פסקי דין של בתי הדין הרבניים.

ספרות השאלות והתשובות ממשיכה לתפוס את מקומה בצד ספרי ההלכה. ספרים רבים נכתבו בדורות האחרונים, ואף בדורנו, והם משיבים על שאלות אקטואליות, ועונים על בעיות המתחדשות בכל יום.

שאלה ותשובה בדיני מלחמה בשבת

השאלה הבאה היא מתוך הספר "היכל יצחק" של הרב יצחק הלוי הרצוג, הרב הראשי לישראל: שיירה שהובילה אספקה לגוש בחנוכה תש"ח הותקפה, עשרה מנוסעיה נהרגו, והגוש הושם במצור. הרב הרצוג שלח לגוש עציון מברק זה: "בדמע ובצער אני כותב אליכם דברי תנחומים אלה, חיזקו ואמצו כי ישועת ה' קרובה לבוא. ועתה כל מה שהנכם מוצאים לנחוץ בעניין ההגנה עשו. בנו כל הדרוש, ואל תתחשבו בשבת קודשנו, זה לא רק מותר, אלא חובה לעשות, וה' יגן עליכם ויחיש את ישועתו". מאותו יום הייתה התנועה לגוש רק בשיירות. לעתים הגיעו השיירות בשבת, וצריך היה לדעת מה מותר ומה אסור בכל הקשור במשלוח, פריקה וטעינה של חפצים. השאלה הבאה נשלחה לרב הרצוג, והתשובה מובאת כאן בהשמטות ובקיצור.

שו"ת היכל יצחק, סימן לד

פנימי וסודי

ב"ה, כפר עציון, כ"א שבט תש"ח

לכבוד

הרבנות הראשית לא"י

ירושלים

למעכ"ת הרבנים הראשיים שלום ויקר!

הננו פונים בזה במספר שאלות אשר התעוררו אצלנו בזמן האחרון עקב תנאי השעה הנוכחית, ונבקש הוראות ברורות למען נדע איך להתנהג. היות וקשרינו עם העיר הם מקריים וקשים מאוד – אי אפשר לכוון את צאת השיירות אלינו בימים הרצויים לנו, אלא יש לנצל כל הזדמנות אפשרית והנראית כרצויה מבחינת הביטחון. וכך קרה כבר פעמים מספר כי שיירות הגיעו אלינו ביום השבת והן צריכות באותו היום לחזור העיר. בקשר לזאת התעוררו אצלנו מספר שאלות:

- (א) איך לנהוג בפריקת המשאות מהמכוניות?
- (ב) המותר לנו להחזיר במכונית חביות לדלק וכלי אריזה שונים, אשר בלעדם קשה יהיה להשיג בעיר דלק או הספקה?
- (ג) האם מותר לנו לחלק בשבת את המכתבים אשר הובאו בשבת על ידי יהודים, בהתחשב כי לפעמים עובר שבוע ויותר, וחבר אינו מקבל מכתב מבני ביתו הנמצאים בחוץ?

- (ד) האם מותר לחברי המזכירות לפתוח ולטפל בשבת במכתבים תכופים הנשלחים מחברינו בעיר, ובהם הרבה עניינים תכופים של הספקה והגנה, והם מחכים לקבל הוראות בשיירה זאת?
- (ה) איך לנהוג במקרה שיש צורך דחוף לענות על מכתב כזה בשבת?
- (ו) בהתחשב כי משיירה אחת לשנייה עוברים לא פעם כעשרה ימים ויותר, האם מותר להעביר את הדואר שלנו על ידי יהודים בשבת? יש לקחת בחשבון כי בין הדואר ישנם שלושה סוגי מכתבים: א. דואר המזכירות העוסק בענייני הספקה וביטחון תכופים; ב. דואר המזכירות העוסק בעניינים רגילים; ג. דואר החברים אשר בני משפחותיהם נמצאים בארץ ובחול, ולא פעם מודאגים מאוד לגורלם, בודעים את התנאים הקשים בהם נתונים יישובינו כאן.
- (ז) לפעמים מזדמנת אפשרות להעביר דואר שלנו על ידי לא יהודים. מה הדין במקרה זה, אם הדבר קורה בשבת?
- לשם הסבר נציין כי המדובר בסעיפים ה', ו', ז' אמור במכתבים המוכנים מיום חול וארוזים בחבילה אחת (בה נמצאים גם המכתבים הציבוריים הדנים בעניינים החיוניים וגם המכתבים הפרטיים והרגילים), וביום השבת לא נעשית בקשר לזה שום פעולה נוספת מחוץ למסירת החבילה.
- (ח) מה דינם של בגדים וחפצים אשר נשותינו וילדינו השאירו כאן והן מבקשות להעבירם באופן דחוף, מפאת המחסור בהם? איך לנהוג בעניין במקרה של שיירה החוזרת לירושלים בשבת?
- (ט) ועכשיו בעניין כללי: קשיי התחבורה הם חמורים. בעת ההתקפה הגדולה בג' שבט היו בגוש פצועים אשר הרופאים המקומיים לא יכלו לטפל בהם, ובתנאים הרגילים לא היה שום סיכוי להעבירם לבית החולים בעיר. עקב זה הוחלט להכין מקום לנחיתת אווירונים בעת הצורך. האנשים שעבדו בטרקטורים בהכשרת השטח פנו ביום שישי ואמרו כי לגמר העבודה זקוקים עוד ליומיים שלושה, וביקשו רשות לעבוד גם בשבת – בהתחשב כי אין אנו יודעים מתי שעת הצורך יכולה להתקרב. הדעות ביננו היו חלוקות, ולבסוף סוכם כן לבצע את הדבר, בהתחשב בחשיבותו מבחינת הביטחון.
- נא להודיע לנו איך לנהוג במקרה דומה לזה בעתיד.

אנו מקוים כי כת"ר הרבנים הראשיים יעיינו בכל שאלותינו ויודיעונו ברורות על כל שאלותינו ובהקדם.

בכל הכבוד

דב קנוהל

תשובה

לאחינו היקרים, אנשי כפר עציון, ה' יגן עליכם, ולא יאונה לכם כל רע, ותזכו לישועה שלמה במהרה!

התשובות לשאלותיכם מיום כ"א שבט תש"ח:

(א) במצב הנוכחי הלוא המשאות יש בהן משום פיקוח נפש, שאם לא תפרקו יש סכנת רעב, ח"ו, כי מי יודע מה ילד יום, ואם לאחר כך לא יעברו ימים רבים ללא אספקה, ועל כן מותר.

(ב) בעצם החזרת חביות לדלק וכלי אריזה שונים אין בזה אלא משום מוקצה, או עובדין דחול. הדלק וכלי האריזה צורך הכרחי בשבילכם... החזרה לעיר היא ג"כ צורך פקוח נפש, ועיין לקמן סעיף ו'. וע"כ התשובה היא מותר.

(ד) מותר, משום ספק פקוח נפש.

(ה) צריך לכתוב ביד שמאל, אם זה לא יגרום שהייה שהיא רצינית, ורק התוכן ההכרחי.

(ו) מכתבים מסוג א' מותר, מסוג ב' אסור, מסוג ג' – כששיירה באה בימי החול צריך לסדר למסור לנהגים רשימה של כתובות בני המשפחה בארץ ובחו"ל, שתהא שמורה אצלם במשרדם. וכשבאה השיירה בשבת, צריך לבקש מהם שיכתבו במוצאי שבת וישלחו מכתבים למעוניינים, להודיע להם שביקרו אצלם בתאריך ביקורם, והכל בסדר.

(ח) אם הבגדים יש בהם צורך הגנה על בריאות הנשים והילדים, כגון בגדי חורף כאשר הם נמצאים בדירות קרות, כמו שנמצאים כאן הרבה בירושלים, בבתים שאי אפשר להסיקם מערב שבת, אפשר להתיר.

(ט) במקרה דומה לזה בעתיד – אם לא תספיקו לעשות מלפני השבת, וכשלפי שיקול דעתכם יש לחוש להתנפלות פתאומית, באופן שתוכל להתפתח סכנה לגוש על ידי השביתה בשבת מהמלאכה הדרושה, מותר לכם. ואם אפשר לעשות כל פעולה על ידי שני בני אדם, באופן שזה לא יאחר את הקצב הדרוש – מותר לכם. ומובן שתיכף לגמר המלאכה השבת חוזרת לכל תוקפה.

בברכה ובתפילה לשומר ישראל לשמרכם ולהצילכם

ולהגן עליכם, למענכם ולמען בית ישראל כולו

אחיכם,

יצחק אייזיק הלוי הרצוג

ראש הרבנים לישראל

לוח כרונולוגי של חכמי ישראל לדורותיהם ולתקופותיהם

שם התקופה	אורך התקופה	חכמי הדור	יצירות ספרותיות	השלטון בארץ	אירועים היסטוריים	
תקופת הנביאים	כ-1000 שנה	יהושע	תורה	מלכי כנען	*1312-- יציאת מצרים ומעמד הר סיני	
	שנה	זקנים (שופטים)	נביאים	ישראל	1272-- כיבוש הארץ על ידי יהושע	
	שנה	נביאים	נביאים וכתובים	אשור	930-- בניית מקדש I	
	שנה	נביאים	נביאים וכתובים	בבל	586-- חורבן מקדש I גלות בבל 70 שנה	
	שנה	נביאים	נביאים וכתובים	פרסי**	516-- בניית מקדש II	
תקופת חכמי ישראל	-260	אנשי הכנסת הגדולה	חתימת התנ"ך - תפילה - ברכות	יווני	164-- יצחקו המכבים על היוונים - נס חנוכה	
	כ-250 שנה	1. יוסי בן יועזר 2. יהושע בן פרחיה 3. שמעון בן שטח 4. שמעיה 5. הלל הזקן	מעט מדבריהם נכנסו לתוך המשנה והברייתות	יהודה (מלכי בית חשמונאי)	מאבקים בין פרושים לצדוקים	
	+10	שמעון בן הלל	התארכים של יציאת מצרים והתחלת הכיבוש של יהושע בארץ ישראל הם לפי הכרונולוגיה של הח"ל: מעמד הר סיני היה בשנת 2448 לבריאת העולם, שהיא שנת 1312 לפנה"ס (העולם נברא בשנת 3760 לפנה"ס). לפי "סדר עולם" רבה, התקופה הפרסית הייתה קצרה, רק כ-50 שנה, ולא כמתואר בטבלה (כ-200 שנה).	פומפיוס בא"י -63 הורדוס המלך -37	רומי	

* התארכים של יציאת מצרים והתחלת הכיבוש של יהושע בארץ ישראל הם לפי הכרונולוגיה של הח"ל: מעמד הר סיני היה בשנת 2448 לבריאת העולם, שהיא שנת 1312 לפנה"ס (העולם נברא בשנת 3760 לפנה"ס). לפי "סדר עולם" רבה, התקופה הפרסית הייתה קצרה, רק כ-50 שנה, ולא כמתואר בטבלה (כ-200 שנה).

**

שם התקופה	אורך התקופה	שם התקופה	דור	נשיא	חכמי הדור	ירושלים	יעילות ספרותיות	השלטון בארץ	אירועים היסטוריים
	+10		דור	נשיא	חכמי הדור	ירושלים			
			1.	רבן גמליאל הזקן	ר' עקיבא בן מהלל ר' חנינא סגן הכהנים	ר' דוסא בן הרקנים	1. מדרשי הלכה 2. ברייתות הפזרות בשי"ס 3. תוספתא 4. משנת רבי	רומי	73-66: מרד החורבן 70: חורבן בית II
	כ-200 שנה		3.	(רבן יוחנן בן זכאי) רבן גמליאל דיבנה	ר' אלעזר בן הקנאים ר' יהושע בן חנניא ר' חנינא בן דוסא ר' טרפון	יבנה			135-132: מרד בר כוכבא
			4.		ר' עקיבא, ר' ישמעאל ר' אלעזר בן עזריה ר' אלעזר המודעי ר' יוחנן בן נורי	אושא			
			5.	רבן שמעון בן גמליאל ה-II	ר' שמעון בר יוחאי ר' יהודה בן אלעאי ר' מאיר, ר' נחמיה ר' יוסי בן חלפתא ר' נתן הגבלי	אושא	200: חתימת המשנה	רומי	
			6.	רבי יהודה (=רבי)	ר' ישמעאל ברבי יוסי ר' פנחס בן יאיר ר' שמעון בן חלפתא ר' אלעזר בן רשב"י סומכוס	טבריה צפרי בית-שערים			
	+220								

מ
ז
נ
ס

שם התקופה	אורך התקופה	חכמי הדור			הצעות ספרותיות	השלטון בארץ	אירועים היסטוריים
		דור	אמוראי ארץ ישראל	אמוראי בבל			
ס ז ג ב א ז א	+220	1	רבו נמליאל בר רבי, רבי חייא, בר קפרא, רבי חנינא בר חמא, רבי שמעון בר רבי, רבי אושעיה, ר' ינאי	רבי שמואל, רב אסי, רב שילא, רבה בר חנא	<p>1. תלמוד ירושלמי</p> <p>2. תלמוד בבלי</p> <p>3. ספרי מדרש האגדה</p>	רומני	<p>325: הנצרות הופכת לדת הרשמית באימפריה הרומית</p>
		2	רבי יהודה נשיאה, רבי יוחנן, ריש לקיש, רבי יוסי בר חנינא, רבי שמלאי	רב הונא, רב יהודה, רב כהנא, רבה בר אבוה			
		3	רבי יהודה נשיאה II, רבי אבהו, רבי אמי, רבי אסי, רבי זירא, רבי אלעזר בן פדת	רבה, רב יוסף, עולא, רב חסדא, רב נחמן, רב ששת, רב המנוא			
		4	רבי ירמיה, רבי יוסי, רבי יונה, רבי חני, רבי אחא	אביי, רבא, רב דימי, רב נחמן בר יצחק, רב אדא בר אבהו, רמי בר חמא, רבין			
		5	רבי מנא, רבי ברכיה, רבי יוסי בר אבין, רבי תנחומא	רב פפא, רב זביד, רב הונא בן רב יהושע			
		6	רבי אשי, רבינא, אמילור, רב הונא בן בר ניתן, מר זוטרא, רב יימר, מרימר	רב אשי, רבינא, אמילור, רב הונא בן בר ניתן, מר זוטרא, רב יימר, מרימר			
		7	רבינא (האחרון), מר בר רב אשי, רפסי, רב אחא בן רבא	רבינא (האחרון), מר בר רב אשי, רפסי, רב אחא בן רבא			
	+500				<p>395: חתימת התלמוד הירושלמי</p> <p>425: ביטול הנשיאות בארץ ישראל</p> <p>ביזנטי</p>		
					<p>500: חתימת התלמוד הבבלי</p>		

שם התקופה	אורך התקופה	תכני הדיון	תכני פומבינות	יעילות ספרותיות	השלתו בארץ	אירועים היסטוריים
סג'ל ס	+500	תכני סורא	תכני פומבינות	הסברואים סיימו את עריכת התלמוד הבבלי, ומקצת מדבריהם אף משוקעים בתלמוד הבבלי.	ביזנטי	638: כיבוש א"י על ידי המוסלמים
	כ-150 שנה*	רב עינא רב ששנא	רב יוסף רב סימונא			
	מאה - 7	רב יהודאי גאון				
		רב עמרם גאון				
		רב סעדיה גאון				
		רב שרירא גאון				
		רב האי גאון				
		ר' נסים גאון	צפון אפריקה			
		ר' חוננאל בן חושיאל	צפון אפריקה			
		ר' יצחק אלפסי - רי"ף	צפון אפריקה			
		ר' שלמה בר יצחק - רש"י	צפת			
אנלם	כ-450 שנה	ר' אברהם בן דוד - ראב"ד	צפת	שאלות ותשובות	מוסלמי	סוף המאה ה-11: מסע הצלב ה-I 1099: הצלבנים כבשו את ירושלים
		ר' יעקב תם - ר"ת	צפת			
		ר' אברהם בן מימון - רמב"ם	צפת			
		ר' שלמה בן שמון - רשב"ם	צפת			
		ר' יצחק בר יצחק - רי"ף	צפת			
		ר' שלמה בן יצחק - רש"י	צפת			
	מאה - 11	ר' אברהם בן דוד - ראב"ד	פרובנס			
		ר' משה בן מימון - רמב"ם	מצרים			
		ר' משה בן יעקב מקוצי	צפת			
		ר' שלמה בן אברהם אדרת - רשב"א	ספרד - א"י			
		ר' מרדכי בן הלל	גרונוניה			
		ר' מנחם בן שלמה - מאירי	פרובנס			
		ר' אשר בר יחיאל - רא"ש	ספרד			
		ר' יעקב בן הרא"ש	ספרד			
		רבינו נסים - ר"ן	ספרד			
	נאנלם	שנה	ר' יוסף קארו			
כ-500 שנה		ר' משה איסרליש - רמ"א	פולניה			
		ר' יוסף קארו	א"י			
		ר' יוסף קארו	א"י			
נאנלם	מאה - 16	ר' משה איסרליש - רמ"א	פולניה	מסלמי נוצרי (צלבנים) בעיקר במישור החוף	מסלמי ממלוקי (מוסלמים ממערים)	סוף המאה ה-13: הממלוקים כובשים את א"י מהצלבנים
		ר' יוסף קארו	א"י			
		ר' יוסף קארו	א"י			
נאנלם	מאה - 16	ר' משה איסרליש - רמ"א	פולניה	מסלמי נוצרי (צלבנים) בעיקר במישור החוף	מסלמי ממלוקי (מוסלמים ממערים)	סוף המאה ה-13: הממלוקים כובשים את א"י מהצלבנים
		ר' יוסף קארו	א"י			

* אורך תקופת המאונים על פי הראב"ד, בעל ספר הקבלה.

מאה - 16

שם התקופה	אורך התקופה	מאה	חכמי הדור	יצירות ספרותיות	השלטון בארץ	אירועים היסטוריים
ס ו ו ו ו ו ו ו ו ו ו ו ו ו ו ו	שנה	15-16	ר' עובדיה מברטנורא	פירוש למשנה	<p>1648-49 - גזירות ת"ת-ת"ט באוקראינה ופולין</p> <p>עונתמאני (תורכים)</p>	<p>1917: אלבני כובש את ירושלים מידי התורכים.</p> <p>1948: הקמת המדינה</p>
		16	ר' מרדכי יפה	הלבושים, עשרה ספרי הלכה		
		16-17	ר' יהושע פלק כהן	ספר מאירת עינים לחשן משפט, ורישה ופרישה על הטור		
		16-17	ר' יואל סירקיס	בית חדש על הטור		
		16-17	ר' שמואל אליעזר הלוי אידלס - מהרש"א	חידושי הלכות, וחיידושי אגדות		
		16-17	ר' יום טוב ליפמן הלך - תי"ט	תוספות יום טוב פירוש למשנה		
		17	ר' שבתאי כהן (ש"ך)	שפתיה כהן לש"ע חו"מ וי"ד		
		17	ר' דוד הלוי	טורי זהב לארבעת חלקי שו"ע		
		17	ר' חיים בנבנישתי	כנסת המדולה על ארבעה טורים		
		17	ר' אברהם אבלי הלוי נומבין	מגן אברהם על שו"ע אורח חיים		
		17-18	ר' חזקיה דיסילוא	פרי חדש על שו"ע או"ח וי"ד		
		18	ר' יוסף תאומים	פרי מגדים על שו"ע או"ח וי"ד		
		18	ר' אליהו מוילנא - הגר"א	הערות לתלמוד ולשולחן ערוך		
		18	ר' יהונתן איכשיץ	כרחי ופלתי, על טור יו"ד אורים ותומים, על שו"ע חו"מ		
		18-19	ר' שניאור זלמן מלאדי	"שולחן ערוך הרב"		
19	ר' אברהם בר יחיאל דנציג	חיי אדם, חכמת אדם				
19	ר' שלמה גנצפרד	קיצור שולחן ערוך				
19	ר' יחיאל מיכל הלוי אפשטיין	ערוך השולחן, סיכום כל חלקי שו"ע ערוך השולחן העתי, הלכות שאין נוהגות				
19-20	ר' יוסף חיים	בן איש חי				
19-20	ר' ישראל מאיר הכהן מראזין - ה"חפץ חיים"	משנה ברורה, על שו"ע או"ח חפץ חיים, על הלכות לשון הרע				
19-20		בגדד	ברייטי	ישראלי		

האגדה

א. המאמינים באגדות כפשוטן ב. המלעיגים על דברי חכמים
ג. המבינים באגדות נגלה ונסתר

כתיבת תורה שבעל פה / הסכנה בכתיבת אגדות / הדרכים שבהן
העלימו את האגדות / שימוש במונחים מדעיים של זמנם

התגלות ה' בדרגות התגלות שונות / השימוש בשפת סמלים בתיאורי
האלהות / מעשה מרכבה / מעשה בראשית / עשר ספירות /
התורה והמצווה / מדוע הסתירו את תורת הסוד? / ספרי הקבלה
/ התגלות הקבלה / ספר הזוהר והשפעתו / קטע מתוך ספר
הזוהר

פרישה ח (א) הלכה אדם מישראל שלא התפלל תפלת השחר או תפלת מוסף או תפלת המנחה הרכה פעמים שלא פנה להתפלל או מקוצר שהיה עושה צרכיו או שהיה מהלך בדרך ושבת להתפלל. איזו שעה מותר לו להתפלל ויצא בה ידי חובתו כיצד הוא צריך לעשות. כך שנו חכמים תפלת השחר עד הצות תפלת המנחה עד הערב תפלת הערב אין לה קבע אבל של מוספין כל היום. א"ר אלעזר שבה ולא התפלל תפלת המוסף ובא להתפלל תפלת המנחה מתפלל תפלת המנחה ואח"כ תפלת המוסף. למה הכל בעתה (מתבראת) ותפלת הערב אין לה קבע עד שיעלה עמוד השחר למה שכן כתיב (משלי יט) אני אוהבי אהב ומשתיי ימצאנני. וכל מי שמתפלל ומכוין את לבו לתפלה סימן טוב לו שתפלתו נתקבלה שנא' (פסל"ט) תאות עניוים שמעת ה' ונר. גדולה היא התפלה לפני הקב"ה א"ר אלעזר רצונך לידע בהה של תפלה. אם אינה עושה כולה הציה היא עושה. קין עמד על הכל אחיו והרגו יצאה נזירה (נל"ט ד) נע ונד תהיה בארץ מיד עמד ונתורה לפני הקב"ה שנא' (ס) גדול עוני מנישוא. אמר לפניו רבש"ע כל העולם אתה סובל ולעוני אי אתה סובל כתבת (מ"ט) נושא עון ועובר על פשע סלח לעוני שהוא גדול. מיד מצא חסד לפני הקב"ה ונמנע ממנו נע הצי הנזירה שכ"כ (נל"ט ד) וישב בארץ נוד. מכאן אתה למד שגדולה התפלה לפני הקב"ה. וכן חזקתו הנביא בשעה שא"ל (י"ט) צו לביתך כי כת אתה מיד ויסב חזקתו פניו אל הקיר. א"ל הקב"ה שמעתי את תפלתך ונר והוספתי על ימך חמש עשרה שנה. שכ"כ (פסל"ט קמ"ט) רצון יראי יעשה ואת שזעתם ישמע ויושיעם: (כ) כי המצוה הזאת. הלכה אדם מישראל שעומד לקרות בתורה כיצד מברך. כך שנו חכמים הפותח והחותם בתורה מברך לפניו ולאחריה. ומנין שטעונה ברכה לפניו ולאחריה שכתוב (ס"ט) ברוך אתה ה' ואח"כ למדני חקיך הרי ברכה לפניו. ומנין שטעונה ברכה לאחריה. א"ר שמאל בר נהמן בש"ר יונתן שכתוב אתר השירה וזאת הברכה. מששנה להן את התורה אח"כ בירך הרי ברכה לאחריה. ד"א אמר הקב"ה אם נזקקת לברכתה של תורה אף אני מברך אותך שנא' (ש"ס) בכל המקום אשר אזכיר את שמי ונר. ד"א רבנן אמרי אמר הקב"ה אם ברכת את התורה לעצמך את מברך. מנין שנא' (פסל"ט) כי בי ירבו ימך ויוסיפו לך שנות היום. ואם תאמר שמא לרעתכם נתתי לכם את התורה לא נתתי אותה לכם אלא לטובתכם. שמלה"ש נתאז לח ונעלמה מהן שנא' (א"י"ט) ונעלמה מעיני כל חי אלו החיות. ומעוף השמים נסתרה אלו המלאכים מנין שנא' (י"ט) ויעף אלי

אחד

מתנות כהונה אסיפת אמרים

ד"ר בך פעמים. פעמים כדנה נא לו לאדם כלים חזקים כקוחים (פסל"ט): אני אוהבי אתב. פליט פניו להתפלל: צרכיו פי' לרכי נקצו: ויעקב
 כך שנו כ"י. ברכות פ"ד: הכל נשמה. פי' לסיך כיון שהגיע זמן המנחה יתפלל מנחה קודם ולאח"כ מוסף. נפ' לין שמדיס מוכח בהלמוד צנלי וירושלמי דה"ג: שרתפלתו גתקבלם. פנא' סלום כ"י: סימן טוב כ"י. כלומר יש צידו סימן טוב שהסלתו נתקבלם וסיסי דמלא קדיק חכין לכס סקצינ לזין: לרעתכם שקסה לשומרס ומשלא שמרס נעס

האגדה

דורשי רשומות אומרים: רצונך שתכיר מי שאמר והיה העולם?
 – למד אגדה, שמתוך כך אתה מכיר את הקב"ה ומדבק
 בדרכיו. (ספרי עקב)
 "ותענוגות בני האדם" (קהלת ג:ח) – אלו האגדות, שהם
 עינוגו של מקרא. (קהלת רבא)
 "מטל השמים" – זה מקרא; "ומשמני הארץ" – זו משנה;
 "דגן" – זה תלמוד; "תירוש" – זו אגדה. (בראשית רבא סז)

האגדות במשנה ובתלמוד

הרבה מאוד דברי אגדה ומדרש פזורים בשני התלמודים, בירושלמי ובבבלי. שם הם באים כמשלימים את השקלא וטריא של ההלכה. ויש אשר נמשכים דברי אגדה על פני דפים רבים בגמרא, כמו פרק "חלק" בסנהדרין ופרק "מי שאחזו" בגטין. ואפילו במשניות שלשונן קצרה וסדורה כעיקרי ההלכה, גם בהן משתלבים במקומות רבים דברי אגדה ודרשות המטעימים את ההלכה. בייחוד נהג לעשות זאת רבנו הקדוש בסופי המסכתות, כדי לסיים בכי טוב. יש גם פרקי משניות שעיקרן דברי אגדה, והן במסכת אבות, וכן מסכת אבות דרבי נתן, וכמותן מסכת דרך ארץ רבא ומסכת דרך ארץ זוטא. רבות הן הברייתות אשר בהן ההלכות וההגדות משולבות יחדיו. והן תוספתא דר' חייא ור' הושעיא ומכילתא דרבי ישמעאל, ספרי וספרא וברייתא דמלאכת המשכן. הספר "עין יעקב" (או "עין ישראל") הוא אוסף של דברי האגדה אשר באו בתלמוד הבבלי, והוא מסודר כסדר התלמוד. ספר זה נתקבל בתפוצות ישראל כספר לימוד לבעלי בתים אשר לא הגיעו ללימוד הלכה. חבורות לומדים בספר "עין יעקב" היו בכל עיר.

מהי האגדה?

רבי שמואל הנגיד במבוא לתלמוד מגדיר את האגדה "כל פירוש שיבוא בתלמוד על שום עניין שלא יהיה מצוה". כל חלקי התלמוד שאין מסיקים מהם הלכה למעשה, הם אגדה. אפשר למיין את האגדה לסוגים שונים:

- א. אגדות או דרשות המרחיבות את הסיפור המקראי ומוסיפות לו פרטים.
- ב. אגדות היסטוריות: סיפורים היסטוריים המתארים אירועים מתקופת המשנה והתלמוד.
- ג. סיפורים על חייהם של התנאים והאמוראים. תאור מידותיהם, הליכותיהם, דרך לימודים ודרך חייהם.
- ד. דברי מוסר: מאמרים המלמדים את האדם אורחות חיים. כגון פרקי אבות.

הגישות השונות לאגדה

רמב"ם, מתוך ההקדמה לפרק חלק

בנוגע לדברי חכמים, זיכרונם לברכה, נחלקו בני אדם לשלוש כיתות:

א. המאמינים באגדות כפשוטן

הראשונה – והיא רוב מה שראיתי, ואשר ראיתי חיבוריו, ומה ששמעתי עליו – הם מאמינים אותם על פשוטם, ואין סוברים בהם פירוש נסתר בשום פנים. והנמנעות – כולן הן אצלם מחויבות המציאות. ואמנם עושים כן, לפי שלא הבינו החכמות, והם רחוקים מן התבונות, ואין בהם מן השלמות כדי שיתעוררו מאליהם. ולא מצאו מעורר שיעורר אותם, וסוברים שלא כיוונו החכמים ז"ל בכל דבריהם הישרים והמתוקנים, אלא מה שהבינו הם לפי דעתם מהם, ושהם על פשוטם. ואף על פי שהנראה מקצת דבריהם יש מהם מן הדיבה [על חז"ל] והריחוק מן השכל, עד שאילו סופר על פשוטו לעמי הארץ – כל שכן לחכמים – היו תמהים בהתבוננם בהם, והיו אומרים היאך יתכן שיהיה בעולם אדם שיחשוב כזה, או שיאמין שהיא אמונה נכונה, קל וחומר שייטב בעיניו.

וזו הכת עניית הדעת, יש להצטער עליהם לסכלותם: לפי שהם מכבדים ומנשאים החכמים – כפי דעתם – והם משפילים אותם בתכלית השפלות, והם אינם מבינים זאת. וחי השם יתברך! כי הכת הזאת מאבדים הדרת התורה ומאפילים זוהרה, ומשימים תורת ה' בהפך המכוון בה. לפי שהשם יתברך אמר בתורה התמימה: אשר ישמעון את כל החוקים האלה ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה (דברים ד:ו), והכת הזאת מספרים משפטי דברי החכמים ז"ל, שכששומעים אותם שאר האומות אומרים: רק עם סכל ונבל הגוי הקטן הזה.

ב. המלעיגים על דברי חכמים

והכת השנייה – הם רבים גם כן. והם אותם שראו דברי החכמים או שמעום והבינו אותם על פשוטם וחשבו שלא כיוונו חכמים בו דבר זולת מה שמורה עליו פשט הדבר. והם באים לסכל אותם ולגנותם, ומוציאים דיבה על מה שאין בו דיבה, וילעיגו על דברי חכמים, וסוברים שהם נבונים יותר מחכמים, וששכלם זך יותר מהם, ושהם ע"ה נפתים, גרועי השכל, סכלים בכלל המציאות, עד שלא היו משיגים דבר חכמה בשום פנים.

ורוב הנכשלים בזה השיבוש הם העוסקים בחכמת הרפואה והמהבילים בגזרת הכוכבים (אסטרוולוגים). לפי שהם מדמים עצמם נבונים וחכמים בעיניהם ומחודדים ופילוסופים. וכמה הם רחוקים מאלה שהם חכמים ופילוסופים באמת! אבל הם סכלים יותר מן הכת הראשונה, ורבים מהם פתאים. והיא כת ארורה, לפי שהם משיבים על אנשים גדולים ונשיאים, אשר נתבררה חכמתם לחכמים. ואלה הפתאים, אילו היו

עמלים בחכמות עד שהיו יודעים היאך ראוי לסדר ולכתוב הדברים בחכמת אלהות והדומה להם מן הדברים אצל ההמון ואצל החכמים, ויבינו החלק המעשי מן הפילוסופיה – אז היו מבינים אם החכמים ז"ל, חכמים אם לא. והיה מתברר להם עניין דבריהם של החכמים.

ג. המבינים באגדות נגלה ונסתר

והכת השלישית – והם, חי השם, מעטים עד מאוד, הם אותם בני אדם שנתבררה אצלם גדולת החכמים ז"ל וטוב שכלם, מכיוון שנמצא בכלל דבריהם עניינים אמיתיים למאוד. ואף על פי שהם מעטים, ומפוזרים בחבוריהם – הם מורים על שלמותם, וכי הם השיגו האמת. ושנתברר גם אצלם מניעות ה"נמצא" ומציאות ה"מחויב" להימצא. וידעו כי הם ז"ל אינם מדברים היתולים. ונתאמת להם שדבריהם יש לו נגלה ונסתר; וכי הם, בכל מה שאומרים מן הדברים הנמנעים, דיברו בהם בדרך חידה ומשל, כי זה דרך החכמים הגדולים. ולפיכך פתח ספרו גדול החכמים ואמר: "להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידתם" (משלי א:ו). וידוע הוא אצל בעלי הלשון כי חידה הוא הדבר שהמכוון בו בנסתר, לא בנגלה ממנו. כמו שאמר "אחודה נא לכם חידה" (שופטים יד:יב).

לפי שדברי החכמים כולם בדברים העליונים, שהם התכלית, אמנם הם חידה ומשל. והיאך נאשימם על שמחברים החכמה על דרך משל, ומדמים אותם בדברים הפחותים ההמוניים – ואנו רואים החכם מכל אדם עשה זה ברוח הקודש, רצוני לומר: שלמה במשלי ושיר השירים, ובמקצת קהלת? ואיך יקשה עלינו לסבור פירוש על דבריהם ולהוציאם מפשטם כדי שיאות לשכל ויסכים על האמת ועם כתבי הקודש, והם בעצמם סוברים בפסוקי המקרא ומוציאים אותם מפשוטם ומשימים אותם משל? והוא האמת! כמו שאנו מוצאים שאמרו בפירוש הפסוק "הוא הכה את שני אריאל מואב" (ד"ה א יא:כב), שהוא כולו משל. וכן מה שנאמר "ירד והכה את הארי בתוך הבור" (שם) וכן "מי ישקני מים מבור בית לחם" (שם יז) ושאר הסיפור כולו משל. וכן ספר איוב בכללו אמרו קצתם "משל היה", ולא פירשו לאיזה דבר הושם זה המשל. וכן מתי יחזקאל אמרו קצתם: משל היה. ורבים כאלה.

ואם אתה, המעיין, מאחת משתי כתות הראשונות, אל תשגח בדברי, ולא בשום דבר מזה העניין, לפי שלא יהיה נאות לך שום דבר ממנו, אבל יזיקך ותשנאהו. והיאך יאותו המאכלים הקלים המעטים בכמותם והישרים באיכותם לאדם שהרגיל עצמו במאכלים הרעים, הכבדים? אבל, באמת, הם מזיקים לו והוא שונא אותם. הלוא תראה מה אמרו האנשים שהיו רגילים לאכול בצלים ושומים והדגים: "ונפשנו קצה בלחם הקלוקל".

ואם אתה מן הכת השלישית, וכשתראה דבר מדבריהם שהדעת מרחיק אותך, תעמוד ותתבונן בו, ותדע שהוא חידה ומשל; ותשכב עשוק הלב וטרוד הרעיון בחיבורו ובסברתו, ותחשוב למצוא כוונת השכל ואמונת היושר, כמו שנאמר: "למצא דברי חפץ וכתוב ישר דברי אמת" (קהלת יב:י) – ואז תסתכל בספרי זה, ויועיל לך בעזרת השם.

הרמזים באגדות

רבי משה חיים לוצאטו, מתוך "מאמר על האגדות"

כתיבת תורה שבעל פה

הנה כבר ידעת, שמה שהביא לחז"ל לכתוב דברי התורה שבעל פה, אחר היות המקובל אצלם שדברים שבעל פה אסור ללמדם בכתב, היה מה שראו שהיו הדעות הולכות ומתחלשות באורך הגלות וחליפות הזמנים, והזיכרון מתמעט והסברא מתקצרת ונמצאת התורה משתכחת. על כן בחרו משום "עת לעשות לה" לחקוק בספר פירוש המצוות כולו, למען יישאר קיים כל הימים, והוא כלל המשנה והגמרא.

הסכנה בכתיבת אגדות

והנה התבוננו עוד וראו, שבחששא הזאת שחששו על חלק המצוות ראוי היה לחוש גם כן על חלק סתרי התורה ועיקר האלהיות. אך אין התיקון שמצאו לחלק המצוות ראוי לחלק הסודות. וזה, כי ביאורי המצוות והדינים אין היזק כלל אם ייכתבו בספר גביאור גלוי לכל קורא. אך חלק הסודות אין ראוי שיימסר כך לפני כל הרוצה ליטול את השם, לא מצד יקר המושכלות ולא מצד עומקם. אם מצד יקרם, כי אינו כבודו של הבורא ית' שימסרו סתריו בידי אנשי מידות רעות, ואפילו שיהיו חכמים מחוכמים. ואם מצד עומקם, שהרי העניינים באמת עמוקים מאוד, ולא יצליחו בהם אלא אנשים זכי השכל ומלומדים בדרכי העיון היטב, ואם יפגעו בהם שכלים גסים אף בלתי מלומדים בעיונים, יוציאו העניינים האמיתיים היקרים לשיבושים ודעות רעות.

האגדות נכתבו כחידות

על כן גמרו לבצוע הדין, והיינו לכתוב אותם, למען לא יאבדו מן הדורות האחרונים, אך בדרכים נעלמים ומיני חידות, שלא יוכל לעמוד עליהם אלא מי שמסרו לו המפתחות, דהיינו הכללים שבהם יובנו הרמזים ויפורשו החידות ההן, ומי שלא נמסרו לו המפתחות, יהיו לפניו כדברי הספר החתום וכאילו לא נכתבו כלל. והמפתחות האלה השאירם ביד תלמידיהם שקיבלום מידם. ואמנם עליהם סמכו שלא ימסרו אלא לתלמידיהם אחריהם, הגונים כהם, וכן מדור אל דור, והמה הזהירו, וכן ציוו לכל משכיל ומלמד שיהא מזהיר ומכריז לכול, שדברי חכמים וחידותם צריכים לימוד, ושכל הקרב להם ואין המפתחות בידו אינו אלא רוצה להיכשל. ואולם אחרי הזהירם האזהרה הזאת, אם יבוא איש ויעפיל לכנוס בהם והמפתחות אינם בידו, וכשל אחור ונשבר, והנה דמו בראשו יהיה, והם נפשם הצילו.

הדרכים בהם העלימו את האגדות

אך הדרכים אשר העלימו בם את דבריהם שונים הם:

האחד הוא דרך ההשאלות והמשלים. והם הדרכים ההלציים הידועים אצל בעלי המליצה, אשר על יסוד הדמיון והמשל ייחסו מקרים ופעולות למי שאין המקרים ההם או הפעולות ההן נכונים לו כלל.

השני הוא דרך העלם, והיינו שיעלימו תנאי העניין ולא יבארום, ויאמרו מאמר מוחלט, ואין אמיתות המאמר ההוא אלא בגבול, דהיינו לפי בחינה אחת או לפי זמן אחד או לפי נושא או מקום אחד. ומי שייקח המאמר ההוא כולל ומוחלט יכשל וישתבש. וכבר מאמרים רבים ייראו כסותרים זה את זה, יען לא פורשו תנאיהם, והיודע כל דבר בגבולו ימצאם אמיתיים ובלי סתירה כלל. וכבר תראה, שכמקרה הזה קרה גם להרבה מאמרי הדינים והמצוות, אף על פי שלא נעשה הדבר בזאת הכוונה שתמצא בש"ס מאמרים או ברייתות שבהבין אותם בהחלט לא יאותו עם האמת או יסתרו זה את זה, ופירשום בש"ס באמרום "הכא במאי עסקינן", והעמידו כל אחד מהם בגבולו, ונמצאו כולם נכוחים וישרים.

הדרך השלישי הוא הקלות, והוא שאיזה עיקר גדול ונכבד ירמזוהו בדברים נראים לכאורה קלים ובלתי עיקריים, כמשלי ההדיוטים, והם מכוונים בזה על עניינים נכבדים ורמים, אשר הדברים הקלים ההם הם הערה להם אצל מי שיודע ומכיר ברמיזות האלה ויודע לשוטט בשכלו ולנשא מחשבותיו מהדברים הגלויים להנסתרים ומהשפלים לרמים. דרך משל, כשאמרו "ינקותא כלילא דורדי", "סבותא כלילא דחילפא", וכן "אדלא אבידנא בחישנא" [=הילדות עטרה של ורד, הזקנה עטרה של פגם, מה שלא איבדתי אני מחפש] (שבת קנ"ב) ורבים מאוד כאלה.

שימוש במונחים מדעיים של זמנם

עוד צריך שתדע, שדברים רבים מעיקרי הסודות ירמזום חז"ל בעניינים מן הטבע או התכונות, וישתמשו מן הלימודים שהיו מלמדים בדורות ההם אנשי החכמה הטבעית והתכונה. ואמנם אין העיקר להם העניין ההוא הטבעי או התכוני, אלא הסוד שרצו לרמוז בזה, ועל כן לא יוסיף ולא יגרע על אמיתות העניין והנרמז, היות הלבוש המשליי ההוא אשר הלבישוהו אמיתי או לא, כי הכוונה הייתה להלביש הסוד ההוא במה שהיה מפורסם בדורות ההם בין החכמים. ואותו העניין עצמו היה יכול להתלבש בלבוש אחר כפי המפורסם בדורות אחרים. וכך היה מלביש אותו בעל אותו המאמר עצמו, אילו היה אומר אותו בדורות ההם.

ועל כל אלה צריך שתדע, שחז"ל לשיטתם הולכים, שהדברים הגשמיים מתנהגים ומתפעלים מכוחות רוחניים למיניהם, דהיינו המלאכים, השדים והמזיקים; וכל דברי העולם השפל מתנועעים בהשפעת העליונים, וכן דברי הגשמיים עושים רושם ברוחניים, ומי שלא יכיר הדרך הזה, אי אפשר לו מעולם לעמוד על דעתם כלל ועיקר.

הדגמה לדרך פתרון אגדת חז"ל

בבא בתרא עד (תרגום)

אמר רבא בר בר חנא: פעם אחת היינו מהלכים במדבר, נתלווה עמנו סוחר. אמר לי: בא אראה לך בלועי קורח. ראיתי שני בקעים, והיו מוציאים עשן. לקחתי גיזת צמר וטבלתי במים והנחתי בראש הרומח והכנסתי לשם. וכשהוצאתי – היתה חרוכה. אמר לי: תן אזנך, מה אתה שומע? ושמעתי שהיו אומרים: "משה אמת ותורתו אמת והם בדאים". אמר לי: כל שלשים יום מחזירם גהנם לכאן כבשר בקלחת, והם אומרים כך: "משה אמת ותורתו אמת והם בדאים".

מהר"ל מפראג, תפארת ישראל יח

סוחר – השכל, החוקר בכל דבר אראה לך – אסביר. "לבי ראה חכמה". עשן – תוצאה מאש גיהנם. גהנם – אש. האש כחו גדול, וכן הגהנם, כעונש לרשעים, יש לו חוזק. חרוכה – הגהנם הוא ההעדר, על כן דבר הנכנס לשם נפסד גם הוא. אומרים – עניינם מוכיח ומברר כי משה אמת. שלשים יום – יחידה שלמה של ירח. חזרתם כל שלשים יום – כי עונשם בגיהנם שלם.

הושמטו מהשוואה זו ענייני הקבלה שהובאו במקור דבריו של מהר"ל. לפי פתרונו של מהר"ל יהיה פשר האגדה זה: אמר רבא בר בר חנא: פעם אחת עיינתי בעניינם של בלועי קורח, והבנתי כי חטאם, שהוא כפירה במשה, בוודאי גורם להם להיות בגיהנם, מקום כלות הנפש, והבנתי עוד, כי העובדה שהם נבלעו בקרקע מעידה ומאשרת כי משה אמת ותורתו אמת.

נשים לב כי הפתרון, כפי שהבאנו כאן, אינו שלם, וכי הוא קצר בהרבה מהאגדה המקורית. אין לנו, גם לפי פתרונו של מהר"ל, נמשל למדבר, לגיזת הצמר, לרומח, לבשר בקלחת. למרות קשיים אלה והעובדה שהפתרון שבידינו הינו חלקי בלבד, יכולים אנו לראות מהי הדרך שבה הלכו חכמים בפתרון האגדות. לא מדבר כאן, ולא אוזן שומעת דיבורים שנאמרו אלפי שנים לפני רבא בר בר חנא.

מספרי האגדה העיקריים

מדרש רבא (או רבות)

על התורה ועל חמש מגילות. רש"י בפרשת ויגש לפסוק "ומקצה אחיו" (מז:ב) כתב: "זה לשון בראשית רבה, שהוא אגדת ארץ ישראל". הראשונים ייחסו את המדרש לרבי הושעיא רבה, ויש שייחסוהו לרבא בר נחמני. לדעת החוקרים האחרונים חוברו הספרים בזמנים שונים, ויש בהם מוקדם ומאוחר מרעהו כמה מאות שנים.

כל המדרשים מחולקים לפרשיות ולסימנים. במדרשי רבא לתורה החלוקה היא גם לפי פרשיות השבוע. יש מן המדרשים שנדרש בהם ספר המקרא כסדרו, כמו למשל: בראשית רבא, ויש שלפנינו דרשות רק לפסוקים שבראשי הסדרים – כדוגמת ויקרא רבא ("סדרה" – קריאת התורה לפי מנהג ארץ ישראל שהיו מסיימים את התורה בשלוש שנים). הספר יצא במהדורות רבות, שהחשובה שבהן היא מהדורת וילנה, הכוללת פירושים שונים. מהדורות מפורשות של מדרש רבא – מהדורה מפורשת ע"י מירקין, וכן מהדורת מבוארת בידי א"א הלוי.

מדרש תנחומא

מדרש אגדה ארץ ישראלי המיוחס לאמורא ר' תנחומא (בדור החמישי לאמוראי א"י). הספר כולל דרשות לסדרות התורה. חלק ניכר מהדרשות פותחות בשאלה בדבר הלכה, בלשון "ילמדנו רבנו", לאחר מכן עובר לאגדה ושב לפתרון השאלה. ממדרש זה בידינו שתי גרסאות שונות: מדרש תנחומא הרגיל, שיצא עם פירוש "עץ יוסף" ו"ענף יוסף" מאת הרב חנוך זונדיל. כן בידינו מדרש תנחומא הקדום והישן, שיצא עם הערות ותיקונים מאת שלמה בובר (וילנה תרע"ג, צולם ויצא שנית: בהוצאת אור צל, ירושלים תשכ"ד). בידי הראשונים היה "מדרש ילמדנו" המיוסד גם הוא על מדרש ר' תנחומא, ונקרא על שם תחילת הדרשות, "ילמדנו רבנו".

פרקי דרבי אליעזר

נזכר בפי הראשונים בשם "ברייתא דרבי אליעזר". לאחר פתיחה המתארת את לימודו של רבי אליעזר בן הורקנוס, מתאר המדרש את מעשי בראשית ומרחיב את סיפורי התורה. לאחר מכן מתאר המדרש את מעשי האבות ואת יציאת מצרים. המדרש שונה ממדרשים אחרים בכך שאינו דורש את הכתובים אלא מרחיב את תיאורם. הספר פורש ע"י ר' דוד לוריא, רד"ל. (דיון על הספר ראה: רמב"ם, מורה נבוכים א:כב בסוף; ב:כו. רבי יוסף אלבו, עיקרים א:ב).

פסיקתא (או: פסיקתא דרב כהנא)

קובץ מדרשות המיוסדות על הפטרות לחגים ולשבתות מיוחדות. מצוי בשתי נוסחאות: נוסח קדום וקצר שיצא ע"י ש' בובר, ואחר כך ע"י מנדלבוים (ניו יורק), ונוסח מורחב הידוע בשם "פסיקתא רבתי".

מדרש שוחר טוב

שם כולל למדרשי אגדה לתהלים, משלי ושמואל. המדרש מכונה "שוחר טוב" על שם הפסוק במשלי יא:כט: "שוחר טוב יבקש רצון" – שבו פותח המדרש. יצא לאור עם מבוא והערות ע"י שלמה בובר, וילנה תרנ"א. הדפוסים הרגילים יצאו לאור כמה פעמים, ולאחרונה עם פירוש מהר"י כהן, ירושלים תש"ך (צילום דפוס ורשה תרל"ד).

הזוהר

ספר לפי סדר התורה, הכולל פשטים ומאמרים עמוקים לפי יסודות הקבלה. ראה פירוט בפרק "הקבלה".

ילקוט שמעוני

ילקוט מדרשים על כל ספרי התנ"ך אשר נתחברו בערך בשנת 1300 בגרמניה. על המלקט, רבי שמעון הדרשן מפרנקפורט, כמעט שאין אנו יודעים דבר. הספר מכיל ליקוט מתוך כחמישים חיבורים שונים. חשיבותו של הליקוט בהיקפו ובדיוק הלשוני בציטוט המקורות. הילקוט צולם בירושלים עם דברי מבוא על הילקוט ומחברו מאת בצלצל לנדוי (לוי אפשטיין, תש"ך).

עין יעקב

מאסף כל דברי האגדה, המדרשים, הסיפורים ולימודי מוסר מכל התלמוד הבבלי, עם פירוש רש"י ותוספות אשר עליהם בתלמוד, ועם חידושי הראשונים. נסדרו על ידי רבי יעקב בן שלמה חביב, מהעיר סמורה בצפון ספרד, שגלה עם אברבנאל בשנת "מזרה ישראל" (רנ"ב 1492) לעיר סלוניקי.

קטע לדוגמא ממדרש רבה

בראשית רבה, פרשת וירא

(י) "ויאמר אל תשלח ידך" (כב:יב). וסכין היכן היה? נשרו שלוש דמעות ממלאכי השרת ונשחת הסכין. אמר לו: אחנקנו; אמר לו: אל תשלח ידך אל הנער. אמר לו: אוציא ממנו טיפת דם. אמר לו: אל תעש לו מאומה – מומה. "כי עתה ידעתי" – הודעתי לכל שאת אוהבני. "ולא חשכת וגו'" שלא תאמר כל החלאים שחוץ לגוף אינן חלאים, אלא מעלה אני עליך כאילו אמרתי לך הקרב עצמך לי ולא עיכבת.

(יא) דבר אחר, אמר רבי יצחק, בשעה שביקש אברהם לעקוד יצחק בנו, אמר לו: אבא, בחור אני, וחוששני שמא יזדעזע גופי מפחדה של סכין ואצערך, ושמא תפסל השחיטה, ולא תעלה לך לקרבן. אלא כפתני יפה יפה. מיד ויעקוד את יצחק. כלום יכול אדם לכפות בן ל"ז שנה (נ"א בן כ"ו שנה) אלא לדעתו?! מיד "וישלח אברהם את ידו". הוא שולח יד ליטול את הסכין, ועיניו מורידות דמעות, ונופלות דמעותיו לעיניו של יצחק מרחמנותו של אבא. ואעפ"כ הלב שמח לעשות רצון יוצרו. והיו המלאכים מתקבצין כיתות כיתות מלמעלן. מה הוון צווחין? "נשמו מסלות, שבת עובר אורח הפר ברית מאס ערים" (ישעיהו לג:ב). אין רצונו בירושלים ובבית המקדש שהיה בדעתו להוריש לבניו של יצחק. "לא חשב אנוש" (שם), לא עמדה זכות לאברהם, לית לכל ברייה חשיבות קדמוי [=אין לכל בריה חשיבות לפניו].

(יב) אמר רבי אחא, התחיל אברהם תמה: אין הדברים הללו אלא דברים של תימה. אתמול אמרת "כי ביצחק יקרא לך זרע" (בראשית כא:ב). חזרת ואמרת "קח נא את בנך" (כב:ב). ועכשיו את אומר לי "אל תשלח ידך אל הנער" (כב:יב). אתמהא. אמר לו הקב"ה: אברהם "לא אחלל בריתי ומוצא שפתי לא אשנה" (תהלים פט). כשאמרתי לך "קח נא את בנך" לא אמרתי לך "שחטהו" אלא "העלהו". לשם חיבה אמרתי לך. אסיקתיה וקיימת דברי. ועתה אחתינייה. משל למלך שאמר לאוהבו: העלה את בנך על שולחני. הביאו אותו אוהבו וסכינו בידו. אמר המלך: וכי העלהו לאכלו אמרתי לך, העלהו אמרתי לך מפני חיבתו. הדא הוא דאמר "ולא עלתה על לבי" (ירמיהו יט) – זה יצחק.

(יג) "וישא אברהם את עיניו וירא והנה איל אחר". מהו אחר? אמר רבי יודן: אחר כל המעשים, ישראל נאחזים בעברות ומסתבכין בצרות וסופן ליגאל בקרניו של איל, שנאמר "וה' אלהים בשופר יתקע וגו'" (זכריה ט). אמר רבי יהודה בר סימון: אחר כל הדורות ישראל נאחזים בעברות ומסתבכין בצרות, וסופן ליגאל בקרניו של איל. הדא

הוא דאמר "וה' אלהים בשופר יתקע". אמר רבי חנינא ב"ר יצחק: כל ימות השנה ישראל נאחזים בעברות ומסתבכים בצרות, ובראש השנה הן נוטלין שופר ותוקעין בו, ונזכרים לפני הקב"ה והוא מוחל להם, וסופן ליגאל בקרנו של איל. שנאמר "וה' אלהים בשופר יתקע". ר' לוי אמר, לפי שהיה אברהם אבינו רואה את האיל ניתוש מן החורש הזה, והולך ומסתבך בחורש אחר. אמר לו הקב"ה: כך עתידין בניך להסתבך למלכויות. מבבל למדי, מן מדי ליוון, מיוון לאדום – וסופן ליגאל בקרניו של איל. הדא הוא דאמר "וה' אלהים בשופר יתקע".

(טו) ויקרא אברהם שם המקום ההוא ה' יראה. רבי יוחנן אמר: אמר לפניו: ריבון העולם, בשעה שאמרת לי "קח נא את בנך את יחידך", היה לי מה להשיב לך, אתמול אמרת "כי ביצחק יקרא לך זרע" ועכשיו "קח נא את בנך" וגו'. וח"ו לא עשיתי כן. אלא כבשתי רחמי לעשות רצונך. יהי רצון מלפניך ה' אלהינו, בשעה שיהיו בניו של יצחק באים לידי עברות ומעשים רעים, תהא נזכר להם אותה העקדה ותתמלא עליהם רחמים.

(טז) אברהם קרא אותו "יראה", שנאמר: "ויקרא אברהם שם המקום ההוא ה' יראה" (כב:יד). שם קרא אותו "שלם" שנאמר: "ומלכי צדק מלך שלם" (בראשית יד:יח). אמר הקב"ה: אם קורא אני אותו "יראה", כשם שקרא אותו אברהם, שם, אדם צדיק, מתרעם; ואם קורא אני אותו "שלם", אברהם, אדם צדיק, מתרעם. אלא הריני קורא אותו "ירושלם" כמו שקראו שניהם יראה שלם – ירושלם. רבי ברכיהו בשם ר' חלבו אמר: עד שהוא שלם עשה לו הקב"ה סוכה והיה מתפלל בתוכה. שנא': "ויהי בשלם סוכו ומעונתו בציון" (תהלים עו:ג). ומה היה אומר? יהי רצון שאראה בבניין ביתי.

הקבלה מהי?

הקבלה זוהי תורת הסוד במחשבת היהדות שעברה במסורת חכמי האומה. תוכן הקבלה הוא מחשבה בענייני הבורא והבריאה על הקשר הקיים בין האלהים לאדם ובין האדם לאלהיו ועל הדרך אשר בה יכול האדם מישראל למלא בשלמות את רצון בוראו. כשקורא המעיין את המלים הראשונות שבתורה "בראשית ברא אלהים..." מיד מתעוררות אצלו השאלות: אלהים מהו? ואיך הוא ברא את העולם? שני אלה הם הנושאים המרכזיים במסתורין היהדות: סוד האלהות וסוד הבריאה, אשר נקראו בפי חכמי התלמוד "מעשה מרכבה" ו"מעשה בראשית".

התגלות ה' בדרגות התגלות שונות

סוד האלהות, הנקרא בפי המקובלים "מעשה מרכבה", מהו? סוד זה עוסק בדרכי התגלות ה' לבני אדם.

"ויאמר אלהים יהי אור", "קול ה' אלהים מתהלך בגן" – שני פסוקים אלה הם תיאור של התגלות ה' בעולם. הדברים אינם כפשוטם, שהרי התורה מזהירה ואומרת "כי לא ראיתם כל תמונה". אלא: התורה משתמשת בשפת סמלים כדי להביע את מעשי ה' והתגלותו.

התגלות ה' היא בדרגות שונות. "וידבר אלהים אל משה, ויאמר אליו: אני ה', וארא אל אברהם ואל יצחק ואל יעקב באל שדי, ושמי ה' לא נודעתי להם" (שמות ו:ב-ג). ההבדל בשם שהא-ל מתגלה בו מסמן הבדל בהשגה אצל אלה שהוא מתגלה להם. לא הייתה דומה השגת האלהות אצל האבות להשגתו של משה רבנו.

במעמד הר סיני אנו רואים שלוש התגלויות של ה', שכל אחת גדולה מקודמתה. התגלות ראשונה לעם כולו: "וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים" (שמות כ:טו). "הן הראנו ה' אלהינו את כבודו" (דברים ה:כא). למעלה מזו, ההתגלות לשבעים הזקנים: "ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטוהר... ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו" (שמות כ:יא). אולם משה, אף שהשתתף בשני מעמדי התגלות אלה, עדיין חוזר הוא אל ה' בבקשה "הראני נא את כבודך". מכאן שמשה השתוקק לדרגה גבוהה עוד יותר של התגלות. הוא ביקש, כנראה, להגיע לתפיסה שלמה ומקיפה של מהות האלהות, ומשאלה זו לא ניתנה לו. "אני אעביר כל טובי על פניך... לא תוכל לראות את פני, כי לא יראני האדם וחי... וראית את אחורי ופני לא יראו" (שמות לג:יח-כג). שלוש דרגות של התגלות: העם רואה את כבוד ה'. הזקנים רואים "תחת רגליו", ואילו משה רואה "את אחורי". למעלה מזה קיים שער במהות האלהית שנשאר סגור גם בפני משה, תחום עליון שאינו ניתן לשום תפיסה כלל של

השכל האנושי. כשם שהכוחות הגופניים מוגבלים, כך כוחו של השכל מצומצם במגבלותיו, משיוכל לתפוס את האינסופיות של האלהים.

השימוש בשפת סמלים בתיאורי האלהות

בדברי התורה על הא-ל ופעולותיו, משתמשת התורה בשפת סמלים מוחשית, כאילו המדובר הוא בעצם גופני. הדבר נובע מכך שאנו, כבני אדם, אין אנו יכולים לתאר או אפילו לחשוב משהו רוחני אלא באמצעות מושגים הלקוחים מן הניסיון שלנו בעולם המוחשי בו אנו חיים. משל למה הדבר דומה? לשימוש שאנו משתמשים בכתיבה באותיות כדי לתאר על ידן עצם או רעיון שלגופו אין בו שום דמיון לצורת האותיות והמלים המדברות בו. בין הסמלים שבהם משתמשת התורה בולטים אלה הלקוחים מדמות האדם: כף, רגל, פנים ואחור ועוד. לפיכך משתמשים הוגי האמונה המקראיים בכינויי אברים של גוף האדם, או בכינויי פעולות אנושיות, כדי לרמוז על תכונות מסוימות שבהתגלות האלהות בפעולותיו (אשר, כפי שניתן לשער, שימשו תוכן הגותם של בעלי המסתורין באומה).

מעשה מרכבה

חזון המרכבה של יחזקאל על נהר כבר (פרק א ופרק י) תופס את כלל המציאות במערכת של שלושה תחומים (ההוגים המאוחרים קוראים להם שלושה עולמות): התחתון בהם הוא תחום ה"אופנים" – ה"גלגלים". זהו כלל העולם החומרי הנברא, מן גלגל הכוכבים שבשמים ועד הארץ. למעלה ממנו (הכוונה אינה למעלה במקום אלא במעלה) הוא תחום ה"חיות", הם המכונים גם "כרובים" – הכוחות האלהיים אשר מהם באה כל החיות וכל התנועה של העולם החומרי התחתון. אך גם אלה הנראים לנו כשולטים במציאות העולם אינם לאמיתם אלא מונעים ע"י הא-ל שעל גביהם, שממנו באים כל הכוחות, ורצונו הוא ה"דוכב" עליהם, ומפעיל ומנהיג אותם: "ודמות על ראשי החיה רקיע כעין הקרח הנורא נטוי על ראשיהם מלמעלה... וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר דמות כסא. ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם מלמעלה". הדמות ההיא מסמלת את האלהים. מחציתה העליונה "כעין חשמל כמראה אש בית לה סביב" (חסומה באופן מוחלט בפני השגת הנביא, שאינו יכול לתפוס בה כלום), לעומת חציה התחתון "ראיתי כמראה אש ונוגה לו סביב.. הוא מראה דמות כבוד ה". הוא הכבוד האלהי שאת הקרנתו תופס הנביא בהתפשטותה בעולם הנברא. זהו כללו של סוד האלהות והמציאות המשתקף בחזונו של הנביא.

ועוד רבו בו הבחנות יותר מפורטות, ואלה מהוות את התוכן הרזי של המסתורין העליון שבו הגו הוגי האמונה של כל הדורות הבאים אחריו, והמכונה על שם מקורו זה "מעשה מרכבה".

מעשה בראשית

מסוד האלהות, שהוא המסתורין המעולה והמקודש ביותר בהגות האמונה, נובע סוד הבריאה, הוא המכונה "מעשה בראשית".

בריאת העולם מתוארת לכאורה בתורה במפורש. אולם מאחורי תיאור זה מסתתר תהליך יותר סמוי, שסודו לא נמסר אלא לבעלי ההשגה המעמיקים, בעלי הסוד. "ויאמר אלהים יהי אור" את התחלת תהליך ההתהוות ראו הוגי האמונה באותו האור המוזכר בתורה בפתיחת מעשה בראשית. אור זה לא היה גשמי, שהרי המאורות נבראו רק ביום הרביעי. הכוונה בו היא לאור רוחני.

כשעלה ברצונו של הא-ל לברוא את העולם, הוציא תחילה אור רוחני גדול: הוא מקור ההוויה. מיסוד האור הראשון נבעה הבריאה, וממנו נשתלשלה כל המציאות, החל בשורשיה השכליים הראשונים, ועד לקצה הבריאות והבריות הגשמיות, שהתהוותם מפורטת אחר כך בהמשך פסוקי התורה.

עשר ספירות

במקרא בולט קו מיוחד של שבעה. "חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה". ואמנם יסוד השבעה מהווה יסוד מרכזי בהגות האמונה במקרא ובתקופות הבאות.

תורת הקבלה, שנתגלתה ברבים על סף האלף השישי (במאה ה-13) תופסת את סוד האלהות וההוויה במערכת עשר הספירות - מידות. שלוש מהן עליונות, ושבע - תחתונות. העליונות הן: כתר, חכמה ובינה. אלה מסמלות את עצמות הא-ל, שלאמיתה אינה ניתנת להשגת אנוש. משורש הבינה התפשטו שבע הספירות התחתונות: חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד ומלכות. אלו הן מידות הפעולה של הא-ל, שעל ידן פעל בבריאת העולם, ושהן מתגלות בהנהגת העולם. חשיבות מיוחדת נודעת לאחרונה במערכת הספירות, היא ספירת מלכות. אם כי כל כוחה בא אליה אך ורק ממה שמגיע אליה מן הספירות שלמעלה הימנה, הרי היא המעבירה את כל השפע האלהי לעולם הנברא. היא היא הנקראת "כבוד ה'", והיא "השכל הפועל" שעל ידה פועל ושולט הא-ל בעולם הנברא, היא גם המכונה "שכינה" ועל ידה מתגלה ה' לאלה שנפשם הזכה ומידותיהם מזכים אותם לחזות באורו.

התורה והמצווה

רצון הא-ל מוצא את ביטויו בהנהגת העולם, ובכך הוא ניתן לתפיסה ולהכרה של כל באי עולם. חיבה יתרה נודעת לישראל, שה' גילה להם את רצונו ואת דרכיו בתורה. התורה היא התגלות של רצון ה' וחכמתו, ואדם מישראל העוסק בתורה לשמה מתקשר על ידי כך עם מקור החכמה של מעלה וזוכה להארה, ככל שיש בידו לקלוט אותה. המצוות שבתורה הן הצינורות שעל ידם מגלה האלהים את רצונו לנאמניו. כל

הממלא אחרי רצונו, מלבד מה שהוא מזכך את עצמו ומידותיו בדרכי ה', זוכה ומזכה את הרבים, כי על ידי קיום המצוות כיאות ובכוונה נכונה הוא פותח את שערי השפע למעלה, והברכה יורדת לעולם התחתון. כשם שעוברי רצונו חוסמים את דרכי השפע האלהי ומביאים רעה לעצמם ולעולם. באמצעות המצווה נעשה אדם שותף למעשה בראשית ולהנהגת העולם, לזכות או לשבט.

מדוע הסתירו את תורת הסוד?

"אין דורשים במעשה בראשית בשניים, ולא במרכבה ביחיד, אלא אם כן חכם ומבין מדעתו. כל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו כאילו לא בא לעולם: מה למעלה מה למטה, מה לפניו ומה לאחור. וכל שלא חס על כבוד קונו, ראוי לו שלא בא לעולם" (חגיגה ב). בזמן הגמרא והגאונים היה חרם בית דין שאסר לגלות את סוד האלהות. יש עדויות על כך עד המאה ה-13. החרם קרוי היה גם "ברית": "ואני מביא בברית נאמנת... לכל מסתכל בספר הזה, לבל יסבור סברה, ואל יחשוב מחשבה בדבר מכל הרמזים אשר אני כותב בסתרי התורה, כי אני מודיעו נאמנה שלא יושגו דברי ולא יודעו כלל, בשום שכל ובינה, זולתי מפי מקובל חכם לאוזן מקבל מבין" (רמב"ן, הקדמה לפירושו לתורה). הסיבה להסתרת הקבלה היא שהקבלה מנסה לתת ביטוי למה שלמעשה אינו ניתן להשגה, לגיבוש ולניסוח. מתוך כך משתמשים בסמלים, אך אלו מסובכים, ההבחנות עדינות, ורק השכל המעולה יכול לתפוס אותן. אנשי מעלה ידעו, כי מדובר בסמלים, אך חששו שהציבור יבינם בדרך לא נכונה. ואמנם: כתות שונות שעסקו בקבלה יצאו לתרבות רעה בגלל טעויותיהן. מפורסמת שבהן: כת שבתי צבי.

ספרי הקבלה

אופיה זה של הקבלה מסביר את העובדה שהייתה בעיקרה "תורה שבעל פה" בלבד. תורותיה נמסרו מרב לתלמיד, מפה לאוזן. במידה שחכמים העלו יסודות מסוד האמונה בכתובים, היו אלה רסיסים בלבד אשר נשתלבו בהבלעה בספרות, בתלמוד ובמדרשים. החיבורים הראשונים שנכללה בהם במרוכז תורת הסוד של האומה הם "ספר יצירה" ו"ספר הבהיר". "ספר יצירה", העוסק בסוד מעשה בראשית עולה לראשונה בתקופת הגאונים (רס"ג היה הראשון שכתב עליו פירוש). "ספר הבהיר" עוסק בעיקרו בסוד האלהות, וכבר כלולה בו תורת הקבלה על מערכת עשר הספירות שלה, וכל עיקרי תורותיה המצויים אח"כ בספרות הקבלה. הספר כתוב בהסתור רב, בשפת סתרים ורזים, שלא ניתן לעמוד על מובנים, כי אם לאלה שאליהם הגיעו מפתחות הסוד. רק במאה ה-13 עולה שמו ומוזכרות מובאות ממנו בקרב חכמי פרובנס, ובעיקר חכמי גירונה (רמב"ן וחבריו), הם העמיקו חדור בחיבור זה, אף פענחו את סודותיו, ובכך פתחו את השער להפצת תורת הסוד, תחילה בחוגים רחבים של מקובלים, ולבסוף בקרב האומה.

התגלות הקבלה

בדורות ההם התרחבה ההתעסקות בסודות האמונה בחוגים רחבים, וזה הביא לידי פריצת גדר ההסתרה שהיו נוהגים בה קודם לכן. וכך התפשט הלימוד עד שהדברים הגיעו לרבים, וזו הייתה התגלות הקבלה.

ספר הזוהר והשפעתו

החיבור הגדול והמרכזי שכלולה בו תורת הסוד הוא ספר הזוהר. הזוהר נערך כפירוש לפי סדר פרשיות התורה, והוא מגלה את סתרי התורה והאמונה הרמוזים בלשונות המקרא, לרוב בצורה של דרשות שבהן השתמש בהרחבה בשפת הסמלים של תורת האמונה. הדמות המרכזית שבספר היא רבי שמעון בר יוחאי, שלפי המסורת היה גם מחבר ספר הזוהר. הוא דורש ומגלה את רזי האמונה לבני סיעתו, החוזרים אחריו ודורשים גם הם דרשות סוד. מטרת החיבור היא להפיץ את הידיעה של רזי האמונה וסתרי התורה בין הראויים לכך. הספר מדבר בספירות האלהיות, מהותן ודרכי פעולותיהן, והתגלותן בהנהגת הבריאה, בדרכים אשר בהם יבין האדם את רזי התורה והתפשטות כוחות האלהות בהוויה. האדם הוא חלק של התפשטות כוחות האלהות, וגם באדם יש חלק אלו-ה. האדם שותף לה' במעשה בראשית, בכך שהוא ממלא את תפקידו בקיום המצוות, בלימוד תורה, הוא כאילו מעורר את האלהות, והאלהים רוצה להיענות לאדם. על ידי התנהגותו יכול האדם לפתוח או לשבש את דרכי השפע האלהי. צדיקים מוסיפים כוח בגבורה של מעלה, האבות הם המרכבה. בהעדר שפע - סתרא אחרא, שיבוש הסדרים. כך יכול האדם לבנות את העולם או להרסו. כך מקבל האדם תפקיד גבוה ביותר: האדם הוא כביכול שותפו של הקב"ה.

ספר הזוהר, שהוא המקודש ביותר בכל ספרי הקבלה, נעשה הספר המרכזי להפצת תורת הקבלה באומה. רבים הם שהגו בחיבור זה שהשפעתו הייתה כבירה בעיצוב הדעות והעמקת רגשי האמונה באומה כולה.

ספרי קבלה רבים עלו בעקבות ספר הזוהר, מהם לפרש דבריו, ומהם לעבד את השקפות הקבלה מיסודותיו. בעלי השיטה הגדולים שקמו לתורת הקבלה הם רבי משה קורדוברו בספרו "פרדס רימונים", ורבי יצחק לוריא (האר"י הקדוש), אשר תורותיו נכתבו והופצו על ידי תלמידיו, ובראשם רבי חיים ויטאל. הקבלה היא כוח מרכזי בהגות האומה. היא הטביעה את חותמה על דרכי המחשבה, והיא ניכרת אף במנהגי התפילה וקיום המצוות. היא הפרתה את המחשבה בדרכים הרבה, ובעיקר יש לציין את הענף החדש אשר צץ משורשיה בתקופה החדשה, הרי הוא תורת החסידות, התורה שהפיחה רוח בדרכי ההתלהבות לעבודת ה' בשמחה בשכבות רחבות של האומה ואשר הדיה נשמעים בקרב האומה עד היום הזה.

קטע מתוך הזוהר

מקור (ארמית)

אמר רבי שמעון, ווי להווא בר נש דאמר דהא אורייתא אתא לאחזאה ספורין בעלמא ומלין להדיוטי. דאי הכי, אפלו בזמנא דא אנן יכולין למעבד אורייתא במלין דהדיוטי, ובשבחא יתיר מכלהו. אי לאחזאה מלי דעלמא, אפילו אינון קפסירי דעלמא אית בינייהו מלין עילאין יתיר. אי הכי נזיל אבתרייהו ונעביד מניהו אורייתא כהאי גוונא. אלא, כל מלין דאורייתא מלין עילאין אינון ורזין עילאין... האי ספור דאורייתא לבושא דאורייתא איהו. מאן דחשיב דהווא לבושא איהו אורייתא ממש, ולא מלה אחרא, תיפח רוחיה ולא יהא ליה חולקה בעלמא דאתי. בגין כך אמר דוד: "גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך" – מאי דתחות לבושא דאורייתא. תא חזי: אית לבושא דאחתי לכלא, ואינון טפשיין כד חמאן לבר נש בלבושא דאתחזי לון שפירא, לא מסתכלין יתיר. חשיבו דהווא לבושא גופא, דגופא חשיבו נשמתא. כהאי גוונא אורייתא אית ליה גופא. ואינון פקודי אורייתא דאקרון גופי תורה, האי גופא מתלבשא בלבושיין דאינון ספורים דהאי עלמא. טפשיין דעלמא לא מתסכלי אלא בהווא לבושא דאיהו ספורא דאורייתא, ולא ידעי יתיר, ולא מסתכלי במה דאיהו תחות הווא לבושא. אינון דידיעי יתיר לא מסתכלן בלבושא, אלא בגופא דאיהו תחות הווא לבושא. חכימין, עבדי דמלכא עלאה, אינון דקיימו בטורא דסיני, לא מסתכלי אלא בנשמתא דאיהו עקרא דכלא, אורייתא ממש. ולזמנא דאתי זמינין לאסתכלא בנשמתה דנשמתה דאורייתא.

תרגום עברי

אמר רבי שמעון, וי לאותו אדם שאומר כי התורה באה להראות סיפורים סתם ודברי הדיוטות. שאם כן, אפילו בזמן הזה אננו יכולים לעשות תורה בדברי הדיוטות ועוד יותר יפה מהם. ואם להראות דברים סתם, אפילו אותם מושלי עולם יש בהם דברים מעולים יותר. ואם כן, נלך אחריהם ונעשה מהם תורה באופן זה. אלא, כל דברי התורה דברים עליונים וסודות עליונים.. סיפור זה של התורה, לבוש התורה הוא מי שחושב שהלבוש הזה הוא התורה ממש, ולא דבר אחר, תיפח רוחו ולא יהיה לו חלק בעולם הבא. לפיכך אמר דוד: "גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך" – מה שמתחת ללבוש התורה. בא וראה: יש לבוש הנראה לכל, ואלה הטיפשים כשהם רואים אדם בלבוש שנראה להם יפה, אינם מסתכלים יותר. חושבים שלבוש זה הגוף, וחושבים שהגוף הוא הנשמה. וכגון זה התורה יש לה גוף, ואלו המצוות הקרויות גופי תורה, גוף זה מתלבש בלבושים שהם סיפורים של העולם הזה. הטיפשים שבעולם אינם מסתכלים אלא בלבוש זה, שהוא הסיפורים של התורה, ואינם יודעים יותר, ואינם מסתכלים במה שיש מתחת הלבוש ההוא. אלה שיודעים יותר, אינם מסתכלים בלבוש, אלא בגוף שהוא תחת הלבוש ההוא. חכמים, עבדי המלך העליון, אלה שעמדו בהר סיני, אינם מסתכלים אלא בנשמה שהיא עיקר הכל, התורה ממש. ולעתיד לבוא עתידים הם להסתכל בנשמה של הנשמה של התורה.

מפתח העניינים

114, 83	יוחנן (האמורא)	67	דבר שהיה בכלל	85	אבהו
81, 79	יוחנן בן זכאי	142, 164	דוד בן זמרא	102	אבות דרבי נתן
81	יוחנן הסנדלר	61	דיו לבא מן הדין	87	אביי
133	יום טוב בן אשבילי	111	דקדוקי סופרים	145	אבן העזר
81	יוסי בן חלפתא	40	דרבנן	142	אברהם די בוטן
87, 85	יוסף, רב	147	דרישה	175, 112, 83	אגדה
132	יוסף אבן מגאש	149, 147	דרכי משה	120	אגדת רב שרירא גאון
164	יוסף מטרנאני	105	דרשות	145	אורח חיים
163, 147, 142, 139	יוסף קארו	167, 123, 120	האי גאון	83	אושעיה רבה
163	יוסף קולון	149	הגהה	16	אותיות גדולות וקטנות
145	יורה דעה	107	הגהות הב"ח	123	אחרונים
164	יחזקאל לנדא	107	הגהות הגר"א	149	אין למדים מן הכללות
182	ילקוט שמעוני	87, 85	הונא	61	אין מזהירים מן הדין
144, 136	יעקב בעל הטורים	165	היכל יצחק	61	אין עונשין מן הדין
163	יעקב הלוי מולין	113, 97	הלכה	163, 149, 147	איסורליש
134	יעקב יהושע פלק	39, 36	הלכה למשה מסיני	49, 43	אליהו
164	יעקב עמדין, יעב"ץ	119	הלכות גדולות	163	אליהו מזרחי
163	יעקב פולאק	119	הלכות פסוקות	79, 49	אליעזר בן הורקנוס
132	יצחק בן ר' שמואל	82, 55	הלל הזקן	85	אלעזר בן פדת
163	יצחק בר ששת	77, 47, 45	הלל ושמאי	81	אלעזר בן שמוע
142	יקר תפארת	120	המקח והממכר	83	אלעזר בר קפרא
163	ישראל איסרליין	72	הקש הכתוב	120	אמונות ודעות
64	כלל ופרט	165, 164	הרצוג הרב	100, 82	אמוראים
65	כלל ופרט וכלל	185	התגלות ה'	77	אנטיגנוס
142	כסף משנה	77	זוגות	73, 62, 55	אסמכתא
47	כרם ביבנה	189, 182	זוהר	105, 89	אשי
18	כתיב מלא וחסר	155	זכרו תורת משה	162, 143, 136	אשר בן יחיאל
49	לא בשמים היא	145	חושן משפט	61	בא מן הדין
53	לא תוסיף	155, 154	חיי אדם	151	באר הגולה
42	לא תסור	83	חייא	151	באר היטב
154	לבושים	85	חייא בר אבא	104, 86	בבל
178	לוצאטו	110	חילופי גרסאות	151	ביאור הגר"א
142	לחם משנה	155, 154	חכמת אדם	160	ביאור הלכה
113	לימא כתנאי	150	חלקת מחוקק	59, 47, 45	בית הלל
113	לימא מסייע ליה	79	חנינא בן דוסא	147	בית חדש
132	מאיר בן ברוך, מהר"ם	83	חנינא בר חמא	147	בית יוסף
150	מאירת עיניים	130, 107	חננאל	59, 47, 45	בית שמאי
142	מגדל עוז	104, 82	חתימת התלמודים	150	בית שמואל
142	מגיד משנה	104, 86	טבריה	159	בן איש חי
150	מגן אברהם	150	טורי זהב	55	בני בתירא
91, 55	מדרש	144	טורים	62	בניין אב
72	מדרש מבאר	150	ט"ז	133	בצלאל אשכנזי
183, 181	מדרש רבא	79	טרפון	79	ברוך חיל
182	מדרש שוחר טוב	78, 49, 47	יבנה	81	ברוריה
181, 86	מדרש תנחומא	81	יהודה בן אילעי	112, 96	ברייתא
91, 55	מדרשי הלכה	81	יהודה בן בבא	181	ברייתא דרבי אליעזר
164	מהרי"ט	87	יהודה בר יחזקאל	54, 50, 49	בת קול
163	מהרי"ל	83	יהודה נשיאה	162, 150, 116	גאונים
163	מהרי"ק	143	יהודה רוזאנס	105, 52, 40	גזירה
180	מהר"ל מפראג,	79, 48	יהושע בן חנניה	61	גזירה שווה
133	מהר"ם	83	יהושע בן לוי	81	גזרות אדריינוס
162, 143	מהר"ם מרוטנבורג	164	יואל סירקיס	38	דאורייתא

133	רמב"ן	24	סימני המסורה הנפוצים	134	מהרש"א
12	רמזים וסודות שבתורה	51	סמכות בית הדין	163	מהרשד"ם
133	רשב"א	150	סמ"ע	163, 134	מהרש"ל
132	רשב"ם	45,77	סנהדרין	86	מחזא
163	רשב"ץ	128	ספר המאור	46	מחלוקות
131,107	רש"י	120	ספר השטרות	55	מידות שהתורה נדרשת בהן
119	שאלות	91, 81	ספרא	71	מיעט וריבה
162,125,123	שאלות ותשובות	91, 81	ספרי	91	מכילתא
55	שבע מידות	91	ספרי זוטא	81	מכילתא דרשב"י
147, 136	שולחן ערוך	128	עובדיה מברטנורא	128	מלאכה שלמה
154	שולחן ערוך הרב	77	עזרא הסופר	52	מנהג
150	ש"ך	175,182	עין יעקב	133, 124	מנחם המאירי
57	שלוש עשרה מידות	108	עין משפט	157	מסגרת השולחן
133	שלמה בן אדרת	95, 81, 56, 48	עקיבא	15	מסורה
163,134	שלמה לוריא	157, 154	ערוך השולחן	108	מסורת הש"ס
142	שם טוב אבן גאון	187	עשר ספירות	102	מסכתות קטנות
46	שמאי והלל	104, 87	פומבדיתא	185	מעשה בראשית ומרכבה
86	שמואל	128	פירוש המשנה לרמב"ם	149	מפה
134	שמואל אידלס	38	פירושים מקובלים	128	מפרשי המשנה
132	שמואל בן מאיר	134	פני יהושע	81, 79	מרד בר-כוכבא
85	שמואל בר נחמן	182	פסיקתא	133	משה בן נחמן
163,142	שמואל די מדינה	147	פרישה	164	משה חגיז
175	שמואל הנגיד	181	פרקי דרבי אליעזר	93, 91	משנה
163	שמעון בן צמח דוראן	15	פרשה פתוחה וסתומה	159	משנה ברורה
85	שמעון בר אבא	151	פתחי תשובה	143	משנה למלך
81	שמעון בר יוחאי	104, 86	ציפורי	138	משנה תורה
77	שמעון הצדיק	185	קבלה	130	משניות מבוארות
55	שמעיה ואבטליון	130	קהתי	95, 81	משנת רבי עקיבא
113	שמעתא	131	קונטרס	120	משפט השבועות
128,132	שמשון משנץ	104, 86	קיסריה	89	מתא מחסיא
69	שני כתובים המכחישים	156, 154	קיצור שולחן ערוך	20	נ' הפוכה
154	שניאור זלמן מלאדי	58	קל וחומר	43, 30	נביא
160	שער הציון	35	קראים	104, 86	נהרדעא
151	שערי תשובה	139, 142	ראב"ד	164	נודע ביהודה
150	שפתי כהן	162,143, 136	רא"ש	110	נוסח התלמוד
87	ששת	118,116,89	ראש הגולה	147	נושאי כלים לטור
132,107	תוספות	123	ראשונים	104, 86	נחותאי
128	תוספות יום טוב	113, 86, 82	רב	81	נחמיה
113, 96	תוספתא	87	רבא	87	נחמן
108	תורה אור	87	רבה	49	נידוי
9	תורה מן השמים	98,113, 82	רבי	107	נסים
20	תיקוני סופרים	79	רבן גמליאל	130, 107	נסים גאון
91,78	תנאים	163, 142	רדב"ז	164	נפתלי צבי יהודה ברלין
112	תנו רבנן	132	ר"י הזקן	29	נצחיות התורה
49	תנור של עכנאי	132	ר"י מגאש	164	נצי"ב
181,86	תנחומא	71	ריבה ומיעט	85,86	נצרות
130	תפארת ישראל	163	ריב"ש	108	נר מצווה
30	תפקיד הנביא	133	ריטב"א	89	סבוראים
104	תקופת האמוראים	135	רי"ף	120	סדור רב עמרם גאון
77	תקופת ה"זוגות"	118,116,89	ריש גלותא	14	סדרן של נביאים וכתובים
77	תקופת המשנה והתלמוד	163, 149, 147	רמ"א	77, 15	סופרים
105, 78, 25	תקנות	162,138,135	רמב"ם	104, 87	סורא